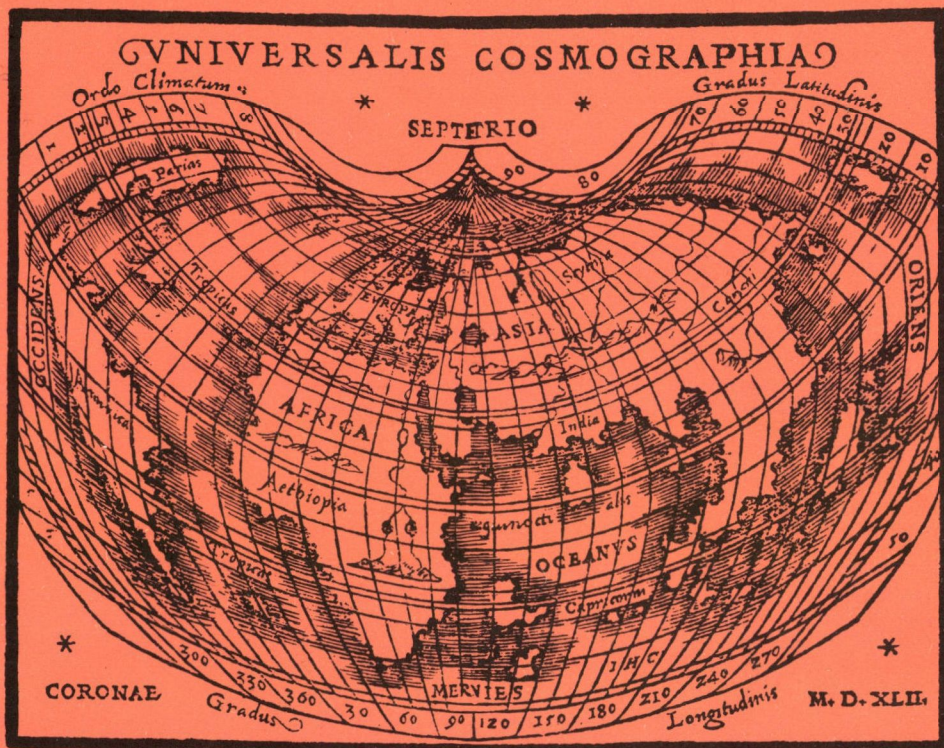
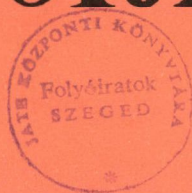

57779

57779

VILÁGTÖRTÉNET

1992 NOV 12

1991. tavasz – nyár

VILÁGTÖRTÉNET

Új folyam

1991. tavasz-nyár

Egyetemes történeti folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete
Főszerkesztő: Incze Miklós
A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOMJEGYZÉK

Keith Robbins: Regionalizmus a modern Nagy-Britanniában a „strathclyde-i régióból” nézve	1
Peter Roberts: A Tudorok Angliájának „császári” koronája és a Brit-szigetek egyesítése, 1533–1603	9
Gillian Sutherland: A késlekedő állam	18
Richard Georg Plaschka: Integráció és hagyomány. Nemzeti önértelmezés és történelmi tudat Közép-Kelet-Európában	29
Makai János: Jurij Dolgorukij tevékenysége Északkelet-Oroszországban	38
Balla Lóránt: Az albánok harca a törökök ellen a 15. században	47
Inés Quintero: A caudillista rendszer felszámolása Venezuelában	56
Soós Edit: A Rif Köztársaság (1921–26)	66

SZEMLE

Csernus Sándor–Kövér Lajos: Helytörténet és nemzeti történet Franciaországban	74
Umwälzung der deutschen Wirtschaft im 19. Jahrhundert. (Ism. Tagányi Zoltán)	79
The Communist International in Lenin’s Time. (Ism. Jemnitz János)	82
Helga Woggon: Intergrativer Sozialismus und nationale Befreiung. (Ism. Jemnitz János)	84
P. Padfield: Himmler: Reichsführer SS. (Ism. Haraszi Éva)	86

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.
(J. Honterus, Rudimenta Cosmographiae. Brassó, 1542. – OSzK. RMK. II. 28.)

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál,
a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR) 1900 Bp. XIII. Lehel u. 10/a
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219-98636 HELIR 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra
Éves előfizetési díj: 120, – Ft, példányonként eladási ára: 60, – Ft.
Index száma: 25886

Kiadja az MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felel: Glatz Ferenc igazgató
A szerzési és tördelési munkálatokat az MTA Történettudományi Intézete
Számítógépes Kiadványcsoportja végezte.
Felelős vezető: Burucs Kornélia

ISSN 0083-6265

Hozott anyagról sokszorosítva
9220648 AKAPRINT Nyomdaipari Kft. Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

KEITH ROBBINS

REGIONALIZMUS A MODERN NAGY-BRITANNIÁBAN A „STRATHCLYDE-I RÉGIÓBÓL” NÉZVE

A „régio” és a „nemzet” a modern brit történelemben, sok más társadalom történetéhez hasonlóan, kényszeredetten áll egymás mellett. Amint bizonyos kiderül majd a konferencia vitái nyomán, a „régio” meghatározására nincs egyedüli és vitathatatlan módszer. A földrajzosok jó ideje küszködnek a fogalommal, de nem jutottak olyan eredményekre, melyek a maguk nemében egyetemlegesen elfogadhatók lennének. Ilyen körülmények között aligha meglepő, hogy a történészek hálásak a többi tudományág minden tisztázó erőfeszítéséért, ám azok képtelennek bizonyultak valamennyire is világos meghatározásokat vagy fogalmi kereteket nyújtani.

A nehézségek egyike részben nyelvi természetű. A „régio” kifejezés használata az angolban számos összefüggésben igen megszokott, de történetileg nem éltek vele a helyi önkormányzat nyelvében. Valójában ez kizárólag azoknak a változásoknak az eredményeként jelent meg, amelyek Nagy-Britanniában a helyhatóságok húsz évvel ezelőtti újjászervezése során a nemzetnél kisebb egységek határait és közigazgatási hatalmát érintették. Elsőként ekkor jelent meg, akkor is csak Skóciában, a „régio” fogalma. Az Egyesült Királyságon belül egyedül Skóciában illették az új egységeket a „régio” kifejezéssel, ezzel együtt eltörölték a „grófság” elnevezést. Így azután Glasgowról most azt mondják, hogy „Strathclyde régióban” fekszik. A „régio” kifejezés használata Skóciában azt aényt hivatott tükrözni, hogy a helyhatóság ezen új területei általában nagyobb kiterjedésűek, mint a korábbi „grófságok” bármelyike, az új szónak tehát kifejezésre kell juttatni ezt a változást. Angliában és Walesben, ahol ezzel egy időben szintén döntő változásokra került sor, nem vezették be a „régio” elnevezést. A helyhatóság és a közigazgatás új egységeit továbbra is „grófságok”-nak hívják e területeken. Többnyire még azokban az esetekben is megőrizték a régi grófsági elnevezéseket, amikor a területi kiterjedés egyébként módosult. Más esetekben azonban az egy vagy több korábbi grófságból kialakított új területi egységek számára új grófság elnevezéseket találtak ki.

Nem kizárt, hogy ez a struktúra a központi kormány jóvoltából megint csak átalakult avégett, hogy megteremtse a helyhatóság „megfelelő” rendszerét. Nem akarom próbára tenni az olvasó türelmét azzal, hogy belemerülök a brit helyhatóság finanszírozásának problémáiba. Az a tény azonban, hogy a jelenlegi kormány látszólag elkötelezte magát az „új” struktúrák újragondolása mellett, kifejezetten utal a „központinál alacsonyabb” egységek körülhatárolásának nehézségeire. Hiszen a kulturális, a történelmi, a kereskedelmi és a topográfiai, hogy néhányat megnevezzünk a tényezők sorából, meghatározók gyakran eltérő irányba mutatnak és különböző választ adnak arra a kérdésre, hogy mi a régio? Bebizonyosodott, a két évtizeddel ezelőtt alkalmazott megoldások elégtelenek a mai igények és önmeghatározások kielégítésére, ezért kell mindent újrakezdeni, feltehetően visszafogott várakozás és a régmúlt terhes öröksége iránti nagyobb tisztelet jegyében, mint

Számunk első három tanulmánya elhangzott előadásként az Angol-Magyar Történész Vegyesbizottság ülésén 1991 nyarán.

történt az előző alkalommal. Borúlátóak vagyunk ugyanakkor abban, hogy kialakulhat valamilyen általános egyetértés arról, mi az, ami az Egyesült Királyságban ténylegesen „régiónak” számít.

Skóciában kiderült, hogy a hivatalos „régiónak” rendszerint nem voltak képesek olyan térségekké válni, melyekkel kész az érintett népesség azonosulni, annak ellenére, hogy az eredeti javaslatokat módosították (pl. a „Fife” régió létrehozásával) azért, hogy figyelembe vehessék a kulturális és történelmi tényezőket. A legnyilvánvalóbb eset talán a strathclyde-i. Ez Skócia legnagyobb, legnépesebb régiója, amely nemcsak Glasgow számottevő konurbációját (agglomerációját) öleli fel, de nagyon eltérő etoszú, különféle történelmi és mai tapasztalatokkal rendelkező falusi területeket és szigeteket is magában foglal. „Strathclyde”-ot nem azért hozták létre, mert az itt élő emberek úgy érezték, hogy tapasztalataik és érdekeik közössége folytán elkülönülnek Skócia többi „régiónak”-jától (ami többé-kevésbé áll Skócia összes többi mai „régiónak”-jára is). „Strathclyde” lakói nem tudták a központi hatóságokkal népszavazás útján vagy bármi egyéb módon, miszerint „mi strathclyde-iek vagyunk és követeljük, vegyék tekintetbe különbözőségünket azzal, hogy területünk határain belül megerősítetik régóta táplált kulturális identitásunk, adják meg tehát nekünk a jogot a hatalom általános decentralizálására, hogy megteremthessük azt az intézményi struktúrát, mely kifejezi határozott érzésünket, hogy Skócia vagy az Egyesült Királyság bármely más régiójától különböző régió vagyunk.” Egyáltalán nem mondták ezt. Egy reggel egyszerűen arra ébredtek, hogy ők mostantól a „Strathclyde”-nak nevezett régióban laknak. Kevesen tudták közülük, hogy a múltban valaha volt egy terület, amit „Strathclyde”-nak hívtak. Annak a maroknyi embernek, aki ezt tudta, tudnia kellett azt is, hogy az Strathclyde kelta királyságának volt a neve. Ennek területe nem terjedt annyira északra, hogy elérje a mai Strathclyde-ot, az általa elfoglalt térség „Anglia” azon északnyugati részeire terjedt ki, melynek a jelenlegi grófságok közül a „Cumbria” nevű grófság felel meg. Sőt, az egy brit („P” kelta) királyság és nem skót/ír („Q” kelta) királyság volt. Nincs túl sok történelmi folytonosság e területen! Az új „Strathclyde régió” ténylegesen egészen más megfontolások terméke. Létezését komoly problémák kísérték ez ideig, mivel a falusi és a szigeti közösségek sérelmezik, hogy olyan régióba olvasztották be őket, melyet – ahogyan ők megítélik – a glasgow-i konurbáció szelleme határoz meg. A továbbélő, de hatalmában legyengített Glasgow Városi Kerület ugyanakkor sérelmezi Strathclyde régió túlzott befolyását. Ez a „régiónak” aligha lesz hosszú életű.

„Strathclyde”-ra irányítva a figyelmet az volt csupán a célom, hogy a regionalizmus problémáját – már ahogy én látom azt – egy helyi példán mutassam be, egy, az európai szárazföldtől északnyugatra elterülő viszonylag sűrűn lakott szigetcsoporton, amely sok évszázadon át ki volt téve a hódításoknak és a vándorlásoknak. E hatások sokrétű befolyása – „kelta”, római, angolszász, dán/norvég, normann – még ma, ezer vagy kétezer évvel később is megfigyelhető a brit szigetek közösségeiben. Láthatjuk magunk körül a sokféle múlt nyomait: a népi építészetben, a központi mag köré szerveződő (nucleated) települések előfordulásában vagy azok hiányában, a helynevekben, a különféle nyelvekben és nyelvjáráásokban, az eltérő vércsoportokban, hogy csupán néhány esetét említsem ennek a sokféleségnek. Orkneyből és a Shetland-szigetektől lefelé haladva Skócia északkeleti partvidékén a sakdináv múlt kísért bennünket; elérve Anglia délnyugati részét, Cornwall grófságot, a helynevek itt már kelta múltra utalnak, jöllehet a cornwalli kelta mint

élő nyelv már a 18. században elhalt. A Nyugati Szigetek „régio”-jától Skócia északnyugati partvidékén lefelé haladva, ahol a gael (skót kelta) még ma is beszélt nyelv, Anglia délkeleti részében, Kent grófságba jutunk, amely szokásszerűen az európai szárazföld felől érkező kulturális hatások első „befogadó állomása”. Haladhatunk nyugatról kelet felé Walesen és Anglián keresztül horizontálisan olyan grófságból indulva el, mint Dyfed és Gwynedd, ahol a walesi nyelvet ugyancsak beszélik, a nagyon különböző etoszú angliai Kelet-Anglia felé tartva, ahol a camb-ridge-i egyetem egyes tagjaitól eltekintve ezt a nyelvet senki nem beszéli.

E történelmi sokféleség tényei vitathatatlanok. Senki nem állíthatja, hogy az a terület, amelyik a Nagy-Britanniából és Észak-Írországból álló Egyesült Királyságot alkotja, kulturálisan egyöntetű lenne. Magának az államnak a neve, ha lassan ismételtetjük, ki kell, hogy fejezze, milyen összetett ez az ország. Tudatában vagyok annak, hogy nincs mindenkinek a kisujjában a brit szigetek részletes földrajza, ezért nem is terhelem e tanulmányt példákkal és további illusztrációkkal. Hadd mondjak azonban néhány szót a régi Pembrokeshire grófságról, amely Wales délnyugati sarkában volt, ma pedig más walesi grófságokkal együtt Dyfed grófságát alkotja. Dél-Pembrokeshire-nek más az „atmoszférája”, mint Észak-Pembrokeshire-nek, amely főleg a normann/francia, az „angol” és a flamand hatásokat és betelepülést tükrözi az egyik oldalon, a vele szembeni walesi ellenállást a másik oldalon. A régi „grófság” kulturálisan s nyelvileg nem volt egységes, és évszázadokig meg lehetett – bizonyos fokig ma is meg lehet – mondani, hogy hol a határ a „grófságon” belül.

Elfogadhatjuk ennek a sokféleségnek a realitását, ám továbbra is bizonytalanok vagyunk a „regionalizmus” mint a társadalmi valóság szervező ereje tekintetében. Először is térjünk vissza kezdő mondatunkhoz és Strathclyde-hoz. Van-e „Nagy-Britannia és Észak-Írország alkotta Egyesült Királyság” (melynek lakói mindannyian „britek”), s melyen belül határozatlan kiterjedésű, számú és homogenitású „régiónok” található; vagy négy „nemzet” alkotja ezt a királyságot, melyek mindegyikében lehetnek is, nem is „régiónok”. A 20. század végén ez valójában a központi kérdések egyike az Egyesült Királyságban éppúgy, mint egész Európában.

Öröndetes tény, hogy a szigeteinkről szóló újabb történetírás legjavát hatalmában tartja az a törekvés, hogy e szigetek történetére mint *egészre* tekintsenek ahelyett, hogy „angolközpontú” orientációt kövessenek. Olyan középkorkutatókra gondolok ehelyütt, mint Rees Davis, Geoffrey Parrow vagy Robin Frame, akik kivétel nélkül fölöttébb érdeklődnek Wales, Skócia és Írország története iránt, az ő érdeklődésük azonban a „teljes sziget” történetére vonatkozik. A kora újkort illetően Conrad Russell és John Morill munkái is arra hívják fel a figyelmet, hogy helytelen az a korábbi beállítás, amely a 17. századi polgárháborút „angolként” határozta meg. A 19. századot illetően ilyen értelmű kutatásokkal próbálkoztam én is. Mostanában Hugh Kearney tett kísérletet a *brit szigetek* régen várt széles körű és időrendileg átfogó szintézisére, melyhez a „Négy nemzet története” alcímet társította.

Természetesen meglehetősen elterjedt az a vélemény, hogy „négy nemzet” és nem „négy régio” volt és van. Butaság lenne kidobni az ablakon ezt a nézetet kivált jelen rövid tanulmányomban! Afelől tépelődni, hogy mi vagy mi nem a nemzet – messze vezetne bennünket, jóllehet bizonytalannal meg fogjuk vitatni a problémát. E kérdéshez érdemben járulhat hozzá a történész, ugyanakkor közkeletű vélekedések és az előítéletek uralkodnak e területen, bármit tartunk afelől, hogy mik az objektív „tények”. Ha „négy nemzet” van ezeken a szigeteken, akkor ki kell mondani, hogy

eltérő „nemzeti” tapasztalatok léteznek, melyekről a változó intézményi megnyilvánulások vagy azok hiánya tanúskodnak. Általában túl korainak tartják az „angol nemzet” létrejöttét – Henry Loyn professzor írt újabban érdekesen erről a folyamatról. Ugyanez a helyzet az angol állammal. A grófság/megye lokális egysége idejekorán kialakult és mint területi kategória nagyjából ugyanaz maradt évszázadokig, bár északon és nyugaton ott voltak a „határvidékek” és a „Marches” (Anglia és Wales, illetve Skócia határvidéke a középkorban – a fordított), melyek joghatósága bizonytalan volt. Az északi területek és a walesi határvidék (Marches) számára azonban külön „tanácsok”-at kellett létesíteni a dél-angliai székhelyű kormányban, de ezek hatásköre lecsökkent a kora újkorban. Angliának központosított politikai felépítése és egyetlen parlamentje volt. Sokat írtak a „grófsági közösségi” szellemről, az előljárók is elsősorban ezzel azonosították magukat, de az ilyen közösségek maguk sokféleségükkel alkották a nemzetet. Ebben az értelemben voltak régiók, ám vitathatatlanul *Anglia* régiói, és nem jutottak el oda, hogy félautonómiára tegyenek szert, vagy hogy valamilyen formában visszatérjenek az angolszász hét állam szövetségéig (heptarchy). Másfelől nemegy történész rámutatott, hogy Anglia konszolidációja nem keverendő össze az Anglia központi helyzetéről a középkori „angol” Angevin királyok fejében élő felfogással. Ezek a királyok nemegyszer többet törődtek „Franciaországban” fekvő birtokaikkal.

A „skót háborúban” felmerültek vitatott kérdések, akkor tehát, amikor az angol birodalom Skócia mai közepéig ért, vagyis a római „Britannia” *limes*-éig kiterjeszkedett. De a „skót nemzet” sikeresen elhárította a hódítást és megszilárdította a skót királyságot. Ám ez számos paradoxont is magában rejt. A fő ellenlábaskok – az „angolok” szemben a „skótokkal” – egyébiránt mindkét oldalon „normannok”-nak voltak tekinthetők. A skót királyságnak mindig több nehézsége adódott az angoléhoz képest, hogy életképes államot teremtsen. Aminek részben a viszonylagos gazdasági elmaradottság, ugyanakkor a földrajzi, kulturális és politikai sokféleség, a „gael” (skót kelta), a „dél-skóciai” (Lowland) és a „skandináv” vonások egymásmellettsége is oka volt. Az állam fennmaradt, de inkább volt az mindig is potenciálisan és ténylegesen széthúzó régiók laza konglomerátuma, mint Anglia. És dél felől mindvégig ott volt Anglia, mely fenyegetett, de mintául is szolgált. Ha megkockáztathatók egyáltalán ilyen merész általánosítást, a koronák szövetségétől (1603) a parlamentek szövetségéig (1707) Skócia tartós „identitásválságot” élt át, hiszen eldöntetlen maradt, hogy régió vagy nemzet; habár, mint már mondtam, ez a válság fennállt már a skót államiságot megelőző korokban. A szövetségről szóló törvény kitételei Skóciának többnyire inkább a „nemzeti”, mint a „regionális” vonásait hagyták meg, azaz olyan jogi, oktatási és egyházszerkezeti rendszert, amely elütött mindattól, ami a „határtól délre” létezett. Ez azonban magyarázza azt is, hogy Skócia miért vált mind kérdésesebbé. A fokozatosan világméretűvé terebélyesedő angol birodalom egyik „tartománya”, netán régió volt (vagyis „Észak-Britannia szemben Angliával, vagyis „Dél-Britanniával”); vagy mégiscsak nemzet volt (feltételezve, hogy valaha egy tagból állt)? E téma változatai az immár közel három évszázad folyamán végtelen számúak mind a mai napig. A skótok ma is annak megfelelően különülnek el egymástól, hogy mennyire igénylik a nemzettudat a külön parlament helyreállítását, vagy hogy megvannak-e ilyen intézmény nélkül. Néhányan szeretnék a Skócia és Anglia közti eltéréseket a minimálisra csökkenteni, mások szeretnék azokat még szembetűnőbbé tenni. Hogy a nemzeti avagy a regionális perspektíva kerül-e inkább előtérbe, igaz csak részben maga is regionális

jellegű probléma. A kérdést bonyolítja, hogy „Skócia” részben a 18. és 19. század során változott gazdasági és társadalmi tekintetben.

Térjünk vissza a „Strathclyde régióhoz”. Glasgow mint nagyváros, bár volt neki középkori katedrális és egyeteme, méretében, népességének összetételét és foglalkozási struktúráját illetően átalakult. A számottevő ír bevándorlás megindulása (protestánsok és katolikusok egyaránt érkeztek Írország különböző részeiből) a múltbelitől nagyon elütő jeleget kölcsönzött a városnak. Azzal büszkélkedett, hogy „a birodalom második városa”. Glasgow a „skótok”, az „írek”, az „ír-skótok” és a „skót-írek” városának számított. Amennyiben egy „régio” központja volt, az a birodalomnak volt a régiója, vagyis Nagy-Britanniának, Skóciának, majdnem ebben a sorrendben. A birodalom lehanyatlása ugyanakkor „Nagy-Britannia” jellegének és a „decentralizálásnak” az azonnali újragondolásához vezetett. E vita részleteit nem mondhatjuk el itt, de végül is úgy tűnik, felemás módon a „Strathclyde régióban” oldódott meg. Ez – adott esetben – a skót nemzet régiójának, más esetekben a brit nemzet régiójának tekinti magát, s megint más alkalommal, különösen midőn Glasgow látta vendégül a „Kultúra európai városa 1991-ben” elnevezésű rendezvényt, „Európa” régiójának hitte magát. Európa ekkor nem annyira a „nemzetek Európája”, hanem a „régioék Európája” értelemben került elő.

A walesi „nemzet” talán még bonyolultabb eset. Wales soha nem jutott el a reneszánsz államiséghez, mint Skócia. A szövetségi törvények, melyről e konferencián Dr. Roberts tart előadást, úgy tűnt, egyidőre legalábbis olyan helyzetet teremtettek, melyben „Wales” az egésznek, tehát Angliának és Walesnek együtt, azaz „Nagy-Britanniának” lett egyik régiója. Mégis Wales, de legalábbis jelentős területei olyan nyelvi és kulturális örökséget mondhattak a magukénak, melyet nem lehetett akként elintézni, mint az „angol modellt” egyik változatát (mint amilyen a „skót” – de természetesen nem a gael). A dolgot leegyszerűsítve, két folyamat hatását lehet érzékelni a 19. századi Walesszel kapcsolatban. Egyfelől tapasztalni a nyilvánvalóan elkerülhetetlen „regionalizálódást” – az angol nyelv mint a kereskedelem, a közügyek és a „civilizáció” elengedhetetlen nyelvének a terjedését, melyet a kelet-nyugati, az Anglia és Wales közötti, vagy az észak-déli érintkezésnek a főbb vasútvonalak által előmozdított fejlődése még hangsúlyosabbá tett, valamint az angol „telepesek” beáramlása, akik Wales délkeleti részeinek iparosodott vidékein vállaltak munkát. Másfelől azok a határozott erőfeszítések, hogy a térséget „nemzetiesítsék”, hogy „nemzeti egyetemet”, nemzeti könyvtárat alapítsanak, és egy sor további módon kidomborítsák, miszerint Wales nem régió, hanem nemzet. Még egyszer, Skóciához hasonlóan ez a kettősség él tovább. A 20. század politikai és közigazgatási tekintetben mindkét esetben meghozta Wales és Skócia tényleges „nemzeti” létét. Ma mindkét országnak vannak államtitkárai, akik bent ülnek a brit kabinetben, annak tág keretein belül „nemzeteik” érdekeit képviselve. Nincs rá egyéb okuk, hogy ott legyenek, mint hogy bizonyos értelemben kivételes helyzetben vannak, vagy legalábbis kivételezettnek tűnik helyzetük más angol „régioék” szemében, amelyek semmivel sem kevésbé drasztikus változásokon voltak kénytelenek átesni gazdasági életük alapjait illetően.

Mégis 1979-ben, amikor mód nyílt rá, hogy Skócia és Wales továbbra is megmaradva az állítólagos Egyesült Királyság keretei között külön parlamentet állítson fel magának, a két ország választópolgárai (egyedül nekik tették fel a népszavazás kérdését) nem szavazták meg kellő számban a javasolt törvényt; Walesben ugyanakkor jóval többen értettek vele egyet, mint Skóciában. Egymástól

eltérő magyarázatok adhatók az eredményt illetően, ám azok egyike annak feltételezése, hogy egyesek számára *Nagy-Britannia* régiójának lenni meglepően vonzó maradt annak ellenére, hogy az utóbbi évtizedekben sok energiát fordítottak a „nemzeti” építmény megerősítésére és megújítására. Akár alátámasztották, akár nem, a „decentralizálást” gyakorta nem úgy vitatták, hogy a maga nemében mik lehetnek, vagy mik nem lehetnek az érdemei, hanem, hogy vajon az „első lépés”-e vagy sem a „függetlenséghez” vezető úton. Mind Walesben, mind Skóciában, más-más okokból és eltérő mértékben, az országokon *belüli* régiók aggódni kezdtek a „nemzeten” belüli jövőjük miatt. Wales esetében az a walesi/walesi és a walesi/angol feszültség formájában nyilvánult meg. Nemzet volt-e valójában Wales? Az alternatíva egyesek számára Wales mint a „kulturális sivatag”, vagy Wales mint a „kultúra sivatagja”. Az előző esetben Waleset mint Anglia regionális függvényét a kommunikáció mindinkább fölemészti (nem is szólva arról, hogy mind több angol érkezik Wales zöld és kellemes földjére). Wales a „kultúra sivatagja”-ként miközben intenzíven éli meg walesi mivoltát, gazdaságilag pang, nem tartván lépést „a modern világgal”. Ez a regionális/nemzeti dichotómia megoldatlanul hagyományozódik tovább.

Az iménti probléma szította feszültségek az Egyesült Királyságnak csak az eddigiekén túli részén vezettek erőszakra. Itt természetesen Észak-Írországra utalok. Írország esetében újra szembetaláljuk magunkat a tanulmányban már tárgyalt kérdések mikrokozmoszával. Adott nézőpontból Írország még a brit szigetek egyik régiójának is tűnhetne, kulturálisan egyes vonatkozásokban elkülönülve egyéb régióktól, melyektől egyébként végeredményben nem üt el. „Írország”, melyet nem foglaltak ugyan el a rómaiak, a szomszéd szigethez hasonlóan szintúgy a „kelta”, az angol-normann, a dán, a „skót” keveredés produktuma, mégha ez más korban és eltérő mértékben következett is be. Az „Angliából” jövő és egy töredezett „bennszülött” struktúrára felülről ráépülő megszállás és hódítás megakadályozta, hogy egy, az angol/brit koronától független ír állam megjelenhessék. Ilyen körülmények között Írország, mint végső soron „regionális ország” tudott kialakulni, melynek angol/brit urai sem tudták jobban eldönteni, mint maguk a „bennszülöttek”, hogy Írország mint egész régió avagy (embrionális) nemzet volt-e; vajon gyarmatként avagy partnerként kell és lehet az országot kezelni. Növelte a nehézségeket, hogy az angol/brit korona ügynökei és megbízottai, feladataik ellátása során, zavaró módon „bennszülöttekké kezdtek válni”. A sziget etnikai és vallási összetettségét természetesen tovább fokozta az angliai és mindenekelőtt a skóciai betelepülés Észak-Írországba. Az 1800. évi ír egyesülési törvény, amely az országot Nagy-Britanniával egyesítette, úgy tűnt, megszilárdítja Írország „regionalizálódását”. Azok az írszági elemek, akik számára egyáltalán nem volt szűgyenlendő, hogy „Nyugat-Nagy-Britannia” polgáraivá lettek, üdvözölték a fejleményeket, ámbar háttérbe szorultak az erősödő ír „nacionalizmus” mögött. Számos nacionalista azt kutatta az ír nemzet ideáljában, ami képes összebékíteni a katolikusokat és a protestánsokat. Aktívan köreműködtek az ír nyelv gyors eróziójának feltartóztatása érdekében és arra törekedtek, hogy Írországot hibernálizálják az angol nyelv egyre növekvő uralmával szemben. Az efféle gondolatoknak komoly vonzereje volt, ha nem is számítottak általánosnak. Minél többször hangoztatták az ír nemzeti kívánságokat, annál inkább fény derült az írség nagy változatosságára. Azon képességük, hogy könnyedebben használják az angol nyelvet, mint maguk az angolok, nem volt olyan, amit egy George Bernard Shaw vagy egy Oscar Wilde fel kívánt volna adni. Sőt mi

több, „Ulster”, legalábbis az északkeleti protestáns többség nevében azt állította magáról, hogy még mindig brit és nem látta annak semmi gátját, hogy ezt a fajta írséget ugyanolyan alapokon egyeztesse össze az Egyesült Királyságban továbbra is fennálló tagságával, mint a többi tagállam. Az egyesülést szorgalmazók vezetői 1914 előtt elsőként nem is akartak külön és sajátos státust „Ulster” számára. Csak midőn világossá lett, hogy nem akadályozhatják meg az autonómia törvényt (Home Rule), és hogy Írország ama része, amely nyilvánvalóan vágyott rá, megkapja a dominiumi státust, az ulsteri protestánsok csak ekkor fogadták el a decentralizált parlamentet és „Észak-Írország” belső önkormányzatát. 1922-et követően egyedüli volt az Egyesült Királyságban, melynek formálisan is elismerték regionális különállását, kegyelettel megőrizvén külön közigazgatását, habár alárendelt helyzetben volt. Észak-Írországnak saját miniszterelnöke és kormánya volt, holott továbbra is küldött parlamenti képviselőket Londonba az Egyesült Királyság kormányzása céljából. A „régio” kifejezést ténylegesen mégsem használták. Az a kifejezés, amit a köznyelv a múltban és a jelenben is rendszerint használ, a „provincia”. Ebben az a paradox, hogy Észak-Írország nem „provinciája” az Egyesült Királyságnak (amely nem is használja a „provincia” terminust Nagy-Britanniában, kivéve amikor a „provinciákat”, lényegében a vidéket Londonnal, a nagyvárossal állítják szembe; és ez a kifejezés Nagy-Britanniában már kissé régimódinak is hat), ellenben Írországnak, négy „provinciája” van. A korabeli Észak-Írország azonban területileg nem esik egybe Ulster provinciával, mivel a kilenc „grófság” alkotta provinciából hatot foglal el.

Nincs rá idő és hely, hogy részletesen bemutassam az észak-ír kormány tevékenységét fennállásának fél évszázada alatt. De, hogy tömegmozgalom és erőszak körülményei vetettek neki véget, bőségesen bizonyítja, hogy bármik voltak is erőnei, mint rendszer képtelen volt kielégíteni az Észak-Írország területét benépesítő két „közösség” egyikét. Ez a megállapítás azonban nem több közhelynél. Ugyanennyire nyilvánvaló, hogy a helyébe lépő kormányzati rendszer sem sokkal „sikeresebb”. Az Ír Köztársaság és az Egyesült Királyság szuverén kormányai kitarotán birkóznak egy olyan problémával, melyet meg nem „oldhatnak”. Eközben hol elkeserednek, hol meg rokonszenveznek egymással. A köztársaság új nemzedéke és természetesen az ír történészek mértékadó iskolája egyáltalán nincs oda az 1916-os eseményekből fakadó ír nacionalizmus lecgyszerűsítő elképzeléseiért. A gael köztársaság – olybá tűnik – nem is kívánatos, de nem is valósítható meg. Ha valaha megszületik egy összír állam, annak el kell majd fogadnia, hogy északkeletnek, amely nagyon elütő hagyományokkal rendelkező régió, így vagy úgy méltányos és külön státust kell biztosítani. De soha nem jöhet létre az összír állam. Ahelyett a próbálkozás helyett, hogy Észak-Írországnak megtalálják a fejlett kormányzati formát vagy „hatalom-megosztást”, amely próbálkozás abbahagyható, az „integrációs” út a követendő. A szárazföldi Nagy-Britannia politikai pártjai működnének Észak-Írországnak, (ma a helyzet nem ez) és Észak-Írország népe, valamint politikusai – nem úgy, mint ma – teljes értékűen vennének részt az Egyesült Királyság politikai életében és kormányzatában. Észak-Írország „teljesen brit” régióvá válnék, olyanná tehát, ahol a kulturális sokféleséget anélkül tennék magukévá, hogy ez vég nélküli és végsősoron teljesíthetetlen igényeket szülne a térség „ír” vagy „brit” jellegét illetően. De nem történhet meg ez sem. Legfőljebb egyetlen alternatíva van, hogy az Ír Köztársaság és az Egyesült Királyság mint az anyanemzetre „igényt tartók” lemondanak erről a vitatott régióról, miután belcáfáradtak az embervesztésbe és a kiadásokba, melye-

ket a törvény és a rend látszatának, illetve a gazdasági infrastruktúrának a fenntartása kíván. Az Ír Köztársaságot elriaszthatja, hogy azt vegye magára, amit az Egyesült Királyság odahagy. A másik oldalon, Észak-Írország egymással harcban álló klikkjei és a „két közösség” eldönthetik, ha e pontra eljutnak, hogy nem kívánják magukat Dublinból kormányoztatni, vagy hogy valójában azokhoz az angol és walesi politikusokhoz hasonlítsanak, akik az Egyesült Királyság kabinetjében az észak-ír ügyekért felelős államtitkárok szoktak lenni (fontos, hogy megjegyezzem, miszerint *skóti* politikust egészen biztosan nem jelölnek erre a hálátlan posztra). Más szavakkal, a régió lakói a mély meghasonlás ellenére is egyfajta nemzetet alkottak; Ulster férfiai és asszonyai sem nem írek, sem nem angolok és nem is skótok.

E lehetőségeket felvázolva már túl is mentem a történész feladatkörén. Amit akartam az az, hogy a „regionalizmus”-nak az Egyesült Királyságban megfigyelhető paradox voltát illusztráljam. A „régió” és a „nemzet” közti feszültség, ami fő témám volt, mélyen a múltban gyökerezik. Jóllehet, Kearney professzor már hivatkozott könyvében használja a „négy nemzet” kifejezést, messzemenően hajlik arra, hogy elismerje, miszerint mindegyik „nemzet” a „régiók” garmadáját foglalja magába. Közülük nemegy több azonosságot mutat – gazdasági, kulturális, vallási tekintetben – más „nemzetek” régióval, mint nemzetének többi „régiójával”. Ő maga hívja fel a figyelmet arra tényre, hogy ezen csoportosulások közül számos nem is tekintendő állandónak, időben tartósnak, ami nagymértékben függ a kommunikáció módjától és eszközeitől. Érdemes emlékeztetni rá, hogy szigeti népek történetével van dolgunk, és hogy ami ma a számunkra határnak számít „Írország” és „Skócia” között, az évszázadokon át serkentette az érintkezést, melyet a hegyek és a mocsár egyébként határként megakadályoztak. Magyar barátaim, én most itt a tenger sajtós régiójáról beszélek.

Fordította: Gyáni Gábor

PETER ROBERTS

A TUDOROK ANGLIÁJÁNAK „CSÁSZÁRI” KORONÁJA ÉS A BRIT-SZIGETEK EGYESÍTÉSE, 1533-1603

Anglia most ünnepli VIII. Henrik születésének (1491) ötszázadik évfordulóját. A megemlékezés erről az évfordulóról nem is annyira a monarchia ünneplése, mint inkább az „angol történelmi hagyományoké”, mármint a kifejezésnek az idegenforgalomban kialakult új értelmében. A történészek számára viszont ez az alkalom arra kínál lehetőséget, hogy még inkább átértékeljék a mindig nagy érdeklődést kiváltó, noha véreskesű VIII. Henrik eseményekkel zsúfolt uralkodását. Az angol reformáció persze örökzöld téma, de az Egyesült Királyságot alkotó nemzetek alkotmányjogi kapcsolatai iránt az utóbbi időben megélenkült érdeklődés az újkori történelem más fejleményeire irányította rá a figyelmet, melyek gyökerei, legalábbis részben, az ő uralkodásáig nyúlnak vissza. Ismét a politika napirendjére került az a javaslat, hogy a Westminsteről, a brit parlamenttől bizonyos jogköröket a felállítandó skót és walesi regionális parlamentre ruházzanak át, s ez kérdéseket vet fel a Brit-szigetek egyesítésének tizenhatodik századi kezdeteivel kapcsolatban, mely század szülője volt az angol és a brit „császárság” (azaz a vele azonos jogállású független királyság) reneszánsz koncepcióinak is.

A képviselőtestületek szerepén kívül a nemzeti szuverenitás is újra égető probléma, és nemcsak Kelet-Európában, hanem a brit politika színterén is, ahol az Európai Gazdasági Közösség politikai föderációvá alakítását ellenző konzervatívok ezt tüzték zászlajukra. Ez a kérdés először a reformáció korában merült fel Angliában, amikor megfogalmazták, hogy a legfőbb jogokkal az országlakosok összessége (*body politic*) rendelkezik és nem a pápaság egyetemes monarchiája, és e vetélkedés során megtört a kereszténység egysége. Ezt a szuverenitást a parlament VIII. Henrik uralkodása idején hozott törvényei fogalmazták és testesítették meg. VIII. Henrik első házassága felbontása érdekében elvágtá az angol egyház Rómához fűző szálait, amikor a pápa megtagadta tőle a kért diszpenzációt. A kékszakállú király aztán további három feleségétől vált el, és kettejüket kivégeztette. Ekkor már túl késő volt visszatérnie a Róma iránti engedelmességhez, noha a vallási reform tekintetében visszatáncolt, mivel hitében továbbra is inkább katolikus maradt, mint protestáns. A VIII. Henrik által levezényelt reformációt – némileg anakronisztikusan – „állami aktusnak” nevezték, amelyet ráerőltettek a vonakodó népre, és ami olyan változásokhoz vezetett a vallás terén, melyek egyébként nem gyökereztek volna meg. Az új revizionista történészek a vallási reformoknak ehhez az értelmezéséhez tértek vissza, de ami a reformáció politikai implikációit illeti, helyesebb lenne azt állítani, hogy ez hozta létre a modern államot, amely szó a 16. század végéig hiányzott az angol politika szótárából.

*

Azzal, hogy az 1530-as években saját országában nagyobb hatalmat követelt magának, az angol király nem adta fel történelmi igényét a francia koronára és a Skócia feletti hűbéri fennhatóságra, hanem inkább megerősítette ezeket a követe-

léseit. VIII. Henrik nagyon is középkori király volt: Franciaországgal szemben úgy viselkedett, mint V. Henrik, Skóciával szemben pedig úgy, mint I. Edward. A reformáció mégis arra kényszerítette a kormányzatot, hogy egyre kevesebbet törődjön kontinentális érdekeltségeivel, hogy konszolidálja az országot, védje határait és egyesítse a Brit-szigeteket. Az uralkodása alatt oly nagy felfordulást okozó vallási és kormányzati reformokat hivatalosan a *status quo ante* helyreállításának állította be ez a rendkívül konzervatív uralkodó. VIII. Henrikről egyáltalán nem lehet azt állítani, hogy modern lett volna, a nevében hozott politikai döntések mindazonáltal átalakították az angol monarchiát, az angol társadalmat és a nemzet vallási életét.

Amikor revízió alá veszi az állam eredetéről szóló bevett nézeteket, a mai történészek el kell választania a 16. századi politikai deklarációk lényegét a szóvirágoktól, és hasonlóképp kritikával kell viseltetnie a korábbi történészek retorikája és elfogultsága iránt (mielőtt kifejtene a saját retorikáját és elfogultságát). A század elején A. F. Pollard, a Tudor-korral foglalkozó történészek londoni iskolájának doyenje amellett érvelt, hogy VIII. Henriknek volt egy ideálja „unióról és császárságról” (vagyis mindenkitől független királyságról), amely a modern Brit Birodalom kifejlődésének első szakaszát jelentette. Pollard a birodalom kifejlődésének első szakaszát jelentette. Pollard a birodalom fénykorában írt, és a politikában liberális nézeteket követett, és tétele jól példázza az angol történelem, ha nem is tiszta whig, legalábbis liberális interpretációját. Rendre lehet utasítani azért, mert a jelenből kiindulva visszafelé nézi a történelmet, és nála az események nyílegyenes vonalban fejlődnek a Viktória-kori alkotmányig, minden idők legjobb berendezkedéséig. Pollard sémájában VIII. Henrik az angol királyi flotta atyjaként jelenik meg, a területiális expanzió újkori hagyományának megalapozójaként, mely tradíciót először a Brit-szigeteken követték, majd a század későbbi évtizedeiben a tengeren túl is, és amely végül egy tengeri birodalom kialakulásához vezetett.¹ Nem kellene ilyen nagy figyelmet szentelnünk a Pollard-féle vonalnak, ha hatása nem lett volna ilyen nagy és tartós. VIII. Henriknek és a VI. Edward korabeli régensnek, Lord Somersetnek az úgynevezett „brit problémához” való viszonyáról szóló tézisnek jó része helyeslésre talált W. K. Jordan amerikai és R. B. Wernham oxfordi történésznél a hatvanas és a hetvenes években.²

Viszont amikor közelebbről vizsgáljuk meg a forrásokat, elhalványul és összetettebb, bonyolultabb képpé bomlik a messzelátó államférfiúi bölcsesség kerek modellje, melyet ezek a történészek oly magabiztosan rajzolnak a 16. század közepének angol politikájáról. Sok nem valósult meg VIII. Henrik legfontosabb tervei közül, míg egyes, első látásra oly határozottnak tűnő alkotmányos reformokról kiderül, hogy improvizált, nem tervezett lépések voltak. Néha egyenesen kommunikációs problémából származtak, mint például 1541-ben, amikor az Ír Lordságból királyság lett, és VIII. Henrik felvette az ír királyi címet. Ebben az esetben távolról sem arról volt szó, hogy a király hatalmát és presztízsét akarta volna növelni, ezt a címet először a túlbuzgó ír Tanács szóta rá, s cikkelyeztette be előzetes királyi engedély nélkül a dublini parlamentben.³

A „császárságnak” (független királyságnak) a külföldre való fellebbezés tilalmát tartalmazó törvény (*Act of Appeals*, 1533) preambulumban található definíciója megérdemli az európai reneszánsz állammal foglalkozó történészek figyelmét. A nagyrészt a király főminisztere, Thomas Cromwell által fogalmazott törvény preambulumban a következőt nyilvánítták ki:

... „ahol számos különféle régi hiteles történet és krónika világosan kinyilvánítja és kifejezésre juttatja, hogy ez az angol állam „császárság” (senkitől nem függő önálló királyság), és ekként ismeri a világ, egy legfőbb vezető kormányozza, és a király bír ezen ország „császári” koronájának méltóságával és királyi birtokaival, és aki ura az országlakosok összességének, mindenféle rendű és rangú embernek a világiak és egyháziak soraiból, akik kötelesek Isten után másodikként iránta természetes és aláztos engedelmességgel viseltetni.”⁴

Ezt egy középkorral foglalkozó történész, G. L. Harris figyelmen kívül hagyta, mint „felesleges szószaporítást”, amely nem támaszt új hatalmi igényt, egy másik középkorkutató, Walter Ullmann olvasatában pedig a fenti passzus a későrómai birodalomról a reformáció-kori Angliára maradt hatalomfogalmak alkalmazása – vagyis reneszánsz humanista formula.⁵ Sir Geoffrey Elton számára viszont ez egy diadalmas bejelentés: megszületett a parlamenttel együttműködő király (*king-in-parliament*) új típusú szuverenitása.⁶ Elton bírálói kétségbe vonták ezt az állítást, mondván, hogy túloz, közülük legmeggyőzőbben Dr Graham Nicholson, aki megvizsgálta az összes szöveget, ami kapcsolatban állt a király *imperium* iránti igényeivel, melyre az egyház feletti királyi főhatalom alapozódott. Nicholson kimutatta, hogy a preambulum utalása „számos különféle régi hiteles történetre és krónikára” nem megfoghatatlan általánosság csupán, mondván, hogy vannak hiteles precedensek, hanem utalás a kifejezetten erre az alkalomra megrendelt történeti kutatásra. Ezt a munkát egy középkori forrásokból származó kivonatok tartalmazó névtelen kompilációval azonosította, mely több részre bomlott és szétszóródva maradt fenn az Országos Levéltárban. A források legtöbbje az egyház feletti királyi fennhatósággal volt kapcsolatos, de egyikük egy régebbi krónikából korábban készített kivonatok tartalmazó gyűjtemény volt, melyet I. Edward készíttetett 1301 és 1307 között, hogy a Skócia és Wales feletti hűbéri fennhatóságára vonatkozó igényeit alátámassza.⁷ Ez arra utal, hogy a birodalom iránti igények legalábbis részben annak a hűbéri fennhatóságnak voltak az újrafogalmazásai, melyet a késő középkorban az angol királyok Nagy-Britannia felett gyakoroltak. De azt, hogy az angol királyság szuverén és egységesen kormányzott állam, ebben a formában ekkor mondták ki először.

A VIII. Henrik „császárság” (független királyság) iránti igényeit igazolni hivatott propagandakampányt más hagyományok is tápláltak, még akkor is, ha nem jelentek meg a történeti bizonyítékoknak azon gyűjteményében, melyet az *Act of Appeals* alátámasztására készítettek. A király történeti jogainak védelmezői különös előszeregettel idézték fel a legendás brit hős, Arthur király vitézségéről és uralkodásáról szóló középkori elbeszéléseket. 1531-ben Norfolk hercege Eustace Chapuyst, V. Károly császár követét egy történeti értekezéssel traktálta, mely Nagy Konstantin császár brit kapcsolatairól és Arthur király „császári” (független uralkodói) mivoltáról szólt.⁸ Ennyiben közös eredetűek azok a történelmi érvek, melyeket VIII. Henrik uralkodása idején az angol és Erzsébet alatt a brit „császárság” (független királyság) mellett hoztak fel. Ugyanis amikor később Dr John Dee, a mágus amellett érvelt, hogy Erzsébet királynőnek Tudor származása révén öröklött joga van a „Brit Császársághoz” (független királysághoz), kutatásait más források alapján végezte, mint amelyeket az *Act of Appeals* preambuluma idéz. Dee hősei: Arthur király, valamint Wales középkori hercegei, és – szemben VIII. Henrik *Collectanea*-jának összeállítójával – Geoffrey of Monmouth *Historia Regum Brianniae* című művére támaszkodott, nem pedig az ezt bíráló Vergilius Polydorus *Anglica Historia* című

munkájára. Dee azon az alapon érvelt egy brit tengeri birodalomnak a nyugati féltekén újonnan felfedezett földeken való alapítása mellett, hogy a királynő öse, egy Madoc nevű walesi herceg 1170-ben, három évszázaddal Kolombusz Kristóf előtt felfedezte Amerikát. Arthur királyt szintén a nyugati irányú expanzió úttörőjeként festette le, hiszen ő – Dee szerint – meghódította Grönlandot, Izlandot és más területeket egészen az Északi-sarkig, és ehhez a brit „császársághoz” csatolta őket. A témáról szóló egyik terjedelmes értekezését John Dee 1577-ben A brit monarchia (*The British Monarchie*) címmel jelentette meg, és bemutatta a királynőnek, aki elégedettségét fejezte ki Dee kutatásaival kapcsolatban, mégis úgy döntött, hogy ezek értelmében nem tesz gyakorlati lépéseket.⁹ Apjával ellentétben a „császárság” (független királyság) koncepciója Erzsébet királynőnél nem emelkedett a hivatalos politika rangjára, és nem került be a törvénykönyvbe.

Az *Act of Appeals* preambulumban különbséget kell tenni a „császári korona” iránti igény (mely a király főhatalmát és legfőbb joghatóságát jelenti) és az országnak „császárságként” (független királyságként) való felfogása közt. Az Angol Királyságnak ez a státusza többet jelentett a szomszédos Skót Királyság feletti hűbéri fennhatóság iránti örökölt igények megerősítésénél. Egy újonnan felismert szuverenitást fejezett ki, melyet a koronától korábban elidegenített jogok visszaszerzésének álcáztak. Ebben az időben a király elsődleges törekvése az volt, hogy igazolja az egyház feletti főhatalomra való igényét az uralma alatt álló területeken, de a formulának világi jelentősége is volt: beharangozta az egységesen kormányozott szuverén állam kialakulását. Nemcsak a pápaságról és a kolostorokról állították azt, hogy a múltban királyi előjogokat bitoroltak, hanem azokról is, akik az országban világi privilégiumokkal rendelkeztek. Az önálló joghatóságokat eltörölték, amikor racionalizálták az Anglia és Wales helyi hatalmasságai által birtokolt, de többségükben már a király kezébe visszakerült feudális joghatóságok maradványait. Az 1536-ban, a „reformációs parlament” utolsó ülésén elfogadott három összekapcsolódó törvény világosan jelezte, hogy összpontosított stratégia született az ilyen enklávék ellen. Az önálló joghatóságokat korlátozó és az igazságszolgáltatás feletti királyi ellenőrzést visszaállító törvényt kiegészíti a Wales és Anglia közti „egyesülési törvény”. Angliához csatolták a Walesi Hercegséget, melyet hagyományosan a trónörökös számára tartottak fenn, míg a két ország közt több mint két és fél évszázadon keresztül „ütközőállamot” képező Walesi Határőrvidék lordságait eltörölték.¹⁰ Ezeket a határőrvidéki lordságokat angol mintára grófságokká alakították át. A parlament által hozott harmadik törvény a békebírói itnézmény meghonosításáról gondoskodott a volt lordságokban, a Walesi Hercegségben és a korábban egy-egy earl joghatósága alá tartozó megyékben (*counties palatine*), melyeket most beolvasztottak a királyságba. Az autonóm joghatóságok ellen hozott törvények gyakorlatilag egy *fait accompli* elismerését jelentették, mivel olyan kevés ember kezében volt ilyen jog, hogy politikailag a törvény csak kis jelentőséggel bírt. Noha maga a privilégiumok elleni törvény kevésbé hozott újat, mint az, amely az egyház kezében lévő szent helyek menedékjogát nyirbálta meg, mégis mérföldkő az angol feudalizmus hanyatlásának történetében.¹¹ Az Ír Lordság és Anglia utolsó szárazföldi támaszpontja, Calais ugyanebben az évben végrehajtott kormányzati reformja mögött egy – részben Thomas Cromwell államférfiúi bölcsessége által sugallt – egységes politika húzódott meg: ki kell terjeszteni a király uralmának határait és a parlamenti rendszert, hogy egységes királyság szülessék.¹²

Az egységesen kormányzott államot, amely a 16. századi Angliában létrejött, a parlament és az uralkodó módosult viszonya jellemezte. Nemcsak a reformációval együtt járó változások, hanem az 1530-as évek kormányzati centralizációja is a parlament által hozott törvények alapján ment végbe, mert – ahogy VIII. Henrik közölte I. Ferenc francia királlyal 1533-ban, miután megszületett az *Act of Appeals* – „ez a törvénycsomag amannak a tekintélye által állandó és tartós.”¹³ VIII. Henrik és minisztere, Thomas Cromwell a parlament intézményét az uralkodó partnerének nyerték meg a reformáció végrehajtására. Az ország három rendjének részvétele a vallási és politikai reformban a korona és a földbirtokos osztályok új gazdasági érdekközösségét hozta létre. Magasan a parlamenti képvisellel rendelkező osztályok profitáltak leginkább a kolostorok feloszlatásából és földjeiknek a korona által történt elkobzásából. A középkori egyház nagyobb földbirtokos volt, mint a korona, és ez a hatalmas új forrás most megnövelte a király lehetőségeit, hogy anyagi előnyöket nyújtson a támogatásért, lojalitásért cserébe (*patronage*). Ez a módszer tette könnyen járhatóvá a Tudor monarchia iránti hűség rögzös útját. Ennyiben szándékos politika volt, és sikerét le lehet mérni mindazokon a nehézségeken, amelyekkel a katolikus Mária királynőnek (1533-58) kellett szembenéznie, aki vissza akarta fordítani a változásokat és ellenreformációra készült. De azok, akik a koronától megvásárolták a kolostori földeket, előre nem szándékolt módon is részt vettek az állam kiépítésében jötevők, a protestáns Tudor uralkodók oldalán: létrehozta egy új államközösséget, melyben a világi rendek dominanciája érvényesült az egyháziak felett. Az 1536. évi általános tiltás ellenére fennmaradtak bizonyos, a tulajdonukhoz fűződő kisebb jogosítványok, melyek önálló joghatóságot jelentettek.¹⁴ A diplomok már nem voltak kivéve Anglia szokásjogának (*Common Law*) hatóköre alól, nem nyújtottak menedéket a legsúlyosabb bűnök elkövetőinek, csupán néhány menedékhely maradt a polgári perek vádlottai számára. (De 1991 augusztusában leckét kaptunk abból, hogy milyen különlegesen szívós az a nézet, hogy a megszentelt helyek menedéket jelentenek, amikor az üldözés elől Írországból egy katolikus székesegyházban kerestek menedéket azok, akiket az Ír Köztársasági Hadsereg terroristái besúgással gyanúsítottak.)

Csak a tulajdonosi érdekeket szolgálta az 1530-as évek „kormányzati forradalma” után a királyi igazságszolgáltatás és közigazgatás egyöntetűsége alóli helyi kivételekhez való ragaszkodás. A változásokkal szemben erőszakos reakciókra csupán Észak-Angliában és Írországból került sor. A régi hithez való ragaszkodás olajat öntött a tűzre, és az ellenállás politikai jelentőségét északon csak újabb felkelés leverése (1569) után veszítette el. Az új rendszer iránti ellenségeséget Írországból sohasem sikerült legyőzni. A kormányzat központosítása nem jelentette azt, hogy minden hatalmat a fővárosban vagy a király udvarában és a királyi tanácsban összpontosítottak volna. Az első Tudor uralkodók által Walesben, a Határövidéken és Észak-Angliában létrehozott állandó regionális tanácsok az uralkodó felségjogait képviselték az igazságszolgáltatásban, ahol a szokásjog alapján működő rendes bíróságok nem tudtak felügyelet nélkül működni. Ez a decentralizáció részben London központinak egyáltalán nem nevezhető fekvéséből következett, ugyanakkor annak az elismerését is jelentette, hogy korlátozottak az egyszemélyi uralom lehetőségei, mikor a király vagy egy családtagja személyes jelenlétére van szükség ahhoz, hogy az uralkodót alattvalói engedelmesen szolgálják. Pontosan úgy, mint saját apja VIII. Henrik is gyermekeit: leányát, Mária hercegnőt és törvénytelen fiát, Henry Fitzroyt nevezte ki ezen (észak-angliai, walesi

és frországi) regionális tanácsok névleges vezetőivé. Ő volt az utolsó uralkodó, aki így tett. Utódai ezeknek a tanácsoknak az elnökeivé egyre inkább főnemeseket (és kisebb számban püspököket) neveztek ki. A provincializmus tendenciáját, melyet felerősített az ezen tanácsok által történő kormányzás, ellensúlyozta az a mágneses vonzerő, melyet a királyi udvar gyakorolt a főnemességre és a gentryre. Az udvar korábban sohasem látott mértékben osztogatta kegyeit azoknak, akik hűségüket rendszeres jelenlétükkel nyilvánították ki. Ebben az évszázadban az egész ország-részek békéjét feldúló lázadásokat gyorsan elnyomták, mivel a kiskirályok helyi autonómiáját a Tudorok idején szisztematikusan aláaknázták. A történészek „Tudor békéről” beszéltek (hasonlóan a pax *Romaná*-hoz), amely a 15. századi polgárháborút, a „rózsák háborúját” követte. A vidéki főnemességet megfosztották a magánháborúk viselésének képességétől azok a törvények, melyeket a parlament a fegyveres csatlósok tartása ellen hozott. Lawrence Stone kifejezésével: az uralkodó megszerezte az „erőszak monopóliumát”.¹⁵

Szintén hozzájárult az ország konszolidációjához a század egy másik fejleménye: kialakult a „megyei közösség” tudata. Ezt nagyban előmozdította, hogy a gentry tagjai békebíróként részt vettek a negyedévenként ülésező bíróságok munkájában. Ez üléseit általában a grófság székhelyén tartotta, ugyanott, ahova esetenként a *sheriff* – aki a királyt képviselte a grófságban – összehívta a gentryt, hogy megválasszák a grófság lovagjainak parlamenti képviselőit. Néha többes jelölés alapján zajlottak ezek a választások, de legtöbbször hallgatólagos megegyezés született arról, hogy ki képviselje a gentryt a parlamentben, vagy a helyi arisztokrata patrónus állított már előzőleg jelöltet; és ez a tényező fontos szerepet játszott a vidék stabilitásának megerősödésében.¹⁶ A grófságok megszervezésével ez a stabilitás kiterjedt az ország újonnan egységes kormányzás alá került területeire is.

Nem igaz, hogy az ország területi beosztásának VIII. Henrik uralkodása idején végrehajtott reformjait mindig felülről erőltették volna a fogadókészség nélküli alattvalókra: ugyanilyen gyakran előfordult az is, hogy az alattvalók az uralkodóhoz, illetve a parlamenthez benyújtott petícióikban kérték azokat. Kétségtelenül ez történt Wales esetében, ahol a gentry örömmel üdvözölte az Angliával létrejött uniót (1536-43) és az angol szokásjog térhódítását a Határvidék szokásai és a helyi törvények rovására. Valójában az ország bizonyos részein sok walesi földesúr a jogi változások elébe ment, és birtokain már a tizennegyedik századtól önként angol földbirtoklási formákat vezetett be. A walesi társadalom és kultúra regionális jellege túlélt a régi határok és az idejétmúlt szokások felszámolását. „Anglia és Wales” mint új államközösség sohasem vált kulturális monolitá – a nyelvi különbségek és a regionális nyelvjárások szívsós fennmaradása gondoskodott erről.¹⁷ A cornwalli nyelv, ez a délnyugat-angliai kelta maradvány viszont csak a tizennyolcadik századik maradt fenn élő nyelvként. Ez volt az egyetlen kelta nyelv, melyet nem segített bibliafordítással a protestáns rezsim.¹⁸

Az ország életének és a királyi udvar központjának, Londonnak a fejlődése a nyelv és a kulturális normák bizonyos fokú egységesülését segítette elő. A régiók közti falak közül legalább egyet ledöntött egy warwickshire-i költő és drámaíró üzleti sikere az I. Erzsébet- és I. Jakab-korabeli London új színházaiban: a Közép- (*Midlands*) és a Délkelet-Anglia közöttit. Miután az „Erzsébet-kori reneszánsz” idején elöntötték az országot a nyomtatványok, kevés különbség maradt a standard angol nyelv, Shakespeare és a hivatalos bibliafordítás angolsága között.¹⁹

A Brit-szigeteken élő négy nemzet kapcsolataiban változásokat idéztek elő a kor alkotmányos és vallási fejleményei. Walesnek az országba történő betagozódása révén szorosabbá vált az angolok és a walesiek együttélése. A walesi protestáns humanisták és gentry az uniót jótéteménynek tekintették, melyet a nemzet a walesi származású dinasztiától kapott. A Tudorok walesi politikáját sikerként tartották számon, melyre precedensként hivatkozhattak Írország Erzsébet-kori jogi és kormányzati reformjaival kapcsolatban, melyek nem bizonyultak hasonlóan sikeresnek, és I. Jakab uralkodása alatt a Skóciával való nagyobb szabású unió kapcsán. VIII. Henrik Walesre és Írországra vonatkozó törvényeiben benn rejtettek a „kulturális imperializmus” elemei, különösen az angol nyelvnek az igazságszolgáltatás és a közigazgatás „hivatalos nyelvén” tétele esetében, mely a walesi és a gael nyelvben megőrződött helyi törvények és szokások kiszorítását célozta. Noha nem tiltották nyíltan a walesi nyelv használatát, azt súlyos csapásként érte korábbi státuszának elvesztése. Erzsébet királynő uralkodása idején a rendszer engedett a kisebbségi nyelvek iránti ellenségeségből. A kezdeti elképzelést, mely szerint az „angol rendet” rá kell kényszeríteni az ország széleinek zűrzavaros társadalmára, módosította az a protestáns humanista elv, melynek értelmében lehetővé kell tenni, hogy minden nép a saját nyelvén olvashassa, hallgathassa a Szentírást. Ez volt a keresztény humanista ideál (Rotterdami Erasmus hangoztatta), mielőtt a tridenti zsinat korlátozásokat rendelt volna el a népnyelvi bibliafordításokkal szemben, és az ellenreformáció politikáját választó római katolikus egyház végleg lemaradt volna Nagy-Britanniában a protestantizmus térhódítása mögött. Az angol nyelvű Biblia és istentisztelet miatt nemcsak Angliában tértek jelentős számban protestáns hitre, hanem Skóciában is, ahol a többség nyelve a skót – az angol egy változata – volt, és a gael nyelvet csak a Felföldön, északon és nyugaton beszélték.²⁰ Erzsébet uralkodása alatt mind a Bibliát, mind az anglikán egyház hivatalos ima- és liturgia-könyvét lefordították walesi nyelvre, és ez egyfelől segítette az anyanyelv és a sajátos irodalmi kultúra megőrzését, míg másfelől előmozdította a walesi vallási élet átalakítását.²¹ Írországból a szent szövegek angol nyelvű változatait csak a 17. század elején adták ki, a misét latinul mondták, a *Vulgata* volt elterjedve, az ország pedig nagyrészt ellenséges maradt a protestantizmussal és az angol kultúrával szemben. Az írek ezért az elkövetkezőkben megmaradtak a régi hit mellett, de közben elvesztették nyelvüket. Innen ered az a paradoxon, hogy a helyi gael nyelv hanyatlása ellenére makacsnak bizonyult az ír szeparatizmus hagyománya, míg Anglia legközelebbi szomszédjában, Walesben az önálló nemzettudat a helyi nyelv fennmaradásának függvénye volt.²²

A Brit-szigetek ebben a korban történt politikai egyesítésének történetében nemcsak paradoxonok találhatók, hanem ironikus elemek is. A törvények és VIII. Henrik végrendelete szerint az angol trón öröklésének rendjében utolsó helyre került a Stuart-ház, aztán mégis az győzött, mivel végül egy skót király egyesítette Nagy-Britanniát, VI. Jakab, aki I. Jakab néven lett Anglia királya. Ha anyjának, Stuart Mária skót királynőnek sikerült volna I. Erzsébetet megfosztani trónjától, ez az egység egy vallásháború, egy mind Angliában, mind Skóciában dúló polgárháború áldozatául esett volna. Ennek elejét vette Erzsébet királynő politikája és VI. Jakab kálvinista neveltetése, de az egyszemélyi uralom korában minden sorsforduló az uralkodók szeszélye és a dinasztiák genetikája függvényében alakult. Nagyszabású terveket szöttek különböző területek egyesítésére, mindenekelőtt a dinasztikus érdekek szolgálatában, majd a század közepétől a vallási harmónia ideálja elérése

érdekében, és hogy a kontinens katolikus szövetségei ellen az egységes védekezés céljából vallási alapon ligát hozzanak létre. Ha a vallási egység számára nem lettek volna meg a feltételek a két országban, a két korona egyesítése nem történt volna olyan békésen, mint ahogy végül 1603-ban lezajlott.

*

Nagy-Britannia területének egyesítése önmagában sok olyan problémát megoldott, melyeket a határok és határörvidékek okoztak. Miután 1603-ban a Stuart-dinasztia került Anglia trónjára, csökkentek azok a nehézségek, melyekkel a Skóciával szembeni angol határörvidékek rendjének fenntartása során kellett szembenézni, bár a perszonalunió még nem számolta fel maradéktalanul a törvények végrehajtása előtt álló akadályokat. A király skót udvaroncai új udvarába, Londonba sereglettek, éppen úgy, mint ahogy a Tudor-ház alapítója, VII. Henrik kíséretében a walesiek adományokért kuncsorogtak bosworthi győzelme (1485) után. Skócia megőrizte külön kormányzati szerkezetét és presbiteriánus egyházát 1603 után, míg nem Jakab fia, I. Károly bolygatni nem kezdte a vallási kérdést, s ezáltal olyan reakciót nem váltott ki, amely hozzájárult az angol polgárháború – vagy, helyesebb kifejezéssel, „a három királyság háborúja” – kirobbanásához. A londoni királyi udvarból az uralkodó vagy miniszterei és kegyencei által osztogatott javak, anyagi és más természetű előnyök az újonnan egyesített országok feletti politikai befolyás éppoly fontos eszközeivé váltak, mint Anglia esetében. Az uralkodó elitek anglicizálódása a kultúra magasabb fokú egységesüléséhez vezetett annak a dominanciájával, amit a protestánsok „angol rendnek és jó modornak” neveztek. Wales és Skócia nemzeti arisztokráciája ezen nemzetek természetes vezetőinek a szerepét már kevésbé tudta eljátszani, noha Skóciának továbbra is saját politikai élete, parlamentje és fővárosa volt (Edinburgh) egészen az 1707. évi egyesülési törvényig.

Fordította: Szíjártó István

Jegyzetek

- 1 *A. F. Pollard*: Henry VIII. London, 1902. 1963; *Uő*: England under Protector Somerset, London, 1900.
- 2 *W. K. Jordan*: Edward VI, the Young King, London, 1968; *Uő*: Edward VI: The Threshold of Power, 1970. *R. B. Wernham*: Before the Armada: the Growth of English Foreign Policy, 1485-1588. London, 1966. Pollard és Wernham VIII. Henrik külpolitikájának prioritásaira vonatkozó nézeteit komolyan bírálja: *J. J. Scarisbrick*: Henry VIII. London, 1967.
- 3 *Brendan Bradshaw*: The Irish Constitutional Revolution of the Sixteenth Century. Cambridge, 1979. 233, 264-265.
- 4 *G. R. Elton*: The Tudor Constitution. Cambridge, 1960. 344.
- 5 *G. R. Harriss és Penry Williams*: A Revolution in Tudor History? Dr Elton's Interpretation of the Age? Past and Present (London) 1963, 25. szám, 20-24. *W. Ullmann*, This Realm of England is an Empire. – Journal of Ecclesiastical History, XXX. évf. (Cambridge) 1979, 175-203.
- 6 *G. R. Elton*: Reform and Reformation: England 1509-1588. London, 1977.
- 7 *G. Nicholson*: The Act of Appeals and the English Reformation. In: C. Cross, D. Loades, J. J. Scarisbrick (Szerk.) Law and Government under the Tudors: Essays presented to Sir Geoffrey Elton... Cambridge, 1988, 19-30.

- 8 *Richard Koebner*: The Imperial Crown of this Realm: Henry VIII, Constantine the Great, and Polydore Vergil. – Bulletin of the Institute of Historical Research, XXVI. évf. (London) 1953, 29-52.
- 9 *Peter J. French, John Dee*: The World of an Elizabethan Magus. 1972. 1984. 8. fejezet
- 10 *P. R. Roberts*: The Union with England and the Identity of „Anglican” Wales. Transactions of the Royal Historical Society, 5. sorozat, XXII. kötet London, 1972, 49-70.
- 11 Szándékaim szerint ezt a kérdést részletesen egy, a közeljövőben megjelenő munkám fogja tárgyalni.
- 12 *G. R. Elton*: i.m. 9. fejezet
- 13 A király 1533. augusztus 8-án kelt levele Norfolk hercegéhez, melyben utasításokkal látja el az I. Ferencsel folytatandó beszélgetéséhez. State Papers, Henry VIII, VII. kötet, V. rész. London, 1849, 493-498.
- 14 *Harold Garrett-Goodyear*: The Tudor Revival of *Quo Warranto* and Local Contribution to State Building, In: M. S. Arnold et al. (szerk.): On the Laws and Customs of England: Essays Presented in Honour of Samuel E. Thorne. Chapel Hill, (USA) 1981, 231-271.
- 15 *L. Stone*: The Crisis of the Aristocracy, 1558-1641. Oxford, 1965.
- 16 *J. E. Neale*: The Elizabethan House of Commons. London, 1946.
- 17 *P. R. Roberts*: The „Act of Union” in Welsh History. Transactions of the Honourable Society of Cymmrodorion, London, 1974, 49-72.
- 18 *A. L. Rowse*: Tudor Cromwell. London, 1969, 21-25.
- 19 *R. F. Jones*: The Triumph of the English Language. Stamford, 1966.
- 20 Lásd a következő kötet bevezetését: *Mary Robson* (szerk.): The Consise Scots Dictionary. Aberdeen. 1988. Ezúton köszönöm kollégámnak, Bruce Websternek ezt a hivatkozást.
- 21 *P. R. Roberts*: The Welsh Language, English Law and Tudor Legislation. Transactions of the Honourable Society of Cymmrodorion, London, 1989, 19-75.
- 22 Lásd a kelta országok összehasonlító történetét: *David Matthew*: The Celtic Peoples and Renaissance Europe. 1933, és *Reginald Coupland*: Welsh and Scottish Nationalism. London, 1954, valamint *Hugh Kearney*: Four Nations. London, 1989.

GILLIAN SUTHERLAND

A KÉSLEKEDŐ ÁLLAM

Az angol állam, minden jel szerint, csak lassan vette ki a részét az intézményes oktatás támogatásából, mind az elit-, mind a tömegoktatást illetően.¹ A kormány a dolgozó szegények iskolai képzése részére 1833-ban biztosította az első szubvenciót. De az elemi iskolák (így nevezték az alapfokú iskolákat) országos hálózatának a támogatása mellett csak 1870-ben kötelezte el magát a kormány. Az eleminél magasabb fokú iskolák és a középiskolai képzés anyagi támogatására pedig csak 1902-ben került sor. Az egyetemi szektor számottevő állami pénzügyi támogatása ugyanakkor teljesen 20. századi fejlemény.²

Az államnak az otthoni iskolaügybe való nagyon fokozatos bekapcsolódása éles ellentétben állt mind a többi európai ország példájával, mind magának az angol államnak a birodalmi és gyarmati szerepben mutatott aktivitásával, a Skóciával, Írországgal vagy Indiával kapcsolatos ténykedésével. A protestáns reformáció vezetői a nevelésre és annak kézbentartására úgy tekintettek mint a kulturális hegemonia kulcskérdésére. John Knox korától kezdve a skót kálvinisták óriási jelentőséget tulajdonítottak az egyházközségi iskolának. Írországbán a protestáns gyarmatosító állam kezdettől arra törekedett, hogy a főiskolákat és az alsóbb fokú iskolákat eszközként használja a népesség elégedetlen tömegeinek római katolikus hite elleni harcában.

A felvilágosodás gondolkodói hasonló nézetten voltak a nevelést illetően, jóllehet agresszíven világi irányt kívántak neki adni. Franciaországban, Poroszországban és a Habsburg Birodalom országaiban az iskola egyike azon kitüntetett területeknek, ahol a 18. századi állam szembehelyezkedett az egyházzal. Poroszországban és Ausztriában a napóleoni Franciaországtól elszenvedett vereség sokkhatása növelte és elmélyítette az iskolarendszer ellenőrzésére irányuló eltökéltséget; és főként Poroszországban a nevelésre döntő szerep hárult a nemzeti újjászületés és újjáépítés folyamatában. Magában Franciaországban a forradalmi kormányok ama törekvését, hogy visszahozzák az Ancien Régime oktatási intézményeit, Napóleon felkarolta. A *lycéeumok*, valamint a *grandes écoles* intézménye mind a mai napig meghatározza a francia oktatási rendszert. Eközben Indiában a 19. század kezdetétől fogva a brit Raj nem kevesebbre, mint arra volt hivatva, hogy teljesen felforgassa a nevelés révén a vallási és világi prioritásokat.³

Azt megmagyarázni, ami nem is történt meg, mindig sokkal nehezebb, mint arra magyarázatot találni, ami valóban meggesett. Végeredményben legfőljebb hipotéziseket, lehetőségeket és valószínűségeket tudunk megfogalmazni. Én elsősorban három problémát kívánok kifejtetni, az angol helyzet három egyedülálló jellegzetességére akarok összpontosítani. Először: nagyon jelentős a helyi aktivitás, a helyi struktúra és a helyi kormányzat. Másodsor: figyelembe kell venni az állam és az egyház közti kapcsolatok jellegét, valamint azokat a kompromisszumokat, melyek eredménye az (anglikán) államegyház és egy olyan társadalom, melyben a plurális vallási gyakorlat a jellemző. Harmadszor: annak is vannak következményei, hogy Anglia lett az első ipari ország.

Az oktatáspolitikára tett gyakorlati hatását tekintve mind a három jellegzetesség összefüggött egymással, hatott egymásra. A felekezeti megosztottság és mindazok a problémák, melyekkel az elemi oktatást ellátó önkormányzatok szembe találták magukat, kétségkívül befolyásolták, hogy mikor és hogyan közelítették a középiskolai oktatás ügyéhez. S ha, mint azt szeretném bizonyítani, az elsőként lezajló iparosodás élménye az angolokat egy időben arra indította, hogy hazájukban meglehetősen kevés figyelemben részesítsék az intézményes oktatás támogatását, ez bizonyonnyal nem járt következmények nélkül az alapfokú és a középfokú iskoláztatás tekintetében. Am ennek bemutatása és elemzése némi kifejtést kíván. A helyi tényezőknél és a felekezeti egyet nem értésnek, amely a helyzetet tovább bonyolította, a tényleges jelentősége legtisztábban az elemi iskoláztatás támogatására irányuló erőfeszítéseknél látható. A komoly és tudatos iskolai beruházás nélküli iparosítás következményei a középiskolai képzésről folytatott vitában nyilvánultak meg a legvilágosabban. Ezért, a témákat és a kormány beavatkozási erőfeszítéseit ebben a sorrendben fogom tárgyalni.

*

Az a panasz, hogy a kormány késlekedett a cselekvéssel, nem jelenti, hogy Angliában és Walesben a 19. század elejét megelőzően nem biztosították a szegények iskolázását. Létezett egy sor jótékonyági vállalkozás, melyek anyagi alapját vagy egy helyi notabilitás, vagy egy társadalmi egyesület teremtette elő. A jótékonyági iskolák, mind a bejárósok, mind a bentlakásosok, rendszerint meghatározott vallásfelekezethez tartoztak; és az egyházak az 1780-as évektől egyre nagyobb részt vállaltak a vasárnapi iskolák fenntartásában. Kiterjedt informális, apró-cseprő tevékenység is hatott, úgymint a testvérektől, más családtagoktól, a barátoktól vagy az ismerősöktől történő tanulás, amely egy erőteljes és tartós autodidakta hagyományt táplált. A tanulásnak ezt a fajtáját nagyon nehéz nyomon követni; ámde sok adat szól amellel, hogy hosszú időn át legalább olyan nagy, ha nem nagyobb szerepet játszott, mint a formális képzés. Különösen így volt ez az olvasni tudás terjedését tekintve, az olvasás készségét sajátították el először az emberek, és minden bizonyonnyal többen rendelkeztek e képességgel, mint az írni tudással. Problémát okoz viszont annak felmérése, hogy milyen volt a tanulás különféle módjainak a hatékonysága. Az informális tanulási metódusok fontossága miatt az iskolák számának megállapítása korlátozott következtetések levonására ad módot. A második készség, az írni tudás elterjedtségét illetően ugyanakkor van egy mércénk: a bírósági dokumentumokon, 1754 után pedig a házasságleveleken olvasható aláírások. Általuk megbecsülhető az olvasni tudás elterjedtsége is. A 18. század közepén és végén a férfiaknak durván 60%-a tudta aláírni nevét az okmányokon házasságkötése során; 1840-re már közel 70%-uk képes volt rá. A nők esetében a 18. század közepén nem sokkal 40% alatt volt a megfelelő arány, amely 1840-ben valamivel 50% fölé emelkedett. Ezek a százalékszámok nagyjából egybevágóan Anglia közvetlen szomszédainak, a kontinentális európai országoknak a megfelelő számadataival és csak kissé maradnak el Skóciáétól.⁴

A helyi és az egyéni kezdeményezések sokszínűsége, valamint jelentőségük rávilágít a kormányzat helyi szerveinek komoly szerepére, amely nemcsak az oktatásban, de más területeken is hatott. A 18. század végi, a 19. század eleji angolok a kormányhoz és a ráháruló kötelezettségekhez nem idegenül viszonyultak. Ellenben

azt várták, azt remélték, hogy a központi kormány hatalma és funkciója csak mint végső megoldás érvényesül. Elvárásaik és érintkezésük elsődlegesen az önkormányzathoz kapcsolták őket, és a kormányzat 19. századi nagy terjeszkedése, a végrehajtó hatalom gépezetének az expanziója maga is szinte kizárólag a helyhatóságokban ment végbe. A kis tanácsok álltak középpontban, mellettük felügyelőségek működtek, melyek általános felügyeleti ellenőrzést gyakoroltak és legfőljebb olyankor avatkoztak be, ha rosszul mentek a dolgok. 1832-ben a szegénytörvény és a közegészségügy megreformálója, Edwin Chadwick általános elfogadott helyzetet írt le, miszerint a központi hatalom feladata, hogy „érvényesítse az általános egyöntetűséget, és e téren úgy üt el a francia centralizációtól, hogy a központi hatóságok egyedi ügyekkel nem foglalkoznak, kivéve ha valaki megszegi az előírásokat”.⁵ Angol vonatkozásban helyesebb „kormányról”, mint „államról” beszélni, márcsak azért is, mert ez megkönnyíti számunkra, hogy a helyhatóságokat és a központi szerveket együtt vegyük szemügyre.

A helyi vállalkozások és az egyéni kezdeményezések viszonylagos sikere azt a véleményt gyökereztetette meg egyesekben, hogy nem is volt szükség a néptömegek iskoláztatásának kormányzati támogatására, legyen szó a központi vagy a helyi hatóságok segítségéről. Mindazok, akik nem voltak erről meggyőződve és azt állították, hogy az iparosodás okozta felfordulás szétdőlt a korábban fennállt helyi kereteket, beleütköztek abba, ami a 19. és a 20. századi Angliában mint „vallási probléma” vált közismertté.

Ennek mélyén az a meggyőződés munkált, hogy minden oktatás, ami egyáltalán méltó erre az elnevezésre, morális alapokon nyugszik, és mi egyéb biztosíthatná ezt a morális tartalmat, mint a vallásos nevelés? S ha a vallás a formális képzés integráns része, akkor el kell dönteni, hogy kinek a vallása legyen ez. S ez az a pont, ahol a valóságos vallási pluralizmus érvényesítése, az angol állam e téren elért sikere gátlóan hatott egy konzekvens oktatáspolitikai kialakítására.

Anglia úgy került ki a 17. századi konfliktusokból, hogy lett egy államegyháza, amely azonban nem várta el többé, hogy minden vetélytársát száműzzék. A 18. századi és a 19. század eleji római katolikusok vagy protestáns disszidentek még mindig egy sor polgárjogi és politikai hátrányban szenvedtek; ám sokkal inkább voltak nem privilegizáltak, mint társadalmi számkivetettek. Állítják, hogy marginalizáltságuk valójában bizonyos mértékű pozitív előnyt jelentett számukra, mert megszilárdította önnön társadalmi identitásukat és fokozta az egy vallásúak belső összetartását. Helyzetük nyilvánvalóan nem akadályozta számszerű növekedésüket. Az a vallási hevület, amely a 18. század végén jutott tetőpontjára, jórészt az államegyházon kívül, sőt az anglikán egyház kárára játszódtott le.⁶

Ezért, amikor a néptömegek iskoláztatását érintő állami segítség kérdése kezdett komoly formában felvetődni, az került előtérbe, hogy kinek a vallása kapjon támogatást. Az államegyház, tehát az anglikán egyház magának követelt prioritást intézményes voltára hivatkozva. De a protestáns disszidentek, valamint a római katolikusok hevesen ellenálltak ezen igénynek. Ők ti. a még fennálló polgárjogi és politikai hátrányaik eltörléséért indítottak harcot és nem kívánták újabbakkal tetézni az addigi hátrányokat. A disszidentek a whig és a liberális pártokban leltek természetes szövetségesekre, az anglikánok a torykkal szövetkeztek. A római katolikusok arra törekedtek, hogy a két szélsőt kijátsszák a középben állóval szemben. Ennek eredménye többnyire a legnegatívabb, legrombolóbb és legkárosabb fajtából való szektás viszálykodás lett, amely patthelyzetben végződött.

A kormányok kezdetben igyekeztek kitérni a probléma elől, 1833-tól a már létező helyi felekezeti kezdeményezéseknek nyújtva pénzsegélyt. 1840-től az így támogatót iskolákat a központi kormányzat felügyelősége vizsgálatnak vetette alá. De ez csak azzal járt, hogy „azoknak adtak, amelyek már addig is rendelkeztek” állami segélyekkel, ám nem nyújtott semmit a gyerekeknek azokon a vidékeken, ahol nem tevékenykedtek energikus felekezeti aktivisták; ezeket a vidékeket az „oktatási nyomor” fészkeinek nevezhetjük. Ez a helyzet módot adott arra is, hogy két felekezeti iskola késhegyig menő küzdelmet folytasson egymással annak ellenére, hogy a helység népességszáma egyetlen iskola fenntartását indokolta volna.

A parlamenti szöcsaták négy évtizede után, Gladstone első liberális kormánya tett kísérletet a patthelyzet megszüntetésére, a problémák megoldására. Az 1870-es oktatási törvény létrehozott egy új, közvetlenül választott helyi hatóságot, az iskolabizottságot, melynek egyedüli hatásköre az oktatás ügyére korlátozódott. Ezek a bizottságok azonban nem szorították ki és nem vonták ellenőrzésük alá a fennálló felekezeti iskolákat, vagy közismert nevükön a „magániskolákat”. Kiegészítették őket, mert olyan vidékeken létesültek, ahol nem volt, vagy nem kellő számban működött felekezeti iskola, valamint ott, ahol a községi, a helyi adót fizetők többsége igényelte őket. A magániskolák számára megengedett volt, hogy felekezeti vallási nevelést nyújtsanak. A bizottsági iskolák viszont megtehették, hogy semmilyen vallási nevelést nem adnak és „felekezet nélküli” tanmenetet állítsanak össze. Ráadásul az iskolabizottságoknak, ha úgy döntöttek, módjuk volt a maguk kerületében az iskolalátogatási kötelezettség érvényesítésére. Ez a rendszer az elmérgesedett viszályok némelyikét a központi szervektől a helyhatóságokhoz irányította át. Más kérdés, hogy előnyére vált-e mindez az iskolai oktatásnak. Az egymással versengő felekezetek hevesen vitatták a háromévenkénti iskolabizottsági választásokat; a kormány részéről kiküldött felügyelők közül nemegy úgy vélte, hogy mind ezek, mind a választások közti rövid intervallumok ugyancsak előmozdították a szekta jellegű villongásokat. Az iskolátlan bizottsági kerületek magániskolái sérelmezték, hogy a bizottságok tisztességtelen előnyt élveznek, mert kikényszeríthetik az iskolába járást. 1880-ban végül a kormány eleget tett mind a magániskolák követelésének, mind saját elhatározása követelményének, miszerint kiépíti az elemi iskolák országos hálózatát: egy abban az évben alkotott oktatási törvény megkövetelte az összes iskolabizottságtól, hogy szabályrendeletet alkosson az iskolába járásról, ugyanakkor az iskolátlan bizottsági kerületekben e kényszerítő hatalommal a helyi hatóságokat ruházták fel, melyet ők maguk is szerettek volna gyakorolni. Az iskolakötelezettség érvényesítésére szolgáló befolyás birtokában vagy anélkül a bizottsági-, és a magániskolák versengtek mind a diákokért, mind az állami segélyért. Mivel a magániskolák nem lentről választott vezetői nem kaptak támogatást a helyi adókból, ez a versengés mind egyenlőtlenebb és egyre tisztátalanabb jelleget öltött. Az 1870. évi oktatási törvény és kiegészítő rendelkezései nem oldhatták meg a vallási problémákat, legföljebb merőben új intézményi, közigazgatási, sőt politikai töltést kölcsönöztek nekik helyi szinten.⁷

Az 1890-es évekre az elemi iskolák állami támogatása sokkal kiterjedtebb volt, mint az 1870-es évtizedben, ugyanakkor új és növekvő egyenlőtlenségek hatották át. A struktúrák sem a meglévő, sem a keletkező új igények kielégítésére nem bizonyultak alkalmasnak. Az állami támogatás kiterjesztését szorgalmazóknak, valamint azoknak, akik igényelték, hogy az állam vegye ki a részét a középiskolák fenntartásából is, tehát a kamaszok elemi iskoláit követő képzési formáiból egya-

ránt, elsőként az oktatás helyi irányítását kellett újraszervezniük. Lord Salisbury konzervatív kormánya 1896-ban határozta el magát első törvényalkotói kísérletére; a folyamat 1902-ig azonban nem állt meg. Az 1902-es oktatási törvény eltörölte az iskolabizottságokat, megalkotta a grófsági tanácsokat és a grófsági kerületi-municipális (borough) tanácsokat, melyek az elemi-, és a középiskolák helyi irányító szerveiként működtek mindenhol. A felekezeti magániskoláktól megkövetelték, hogy alávéssék magukat némi helyi hatósági ellenőrzésnek, ennek fejében viszont anyagi támogatásban részesültek a községi költségvetésből.

E törvény előkészítése két évet igényelt. Kidolgozása és az Alsóházban történő keresztülvitele a kormány sok értékes idejébe került, ezt az időt más törvényhozói munkára is fordíthatta volna. A törvény vihart kavart a disszidentek körében, mert úgy értékelték, hogy túl bőkezűen bánik az anglikán iskolákkal. A konzervatív kormány abba a helyzetbe került, hogy a feddhetetlen és tiszteletre méltó világi és klerikus disszidentek nagy tömegei elleni bűnperekben neki jutott az elnöki szerep. Tiltakozásul ugyanis a disszidentek megtagadták a helyi adók befizetését. Csak magában Yorkshire West Riding nevű kerületében több mint hétezer ilyen bűnvádi eljárásra került sor. A parlamenti küzdelem, valamint a választóközrzetekben az ezt követő összetűzések emlékei meglehetősen sokáig kísértették Winston Churchillt, még 1942-43-ban is ellenezte az oktatás törvényi szabályozását.⁸

*

Mindamellet a nevelés nem az egyetlen azok közül a nyilvánvalóan kezelhetetlen és választói szempontból a legcsekélyebb vonzerőt is nélkülöző kérdések sorából, melyekkel a 19. századi angol kormányoknak szembe kellett nézni. Más problémák, mint a szegénytörvény vagy kétségkívül magának a helyi önkormányzatnak a kérdései is, elképesztően kimerítő és tisztátalan konfliktusokat gerjesztettek. Máshol Európában és ténylegesen az angol kormány számára is Írországból, az a kíváncsi, hogy az oktatás kapjon következetes támogatást, hozzájárult az állam és az egyház kapcsolatának a normalizálásához. El kell ismerni, a 19. század nagyobb hányadában az az igény, hogy Angliában és Walesben biztosíttassék az iskoláztatás, nem foglalkoztatta különösképpen az egymást követő kormányokat. Ha valamilyen igényt mint kiemelkedőt átéreztek, a hamarjában jelentkező veszélyeket is vállalták érte. Az országon belüli oktatás nem tartozott ebbe a kategóriába egészen a 19. század legvégéig. Ez megmutatja számunkra azt a kapcsolatot vagy annak a hiányát, amit az angolok oktatás és gazdasági növekedés között észleltek.

A mind az elit-, s mind a tömegoktatásra vonatkozó grandiózus nemzeti programokat máshol Európában az motiválta, hogy felismerték a nevelésnek az állami hatalom vélt alátámasztásában, a nemzeti öntudat növelésében és a kulturális kibontakozásban betöltött szerepét. De kezdték úgy is szemlélni, mint a brit gazdasági uralom utánzásának és végső esetben a vele szembeni kihívásnak eszközét. Azok a nemzetek, amelyek másodikként, harmadikként, negyedikként vagy ötödikként igyekeztek iparosodni, abban reménykedtek, hogy gyorsabban hajthatják azt végre a munkaerő nagy tömegeinek rendszeres szocializációjával, illetve az elit technikai és szakszerű kiképzésével.⁹ A britek számára az iskolának ilyen megközelítése teljesen újszerűnek hatott. Az egész hosszan elhúzódó egyenlőtlen folyamat, melyet mi most az iparosodás kifejezésében összegezzünk, az ő számukra nem öltött politikai célkitűzést. Az pusztán olyan valami volt, ami egyszerűen megtörtént velük, s melyet az esemény bekövetkezése után kell racionalizálni, magyarázni és

értékelné. Ráadásul ez a folyamat meglehetősen mostoha oktatási alapokon ment végbe. Ma már közhely, hogy az iparosodás folyamata, melyet egykor politikai célként tűztek ki, egészen más formát ölt, mint amilyen annak a társadalomnak a róla szóló élménye, amely elsőként éli át. Ki kívánja megismételni a cikcakkokat, a megtorpanásokat vagy a helytelen kiindulópontokat? A cél a termelés legrafináltabb módjának a lehető legrövidebb időn belüli elsajátítása, méghozzá a többi úton lévő társadalom átugrásának vagy megelőzésének a szem előtt tartásával. Innen fakad az oktatáshoz mint a nagy társadalmi tervezéshez (social engineering) fűződő komoly elvárás, legyen szó akár a 19. századi Európa társadalmairól, akár a 20. századi harmadik világról. Ám ennek felismerése, valamint a tartós gazdasági növekedésre tett hatásának a tudatosítása gyorsabban és élesebben nyilvánult meg Anglián kívül, mint az országban belül. Az angolokat önnön történelmi tapasztalatuk saját eredményességükről meggátolta a 19. század folyamán abban, hogy saját oktatási rendszerükről ilyen gyakorlati-instrumentális fogalmakban gondolkodjanak. Olyannyira szembetűnő volt hatékonyságuk oktatási tervezés (engineering) nélkül is, mi szükségük lehet akkor erre? És ha más nem, akkor az olyan oktatási programok, mint amik a birodalmi és a gyarmati ügyekkel kapcsolatban megszülettek, tovább erősítették önelégült arroganciájukat.

Be kívánom mutatni idegenkedésüket attól, hogy az oktatásra úgy tekintsenek, mint az otthoni befektetés és újjászervezés egyik fő metódusára. Szemléltető példám annak a kissé hosszúra nyúlt vitának a kicsit részletező ismertetéséből áll majd, amely a középiskoláról folyt, és amely időben megelőzte az 1902-ben megtörtént áttörést. A 19. század közepi Angliában az alapképzettségen, azaz az írni- és olvasni tudáson felüli készségek elsajátíttatására szolgáló iskolák fenntartását jótékonyági adományok vagy magánvállalkozások biztosították, vagyis magánemberek, gyakorlati papok, akik megjelentek a piacon, esetleg nővumként kft-eket (limited company) létesítő csoportok, melyek iskolát vagy iskolákat építettek. A tananyag zömmel a reneszánsz gimnázium (grammar school) tanmenetét követte, ennek középpontjában a klasszikus tárgyak és a matematika állott, és csak korlátozott mértékben kaptak benne helyet a természettudományok és a modern nyelvek. Számos adomány visszanyúlt több évszázaddal korábbra, ezért vagy nem feleltek már meg a jelen viszonyainak, vagy rosszul sáfárkodtak velük. Egy egyéni adomány módosítása bírósági eljárás keretében a felmerülő költségek miatt nem látszott ajánlatosnak, egyúttal adott közösség számára az ügy bonyolultnak is tűnt. Az 1850-es és az 1860-as éveket végigkísérte az efféle ügyekkel kapcsolatos központi kormányzati intézkedésről, valamint az azt átható általános elvekről folytatott heves, nyílt vita. Két királyi vizsgálóbizottság (Royal Commissions of Enquiry), a Clarendon- és a Taunton-bizottság tekintette át a helyzetet 1861 és 1867 között.¹⁰ Ebben a vitában mind a természettudományok, mind az állami beavatkozás kérdése fölmerült; de egyiket sem vették igazán komolyan. A természettudomány kérdése az 1851. évi Nagy Kiállítást követően vert gyökeret, amikor „Természettudományi Osztállyal” egészítették ki a Kereskedelemügyi Minisztérium Művészeti Osztályát, s a kettő együttesen díjakat osztott, valamint segélyeket adott vagy ösztöndíjakat ítélt oda természettudományos munkáért a legkülönbözőbb szinteken. Ez persze jelentéktelen beavatkozás volt a piaci viszonyokba. Nagy-Britannia viszonylag szegényes bemutatkozása az 1862-es és az 1867-es párizsi világkiállításon arra indította a fellelkesülteket, hogy lobbizzanak mind a Clarendon-, mind a Taunton-bizottságoknál, majd 1868-ban Bernhard Samuelson vezetésével felállítsák a maguk vizsgálóbizottságát.

A Clarendon-, és a Tauton-jelentések egyöntetűen azt sugalmazták, hogy a középiskoláknak többet kell tenniük a természettudományok tanításáért; ugyanakkor nem fogalmaztak meg követelményeket vagy ajánlásokat, így a legtöbb iskola figyelmen kívül hagyta őket. A Samuelson-vizsgálat ajánlásait pedig teljesen ad acta tették. Azok a támogatói, akik a természettudományos és a technikai oktatást szerették volna beépíteni az 1870 után országszerte elterjedő elemi iskolák tantervébe, szembekerültek azokkal, akik „túlképzésre” panaszkodtak és igyekeztek csökkenteni az anyagi támogatást. A középiskolai oktatást érintő általános állami beavatkozás szószólója, Matthew Arnold, a költő és kritikus maga is elemi iskolai felügyelő. Ő tagadta, hogy a piac megfelelő, alkalmasint a legjobb mechanizmusa az oktatásnak. Azt írta 1863-64-ben: „Már nagyon jól tudjuk, hogy a kereslet és a kínálat elvére hagyatkozni mindannak az elvégzése során, amit el kívánunk érni az oktatás révén annyi, mintha egy megbízhatatlan emberbe vetnénk a bizalmunkat. Addig bízunk abban, hogy megfelelően ellátja az elemi iskoláztatást, ameddig nyilvánvaló nem lett erre való képtelensége. Félredobjuk tehát, és az állam segítségét kérjük mindazon biztosítékokkal, melyek együtt járnak vele, hogy a szükségesnél is jobban lásson el bennünket elemi iskolákkal. Az elemi iskolák terén ezzel olyan rendszert honosítottunk meg, amely még mindig távol áll ugyan a tökéletestől, de él és gyümölcsöző – olyan rendszert teremtünk, amely valószínűleg túléli a lerombolása érdekében tett legkitartóbb erőfeszítéseket is. A kereslet és a kínálat elvének a középiskolai oktatást illető eredménytelensége éppoly feltűnő, mint az elemi iskolák esetében. Az emberiség nagy tömegei képesek megkülönböztetni a jó vajat a rossztól, a romlott húst a frisstől, és a kereslet s kínálat törvényére is bizonynyal azért támaszkodnak, hogy az romlatlan húst és vajat biztosítson számunkra. De az emberiség nagy tömegei nem tudják igazán jól, hogy mi különbözteti meg a jó nevelést a rossztól; itt nem tudják, hogy mit is kellene követelniük, és ezért nem bízhatjuk magunkat a keresletre azt illetően, hogy megkapjuk a kellő kínálatot. Még ha tudnák is, hogy mit kell megkövetelniük, nincs meg hozzá a szükséges eszközük, hogy ellenőrizhessék, vajon valóban azt nyújtják-e nekik, amit kívántak.”

Bizonyos fokú állami segítyezésért emelt szót, valamint az ezzel együtt járó ellenőrzésért. Polémiajában háttérben az a meggyőződése rejlett, hogy az a társadalom, amely a középiskolát főleg szociális és dekórum szerepeket ellátó intézményként kezeli, a vezetés kiürülését eredményezheti.¹¹

Arnoldot a természettudósokhoz hasonlóan figyelmen kívül hagyták. A középiskolák irányításába történő állami beavatkozás, melyre az 1860-as évek végén került sor, egy szűk körű testület, az Alapítványi Iskolák Bizottsága (Endowed Schools Commissions) megalakítására korlátozódott. Ez a szerv minden helységben megállapodott a kurátorokkal saját iskolagondnokságuk átszervezéséről. A társadalmi tervezés irányába tett egyedüli gesztus az ő részükről az volt, hogy törekedtek ösztöndíjak útján mérsékelt mobilitást biztosítani a szegény, de éles eszű fiúk számára, hogy azok felzárkózzanak az elithez. De az ami ennek igazolását szolgálta, nem a közösség, pusztán csak az egyén gazdagodását domborította ki. Frederick Temple tiszteletes, a rugby-i iskola akkor igazgatója, későbbi canterbury-i érsek, aki az 1860-as években a középiskoláról folytatott nyilvános vita befolyásolásában kulcsfigura volt, a következőket adta elő a Lordok Háza zártkörű bizottságában: „egy olyan fiú számára, aki valóban jó képességekkel rendelkezik, az a legnagyobb veszteség, ha nem tudja a képességeit kamatoztatni; számára ez valóságos depriváció. Ezért a fiúk azok, nekem legalábbis úgy tűnik, akik elsősorban

igénylik (a pénzbeli ösztöndíjakat) – azt mondhatom, hogy ami őket illeti, számukra az a legnagyobb veszteség, ha nem jutnak hozzá ilyen ösztöndíjakhoz és ugyanakkor az a legnagyobb jótétemény, amiben részesülhetnek, ha ösztöndíjat kapnak. Ők azok a fiúk, akik később képesek ezt a támogatást előnyükre váltani és felemelkedve a világban úgy találják, hogy minden egyes lépés közelebb juttatja őket ahhoz a helyhez, amely természetesen megilleti őket.”¹²

Amint az el is várható az ilyen túltengő individualizmustól, azoknak a helységeknek a kivételével, ahol alapítványi iskolák működtek, fennmaradt a középiskolai oktatásban a szabad piac korlátlan és ellenőrizetlen befolyása.

Több mint húsz évbe telt, hogy az Arnold és a természettudósok által hangoztatott érvek kezdtek végre teret nyerni. Az 1880-as években a technikai, valamint az általános természettudományi képzést sürgető kérés mind gyakrabban felhangzott. Végül 1889-ben egy befolyásos csoport, a *Technikai Oktatás Elősegítésének Országos Társasága* (National Association for the Promotion of Technical Education) puccsot hajtott végre, támogatást szerezvén a törvényhozástól, amely megengedte a grófsági tanácsoknak, valamint a grófsági municipális tanácsoknak, hogy ha úgy gondolják, a községi adókból befolyó jövedelmükből fordítsanak valamennyit a technikai képzés céljaira. Számos helyi hatóság lelkesen fogadta a törvényes lehetőséget.

A nagyarányú hirtelen változás, ami végül lezajlott, átfogóbban nyilvánult meg egy újabb királyi vizsgálóbizottság, az 1893 és 1895 között Lord Bryce vezette testületnek a középiskolákról adott jelentésében. Ők a társadalom vezető osztályának tagjaiként azt nézték, amit „professzionális és művelt osztály”-ként hívtak, majd így folytatták: „Minél szervezettebbé válik civilizációnk, annál parancsolóbb az igény az így kiművelt és megformált férfiakra, s minél nagyvonalúbb a neveletésük, annál szükségsebb, hogy a társadalom minden osztályából a legjobb képességűekkel és a legkiválóbbakkal töltsük fel a sorukat.”

A kiválasztás e folyamatában az ösztöndíj biztosította „létra” volt számukra a döntő mechanizmus, melyet sokkal tágabb körben és bőszesebbnek képzeltek el, mint a Temple- és a Taunton-bizottságok harminc évvel ezelőtt bármit, egyúttal olyannak, amely a közönség s nemcsak az egyén nyereségét szolgálja.¹³

A Bryce-jelentés volt a kiterjedt törvényhozói időszak nyitánya, melyre korábban utaltam már. Ez azt jelentette, hogy a Tudományos és Művészeti Osztályt kivették a Kereskedelemügyi Minisztérium kebeléből és egybeolvasztották a Királyi Államtanács (Privy Council) Oktatási Hivatalával, ez lett az elemi iskolák felügyeleti szerve. Végül 1900-ban létrejött az Oktatási Bizottság mint egyetlen központi irányító szerv. A folyamat az 1902. évi oktatási törvénnyel jutott tetőpontjára. A grófsági tanácsok és a grófsági municipális tanácsok, ezek az új helyi oktatási hatóságok ettől fogva kötelezve lettek arra, hogy mind a közép-, mind az elemi iskolák tekintetében, ha a helyzet megkívánta, új iskolaépületeket emeljenek. A létező alapítványi iskolák pénztámogatást mind központi, mind helyi kormányforrásból kaphattak, sőt akár a kettőtől együtt is, feltéve, ha elfogadták a külső ellenőrzést, valamint hogy e hatóságok bizonyos mértékben maguk is részt vegyenek az iskolák működtetésében.

Konzervatív kormány hajtotta végre ezt a törvénykezést. De a lendület továbbhajtotta liberális utódjaikat is. Az ösztöndíj támogatások 1907. évi felemelése jóval kiterjedtebb és bőkezűbb ösztöndíjakat biztosított már az elemi iskoláktól kezdődően. A tanárképzés alapos átszervezése is megindult. A helyi szervek, ha úgy

döntöttek, felhatalmazást nyertek arra, hogy a gyerekeket étkeztessék az iskolában. Iskolaorvosi szolgálatot szerveztek. A kormány és az egyetemek közötti kapcsolatokat kiszélesítették. Egészében, az 1895 és az első világháború kirobbanása közötti évek, ez a közel két évtized az oktatási tevékenység és a nevelés átszervezésének korábban ismeretlen időszakát hozta Angliában és Walesben.¹⁴

Hogyan lehet ezt megmagyarázni? Mindezek a fejlemények, természetesen, egybeestek a gazdasági és a birodalmi kihívás első maradéktalan felismerésével. A német és az amerikai gazdasági növekedési ütem jóval felülmúlta a britet. A dél-afrikai gyarmati kaland csúnya háborúba torkollt, búr háborúvá szélesedett, melyet – egy időben legalábbis úgy tűnt – a britek elveszthetnek. Felgyorsult végül a nemzetközi fegyverkezési verseny.

Azt a véleményt, hogy az iménti felismerések, valamint az oktatás újjászervezése között fenálló kapcsolatok nem pusztán véletlenek, alátámasztja az a nyelvhasználat is, mely oly gyakori az oktatási reform és a vele összefüggő költségek igazolásakor. A „nemzeti hatékonyság” kifejezést a politikában minden oldalon hangoztatták, néha – gyaníthatóan – teljesen cinikusan, de változatlanul eredményesen. A konzervatív vezető, Arthur Balfour, midőn 1902-ben az Alsóházban az oktatási törvénytervezet benyújtását indokolta, megjegyezte: „Akár az elmélet segítségével, akár Amerika, Németország vagy Franciaország példáival indokolva, mely országok nagy gondot fordítanak oktatási problémáikra, arra a következtetésre kell jussak, hogy a mi módszerünk a legavíttabb, a legkevésbé hatékony és a legpazarlóbb, amit a nemzeti oktatás ellátására eddig kitaláltak.”

Az iskolai étkeztetés és az iskolás gyerekek orvosi felügyeletének ügye mellett érvelve a radikális liberális parlamenti képviselő, T. J. MacNamara 1904-ben elnézést kért, ha érvelése „visszataszító szocializmusként hangzik, holott az valójában elsőrangú imperializmus.”¹⁵

*

A nemzetközi versengés felerősödött tudata, amely gazdasági és gyarmati tekintetben egyaránt jelentkezett, végül rábírta az angolokat, hogy az otthoni iskoláztatás szervezetét, az ide történő beruházás kérdését új fényben lássák. Véleményük radikálisan eltérhetett az erre szánt erőforrások nagyságát és pontos céljait tekintve. Az első világháború utáni időszak tapasztalata az volt, hogy az oktatás a kormányzati költségek visszafogásának egyik legfőbb áldozata. De akár csökkentették a pénzügyi támogatást, akár igyekeztek megőrizni annak korábbi mértékét, egyik esetben sem állíthatta senki sem, hogy az oktatás legfőbb egyéni probléma. Struktúráját és tartalmát végeredményben úgy értékelték, mint a kormányzat érdeklődésének kitüntetett tárgyát, lett légyen az központi vagy helyi hatalom. A szektaszertű villongások és a polgári engedetlenség ellenére Churchillt 1943-ban végül meggyőzték, hogy nagy szerepet kell szánni az oktatásnak a háború utáni rekonstrukció megtervezésében.

Fordította: Gyáni Gábor

Jegyzetek

- 1 Angliát a dolgozatban végig Walessel együtt kell érteni. Az 1536-ban történt egyesülés után a jogi és közigazgatási rendszereket egységesítették. Jólehet Skóciával 1707-ben, Írországgal 1800-ban szintén létrejött az egyesülés, melyről törvények rendelkeztek, az utóbbiak kormányzati, közigazgatási szerkezete, beleértve az oktatást is, megőrizte különállását.
- 2 Egyáltalán nincs itt tér arra, hogy bemutassuk az egyetemekkel való kapcsolatokat. Teljesebb beszámoló olvasható erről és a skóciai helyzetről a *F. M. L. Thompson* által szerkesztett *The Cambridge Social History of Britain 1750-1950*. (Cambridge, 1990.) III. kötetének általam írt „Oktatás” című fejezetében.
- 3 *R. A. Houston*: *Scottish Literacy and the Scottish Identity*. Cambridge, 1985. különösen a 4. fejezet, *D. H. Akenson*: *The Irish Education Experiment*. London & Toronto, 1970; *F. Furet – J. Ozouf*: *Lire et Ecrire*. Paris, 1977; *A. Prost*: *Histoire de l'enseignement en France 1800-1967*. Paris, 1968; *James Van Horn Melton*: *Absolutism and the Eighteenth Century Origins of Compulsory Schooling in Prussia and Austria*. Cambridge, 1988; *Eric Stokes*: *The English Utilitarians and India*, Oxford, 1959. különösen az 1. fejezet.
- 4 *M. G. Jones*: *The Charity School Movement. A Study of Eighteenth Century Puritanism in Action*. Cambridge, 1938; *T. W. Laqueur*: *Religion and Respectability. Sunday Schools and Working Class Culture 1780-1850*. New Haven, 1976; *Margaret Spufford*: *First steps in literacy: the reading and writing experience of the humblest seventeenth century spiritual autobiographers*. – *Social History* (4) 1979; *David Vincent*: *Literacy and Popular Culture: England 1750-1914*. Cambridge, 1989, különösen az 1-4. fejezetek; *Phil Gardner*: *The Lost Elementary Schools of Victorian England*. London, 1984. Az idézett számadatok forrása helye *Roger Schofield*: *Dimensions of illiteracy in England 1750-1850*. – *Explorations in Economic History* 10 (1973). Az európai összehasonlításokhoz ld. *H. J. Graff* (szerk.): *Literacy and Social Development in the West*. Cambridge, 1981, (amely újra közli Spufford és Schofield máshol és korábban már publikált tanulmányait); Skóciára ld. *R. D. Anderson*: *Education and the state in nineteenth-century Scotland*. – *Economic History Review*, 2. sor. 36 (1983).
- 5 Idézi *E. T. Stokes*: *Bureaucracy and ideology: Britain and India in the nineteenth century*. *Transactions of the Royal Historical Society*, 5. sor. 1980, 140.
- 6 A fejezeteknek az egész korszakban megfigyelhető roppant változatosságához és viszonylagos erejükhöz ld. *A. D. Gilbert*: *Religion and Society in Industrial England*. London, 1976. és *James Obelkovich*: *Religion, a Thompson által szerkesztett Cambridge Social History of Britain 3. kötetében*. A vallásos hitnek és kötődésnek egy sor kérdésben, nemcsak az oktatásra kifejtett tartós hatására, a politikai meggyőződések és döntések befolyásolásában játszott szerepére ld. *Richard Brent*: *Liberal Anglican Politics: Whiggery, Religion and Reform 1830-41*. Cambridge, 1990. és *J. P. Parry*: *Democracy and Religion. Gladstone and the Liberal Party 1867-1875*. Cambridge, 1986.
- 7 *Gillian Sutherland*: *Policy-Making in Elementary Education 1870-1895*. Oxford, 1973.
- 8 *J. R. Fairhurst*: *Some Aspects of the Relationship between Education, Politics and Religion 1895-1906*. publikálatlan doktori értekezés, Oxford, 1974; Hálásan megköszönöm Dr. Fairhurstnek, hogy használhattam értekezését. *P. H. J. H. Gosden*: *Education in the Second World War*. London, 1976. különösen 269-270.
- 9 *Fritz Ringer*: *Education and Society in Modern Europe*. Bloomington – London 1979; *Robert Fox – George Weiss* (szerk.): *The Organization of Science and Technology in France 1803-1914*. Paris – Cambridge, 1980; *James C. Albisetti*: *Secondary School Reform in Imperial Germany*. Princeton, 1983. Az elvárások némelyikének kritikus vizsgálatához ld. *Harvey J. Graff*: *The Literacy Myth: Literacy and Social Structure in the Nineteenth-Century City*. New York, 1979. 195-233, újra kiadva *Literacy and Social Development*. szerk.: Graff; *Gabriel Tortella*, szerk.: *Education and Economic Development since the Industrial Revolution*. Valencia, 1990.
- 10 A középiskolai oktatás biztosításáról szóló teljesebb beszámolóra ld. *John Roach*: *A History of Secondary Education in England 1800-1870*, London, 1986 és *Uß*: *Secondary Education in England 1870-1902*. London, 1991; továbbá az én tanulmányom, *Secondary Education. The education of the middle classes*. In: *Government and Society in Nineteenth-Century Britain: Commentaries on British Parliamentary Papers: Education*. szerk.: *G. Sutherland*, Shannon, 1977. A természettudományos képzésért indított kampányról ld. *Roy MacLeod*: *Scientific and technical education*. In: *Government*

- and Society. szerk.: *G. Sutherland – Michael Sanderson*. Education, Economic Change and Society in England 1780-1870. Basingstoke, 1983. különösen a 2. fejezet; és *Penny Summerfield – Eric J. Evans* (szerk.): Technical Education and the State since 1850. Manchester, 1990.
- 11 A French Eton or Middle Class Education and the State. első megjelenése MacMillan's Magazine 1863 – 4, újra kiadva In: The Complete Prose Works of Matthew Arnold. szerk.: *R. H. Super*. Ann Arbor, 1962. II. köt. az idézet közvetlenül a 263. oldalról. Ld. még Matthew Arnold on Education. szerk.: *G. Sutherland*, Harmondsworth, 1973.
 - 12 Report of the Select Committee on the Public Schools Bill, HL 1865 (481) X, 144. q. 864. bekezdés
 - 13 Report of the Royal Commission on Secondary Education (Bryce), P. P. 1895 XLIII. 138.
 - 14 Ennek a kérdésnek az egyéni vetületét már feltárták hosszabb időtávú részkérdésekre vonatkozó tanulmányok, pl. *G. Sutherland: Ability, Merit and Measurement. Mental Testing and English Education 1880-1940*. Oxford, 1984. Még senki nem tekintette át e két évtized oktatási tevékenységének teljes spektrumát és ezért alábecsülik annak jelentőségét.
 - 15 Balfour, idézi *G. R. Searle: The Quest for National Efficiency*. Oxford, 1971. 213; MacNamarát idézi *B. B. Gilbert: The Evolution of National Insurance in Great Britain. The Origins of the Welfare State*. London, 1966. 124; A gazdaságról ld. *Roderick Floud – Donald McCloskey* (szerk.): The Economic History of Britain since 1700. Cambridge, 1981. II. köt. 1860-tól az 1970-es évekig. A liberálisoknak az államot ebben a periódusban átértékelő nézeteiről ld. *Peter Clarke: Liberals and Social Democrats*. Cambridge, 1978.

RICHARD GEORG PLASCHKA

INTEGRÁCIÓ ÉS HAGYOMÁNY NEMZETI ÖNÉRTTELMEZÉS ÉS TÖRTÉNELMI TUDAT KÖZÉP-KELET-EURÓPÁBAN

A nemzeti önértelmezés magában foglalja a történelmi tudatot, amennyiben ez nemzeti, a történelmi tudat pedig, amennyiben nemzetfeletti, a nemzeti öntudatot. Engedjék meg nekem, hogy előadásom elején négy modellértékű esetet mutassak be, hármát Közép-Európa, egyet India történetéből, időbelileg 1914-ből és 1918-ból, ill. 1944-ből és 1948-ból származókat, amelyek Szarajevóban, Coneglianóban, a kelet-porosországi főhadiszálláson és Delhiben játszódtak le.

I. A négy eset: 1914, 1918, 1944, 1948.

1. 1914.: Szarajevó

Ősszel, október 12-ével kezdődően a katonai börtön egyik nagy termében folyt a trónörökös merénylői és segítőik elleni per, összesen 25 ember ellen. Mehmedbašić kivételével, akinek sikerült Montenegróba menekülnie, mind a hat merénylő 20 év alatti volt. Fiatal elszántsággal válaszoltak a nemzeti önértelmezésükre vonatkozó kérdésre is. Gavrilo Princip a legnagyobb odaadással mutatott rá: „amikor az ember nemzetét szereti, nem gondol magára, akkor képes mindent megtenni.” Nedeljko Čabrinović: „Ausztria belsőleg rothadt”, és magyarázólag: „egy állam, amelyik nem a nemzeti elv alapján épült fel... azt csak a pusztá fegyelem tartja össze. Minden ereje csak a szuronyokon nyugszik.” Vaso Čubrilović aláhúzta 1915-ben, hogy Ferenc Ferdinánd állt az állam militarista klikkjének az élén – ezért került terfőkre.¹

2. 1918: Conegliano

1918. június 16. Coneglianóban volt a XXIV. osztrák-magyar hadtest harcálláspontja. A cs. és kir. hadsereg támadásának második napján történt az olasz fronton. Coneglianóban összegyűjtöttek néhány ezer hadifoglyot, akiket folyamatosan hoztak a frontról. Ez ellen a tizenöt ellen ezen a 16-i napon hadbírótság ítélkezett egy magyar őrnagy elnökelete alatt. Mind a tizenöt katonát halálra ítélték.

Ki volt ez a tizenöt ember? Cseh legionáriusok voltak, csehek, akik fogságba kerültek, és akik készek mondták magukat az Osztrák-Magyar Monarchia ellen harcolni. A Piave-áttörés után fogták el őket, a Piave túloldalán, az olasz állásokban a Montenellőért folytatott harcban. Őket – mint ahogy egy cseh forrásból kitűnik – a többi olasz hadifogoly árulta el. Elkülönbítették és még aznap elítélték őket. Eredetileg a kivégzést kötél által kellett volna végrehajtani, majd ezt golyó általi halálra változtatták, és azonnal végre kellett hajtani. A kivégzést még az esti órákban végrehajtották a II. Viktor Emánuel laktanya gyakorlóterén. Tisztek, katonák és a város képviselői voltak ott. Onnan vezették elő az elítélteket fegyveres kíséret mellett, kezüket hátul dróttal megbilincselve. Miután a bilincseket levették

róluk, térdén állva kettésével kivégezték őket. A kivégző osztagot egy magyar egység adta. Az utolsó négy embert a kivégzés után kocsira rakták, végigvitték a kaszárnyából vezető úton, a Viale Monticellán, majd ott nadrágszíjjal felakasztották őket az első négy platánfára. Mellükre táblát akasztottak: „Zrádci vlasti, Čechoslováci” (hazaárulók, csehszlovákok) felirattal.²

Említésre méltó jelenet, hogy egy magyar őrmester, aki tudott szlovácul, megkérdezte a kivégzés előtt álló bűnösöket, hogy miért harcoltak. Ekkor megmutatták neki a piros-fehér gallérhajtókájukat és azt felelték, „za svobodu vlasti”, a haza szabadságáért halnak meg.³

3. 1944: a főhadiszállás

Július 20-án bomba robbant a Führer kelet-poroszországi főhadiszállásán egy barakkban a helyzetértékelő tanácskozás alatt. Az előtérben nagy sebességgel indult egy autó a repülőtér irányába. Az autó hátsó ülésén egy fiatal ezredes — a merénylő, gróf Claus Schenk von Stauffenberg.

Stauffenberg Dél-Németországból származott, katolikus nemesi családból. 1907-ben született, 18 éves korában lépett be a Reichswehrbe, a lovassághoz, kitűnő tisztnek számított, a vezérkari pályát választotta. 1933-ban még üdvözölte a hatalomátvételt, 1939-re megdöbbenéssel, Hitler elítélésével reagált: „A bolond háborút csinál.” 1940-ben a csapatszolgálatból, egy páncélosadosztályból az OKH-ba (Hadsereg főparancsnokság) vezényelték. Növekvő ismereteit egyre kritikusabb magatartás követte. Tisztársai körében a fővezérségen már kimondta a végkövetkeztetést: a frontra kell jelentkezni, hogy megszabaduljon az ember ettől a dilemmától? Teljesen másra van szükség. Aki vezető vezérkari poszton van, még ha fiatal vezérkari tiszt is, annak el kell jutni egy pontra, ahol már semmi más szempont nem érvényes, csak az az egy, hogy „az Egész szándéka mellé kell állnia.” Ettől a felelősségérzéstől vezéreltetve fogott hozzá a merénylethez Stauffenberg 1944. július 20-án.

Közben mint első vezérkari tiszt egy afrikai páncélosadosztálynál súlyosan megsebesült. Mint fiatal ezredes és a berlini tartalékhadsereg parancsnoki stábjának vezetője bejárása volt Hitlerhez, így hozzáfoghatott tettehez. Gneisenau, aki a Napóleon elleni harcot vezette, Stauffenberg ősei közé számított. Nemzeti felkelésnek kellett Hitler ellen is bekövetkezni. Ennek véghezvitelét felelősségteljes és felelősség vállalásra képes férfiaknak kellett magukra vállalni és vezetni. A 20-i merénylet vége: a kivégzés éjjélkor a parancsnoki épület udvarán, gépkocsilámpák fénycsóvjában. Stauffenberg utolsó kiáltása Németországot élte.⁴

4. 1948: Delhi

1948. január 30-án gyilkolta meg Delhiben Nathuram Vinayak Godse Mahatma Gandhit. A merénylő egy fanatikus hindu. Gandhi Pakisztán és India, a muszlimok és a hinduk békés egymás mellett éléséért akart cselekedni a kölcsönös elűzetések, a menekültek milliói, a mindkét oldalon szított bajok, halálok és gáztettek ellenére.

Gandhi háttere: India — a harc Nagy-Britannia gyarmati uralma ellen. Gandhi 1869-ben született, ügyvéd volt, európai iskolázottságú. A világ úgy ismerte meg őt, mint asztétikusnak tűnő embert, fehér lenköpenyben, mezítláb, egyszerű szíjszandálban. Nyolcszor tartóztatták le, hat évet töltött börtönökben. Az erőszakmentes-

ség forradalmárává vált. Honfitársai „Mahatmá”-nak, vagyis „nagy léleknek” tisztelték. Churchill gúnyosan „félmeztelen fakírnak” nevezte.

Mahatma Gandhi életének egyik legmélyebb benyomást tevő pillanata: beszéde a brit bíróság előtt 1922-ben. A vád, hogy „utálatot és gyűlöletet szított” Ófelsége törvényes kormánya ellen. Gandhi elvállalta: a brit birodalom, amely a szervezett kizsákmányoláson alapszik, pusztuljon el, ha van „igazságos Isten,” és aláhúzta, hogy nem vár és nem kér kegyelmet, szembenéz a „legszigorúbb büntetéssel”. Gandhi egész életenergiáját az idegen uralom elleni harcba állította, mégis élete végéig a tolerancia, az emberi szeretet és az igazságosság harcosa maradt. Amikor a merénylő rálötte a három golyót Gandhi összesett, és csak azt rebegte még: „Oh, Istenem”.⁵

A nemzeti önértelmezés négy esete – végső helyzetekben – : a soknemzetiségű állam elleni fellépés az országhatáron belül és kívül, az erőszakos uralom elleni lázadás és olyan erőszakos uralom elleni lázadás, amely egyben idegen uralom is volt. Árulók? Hősök? Az árulás és a hőstett ambivalens voltára jellemzőként a coneglianói szavak: „zrádce vlasti” és „pro slobodu vlasti” – „hazaárulók” és „a haza szabadságáért.” Magyar területen a 19. században ide lehetne sorolni Petőfi Sándort is, a költőt, a forradalmárt, a vándorszínészt, aki nagyon fiatal volt, aki nagy társadalmi mélységből tört fel, akiben a lázadás szelleme is lüktetett, akiben volt egy adag szeretet még a betyárok iránt is, és a háttérben a nemzeti történelemkép, a halálba ragadó, a vereség nyomorúságos halálába – menekülés közben utolérték, lemészárolták...⁶ A következőkben néhány megjegyzés a cselekedetek főbb motívumaihoz: a nemzeti önértelmezés mind objektív, mind szubjektív értelemben és a történelmi tudathoz mint ennek egyik lényeges tényezőjéhez.

II. A nemzeti önértelmezés objektív és szubjektív értelemben

A modern nemzeti önértelmezés objektív értelemben integrációs erő, amely bizonyos előfeltételek között az emberek nagyobb csoportját köti össze. Ez olyan mozgalom, amely Közép-Kelet-Európában a 19. században vette kezdetét. A nemzeti mozgalom mélyebb hatásában a létrejövő polgári-ipari társadalomba való átmenet eredményeként jelentkezett. Az új integrációs tendenciák – és ezt sokáig nem értékelték kellőképpen – kölcsönhatásban vannak az ebben a társadalomban újonnan fellépő technikai és tudományos fejlődéssel, ill. az ebből fakadó társadalmi mozgással.

A technikai-gazdasági fejlődés a kezdeményezések, az újítások és a teljesítmények sokaságára épült: új termelési tartalékok feltárására, új technológiák bevezetésére, termelési kapacitások emelkedésére, tökéletesített és gyorsabb közlekedési kapcsolatok megteremtésére, a helyi piacörzetek kibővítésére, új értékesítési területek megszerzésére. Új területi összefüggések nyerték el körvonalukat, az új társadalompolitikai rétegek pedig kezdeti konzisztenciájukat.⁷

Az új technikai-gazdasági követelményeket követő társadalmi átstrukturálódás a modern munkamegosztású, kifinomult, érzékeny, egymással összefüggő mechanizmusokkal, növekvő szociális kommunikációval rendelkező társadalomhoz vezetett. A fejlődést egy viharos művelődési folyamat és az egynyelvűek egymáshoz tartozásának fokozatos tudatosulása hajtotta. Politikai téren teret nyert a demokratizálódási folyamat, a népmozgalom- és népszuverenitás, a társadalom egységként való képviselésének, a nemzetnek mint egységnek, annak autonóm fejlődésének és

saját államiságának gondolata. A folyamatra rányomták a bélyegüket bizonyos, a folyamatot végrehajtó csoportok azáltal, hogy nemzeti kulturális társaságokat alapítottak, fel- és kiépítették a nemzeti iskolahálózatot: a népiskolákat, a középiskolákat és a nemzeti művelődés vezérhajóit, az egyetemeket, és továbbá a széles körhöz szóló, nemzeti meghatározottságú tömegtájékoztatási eszközök alapítása és hatása által. Karl W. Deutsch éppen a nyelv politikai-állami jelentőségére mutatott rá, amikor szociológiai szempontból meggyőzően bizonyította, hogy mennyire alapvető hatása volt a nyelvnek a társadalmi mobilizáció felerősödött kommunikációs szükségletében; a nacionalizmus ösztönzője és előrehajtója volt.⁸

A nyelvet a nemzeti hovatartozás fontos ismérvének, a nemzet döntő elemének tekintették. Ezért jelentkeztek — Eugen Lemberg mutatott rá, hogy a nyelvnek már és éppen a nemzeti önértelmezés korai szakaszában van jelentősége⁹ — az intenzív nyelvápolás és nyelvújítás időszakai: a törekvések, hogy megtisztítsák saját nyelvüket a szomszéd nyelvek hatásától, a saját irodalmi nyelv utáni törekvések: szótárakat, nyelvtanokat állítottak össze; elmúlt korszakokhoz igyekeztek kapcsolódni, a hagyományokhoz: meséket, hősi eposzokat kerestek, gyűjtöttek össze, adtak ki, hősi eposzokat hamisítottak is.

A nyelv- és irodalomtudomány mellett fontos nemzeti jelentőséget kap a múlt-hoz való kapcsolódás iránti törekvésben a történelem. A történelmen keresztül kapta meg a nemzet az időbeli dimenzióit: évszázadokon keresztül kialakult különleges személyiségként, aki saját jellemmel, saját szerepképpel rendelkezik. A történelem kiemelte a múlt nagy pillanatait, a nagy embereket, követendő példáikat. A történelem menetét pedig nemzeti élménnyé alakította: az emberek örültek a győzelmeknek, bánkódtak a vereségek miatt. A múlt hőseit példaként, példaképként mutatták be, és a történelem összességében olyan volt — gyakran még a vallási magatartást is beleértve —, mint a csoportterkölcshöz való appellálás. Persze a történelem itt veszélybe került, mert nemzeti értékeket kellett olyan korszakokhoz is fűzni, amelyek semmi esetre sem a modern nemzeti mozgalom értelmében vett korszakok voltak, és ezáltal a történelem nemzeti-imperialisztikus vonásokat kapott.

Néhány kiegészítő gondolat a közép-kelet-európai művelődési folyamathoz. Szorgosan összehasonlították a nemzeti iskolahálózat, a népiskolák, a középiskolák fejlődését. A főiskolák általában hamar ostromolt bástyák voltak. A közép-kelet-európai főiskolai oktatásban való részvétel tekintetében mint modell kerüljön bemutatásra a dunai monarchia egyik fejlődési tényezője, példaként a nemzetek népességi és a főiskolai hallgatók arányának viszonyára.¹⁰

	1910	
	Népességarány	Főiskolai hallgatók aránya
	%	%
német	23,6	30,7
magyar	19,8	23,4
lengyel	9,8	15,2
olasz	1,5	1,8
cseh	16,5	14,9
szlovák	—	—
szlovén	2,5	1,5
horvát, szerb	11,1	4,8

	1910	
	Népességarány %	Főiskolai hallgatók aránya %
rutén (ukrán)	7,9	2,9
román	6,3	2,1
egyéb	1,0	2,7
	<hr/> 100,0	<hr/> 100,0
ebből zsidó	4,4	17,2

Szubjektíven a nemzeti önértelmezést mint magatartást kell felfogni, amelynek értelmében magunkat egy nagycsoport integráns részeként érezzük.

Természetesen az állam is tudott az előbb bemutatott közösségi formaként integrációt elősegítően hatni – kiegészítőleg vagy konkurálóan. Az állam magára vállalta az integrációt az idáig felsorolt összes elemmel együtt: a gazdasági és társadalmi állami-centripetális fejlesztést, a bírói és hatósági hierarchiát a legmagasabb szintekig, a hivatalos nyelv érvényesítését; az iskolai nyelv, a hivatalok és bíróságok nyelvének, a katonai szolgálati és vezénylési nyelv meghatározásáig, de a történelemkép kialakítására gyakorolt hatást is, az állami normatívák keretei között. Kiegészítésként ehhez hasonlóan integráló hatásúak lehettek és lehetnek a hitbéli perspektívák is – a nyelv megőrzésében, ill. a hagyományoknak a történelemben való továbbvitelében.

Ehhez még azt kell hozzáfűzni, hogy a soknemzetiségű állam egészen napjainkig a legvégső lojalitás tekintetében nem volt és nem is mindig teljesen hatásos. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az állam integrációs erejének – mint minden integrációs erőnek – egyik fontos eleme a reményteljes jövővárás is. A hagyományok felépítését érzik a megfelelő pozitív jövőbe való ugrás alapjának. A nacionalizmus ebben az értelemben diszpozíció, hajlam egyfajta „mi”-érzésre, „mi”-magatartásra, beilleszkedésre, egy nagycsoporttal való azonosulásra. Tudatos magatartás és deklarációs készenlét: Ernest Renan „plébiscite de tous les jours”-ról, mindennapi népszavazásról beszélt. Daniel Katz, a nacionalizmus egyik legélesebb eszű kutatója a nacionalizmus legfontosabb szubjektív funkciójának az „ego” kiterjedését, a „pszichológiai bevétel” növekedését nevezte meg, a személyiség a saját önértelmezésében egy nagyobb világ részeként van jelen.¹¹

A csoporthoz való tartozás ugyan ezen keretek között önmagában véve flexibilisen jelentkezik: az egyén a csoporttal szemben igényt tarthat bizonyos mértékű szabadságra és távolságra – egyrészt akár többféle csoport alkotására, másrészt akár a csoportváltoztatásra. Mégis gyakran türelmetlenség uralkodik: a többszörös csoportképzésnél a csoport a legnagyobb beilleszkedést követeli a csoporthoz való tartozás értékcskáláján.

A „mi”-érzés erősödése pszichológiai fokozatokban: az egyénnek az az érzése, hogy valamihez tartozik, közös csoportérdekhez, ez a csoport számára siker utáni várakozáshoz vezet, mind a kettő pedig magában foglalja a csoport értéktartalmait, mindenekelőtt ez az utóbbi vezet a csoportlojalitáshoz – a csoportlojalitás a csoport érdekében végzett szolgálatot igényli – és intenzív ösztönzés közepette a csoport iránti odaadáshoz. Ezek szélsőséges esetben intoleranciához és önfeláldozáshoz vezethetnek: részben intoleranciához a szomszédos csoportokkal szemben az ellenségkép kialakításában és a más csoporthoz való közeledés vagy a csoportváltás árulásként való megítélésében; másrészt viszont az önfeláldozásig mint a csoport-

lojalitás legmagasabb teljesítéséhez vezethetnek. A csoport az önértelmezésen túlmenően ebben a „mi”-intenzitásban öngigazolást és önmegvalósítást nyújt.

Miben rejlik az ilyen szélsőséges magatartás veszélye? Karl W. Deutsch rámutatott, hogy nemcsak a nacionalizmus, hanem minden ideológia veszélye, hogy saját elképzeléseit és értesüléseit többre tartja, más híreket és elképzeléseket kiszorít és végül – abban eszkalálódva, hogy magát mindennél többre tartja és minden mást elfojt – saját felismerési képességét megbénítja. Az extrém ideológiának elkötelezett „nem vesz tudomást a valóságról, míg azzal összeütközésbe nem kerül.”¹²

III. A nemzeti történelmi tudat és a történész kihívásai

A nemzet olyan beállítása, hogy az kiterjedt „ego”, vagyis egyfajta személyiség, individuum, ahhoz vezetett, hogy a nemzetek mindegyike határozott személyiség-képben akarta magát megismerni: bizonyos politikai, kulturális, erkölcsi eszme hordozójaként. Itt kezdődött a történelem nemzeti feladata: milyen szerepet játszottunk, elődeink milyen példát adtak nekünk, mit tettünk mi a viláért, mit adtunk a világnak, mi a mi értékünk ennek megfelelően.¹³

A társadalom nemzetekbe való tagozódásával vált a nemzet a történetírás elsődleges tárgyává. Egyik elődje az államtörténetírás volt, amelyet az abszolutizmus óta erőltettek, és amely két ok miatt is kézenfekvő volt; a források tekintetében az állam világos, körülhatárolt forrástermelő volt, az állam reprezentánsainak érdeke, hogy az államtudatot a történetírás segítségével erősítsék, vagyis hogy történetileg megalapozott államképet mutassanak be. A 19. századtól kezdve vonatkozta elsődlegesen magára a nemzet a történelmi tudatot, hogy a hagyományok által is elősegítse a legitimitációt és az identifikációt.

Módszertanilag a nemzetnél – individuumként felfogva – ugyanazok a veszélyek merültek fel, mint a személyiségnél az életrajzban: az a tendencia, amely elfogultsághoz, egyoldalúsághoz, hódolathoz vezet, és az a tendencia, amely a nemzet fejlődésének időbeliségét nem veszi figyelembe, a nemzetet a történelem állandó elemének tekinti, ill. az a tendencia, amely nem veszi figyelembe a térbeni kötöttségeket, a nemzetet a történelemben izoláltan fejlődő elemnek tekinti. A belső folyamatok tekintetében kialakult a nemzeti történelem menetének normája: az eredeti szabadság és tisztaság őskorszaka, az idegen betörés, a fenyegető és a valós idegen behatás szakasza, az ellenállás kiéptítése, a szabadság elvesztésének, az elszorított elnyomásnak, a kezdődő elidegenedésnek az időszaka, majd utolsó szakaszként a megmenekülés, a kezdődő nemzeti önállósági mozgalom, a nemzet újra önmagára találása, a nemzeti önértelmezés és a saját nemzeti „jelleg” visszaszerzése.¹⁴

Az Európán kívüli nemzeti mozgalmak folyamataiban is megfigyelhető az a tendencia, hogy a nemzeti öntudatot, önértelmezést a történelmi hagyományokhoz való visszanyúlással alapozzák meg. Visszanyúlnak a gyarmatosítás elleni harchoz, adott esetben a gyarmatosítást megelőző kor hagyományaihoz is, néha – mint Európában a középkori államiság esetében – a nemzeti szempontból kérdéses hagyományokhoz: minden esetben a kultúra, a hatalom, a területi kiterjedés tekintetében jelentős korszakhoz, összességében a történelmi tudat által is keresett „önálló” lét felé. Persze ez a tudat leegyszerűsítő, van, ahol a külső ellenségkép leépülőben van, vagy a szociális kérdés lép előtérbe, néha csak rövid idejű indulatokban lobban fel, néha egész régiók felé fordul, mint a pánafricanizmus, pánaarabizmus.¹⁵

A történelem jelentősége a nemzeti önismeret számára, a múlt élménye felvilantatta Eötvös Józseffel 1846-ban Horvát István nekrológiájában: „Ki őt egyszer hallá, ha tanítói székén Árpád.... dicső tetteiről szólt, vagy roppant tudományának fegyvereivel azoknak állításait, kik a magyart szegény finn néptől származottnak hiszik, leveré, s fajunkat az erényes scytha s legyőzhetetlen párth nemzetekkel egybeköté, — vagy továbbá ... s nem messzebre nyomult mlg mindent, mi nagy és dicső volt e világon, fajunknak tartozónak, magyarok által elkövetettnek állíta: az kételkedhetett mestere állításain, de azon óriási honszeretet hatalma, mely a tudóst elragadta, elragadta tanítványait is.... Nem volt tanítóink között, kitől annyian tanulták volna a hazát szeretni.”¹⁶ (Báró Eötvös József összes művei 12. 239. p.)

Kétségtelenül hosszantartó hatásra törekedett a korai történelemkép, főképpen a nemzeti integráció korai szakaszában — ugyanúgy erre mutatnak más népek példái is. A nemzetekre tagozódni látszó világban — egészen az Egyesült Nemzetekig, alkalmasint azokat államnemzetekként felfogva — még ma is megvan a nemzeti történelemnek a maga jelentősége. Mégha az Egyesült Nemzetekkel állam-nemzetek is keletkeznek — a nemzeti integráló hatások az államok számára is világosak —, vannak ezzel ellentétesen lejátszódó folyamatok is. Éppen az európai jelen nyújt államellenes, elsődlegesen nyelvi és vallási meghatározottságú mozgalmakra izgalmas példákat. Nem kétséges, hogy az állam integráló hatást fejt ki a gazdasági, társadalmi, oktatási folyamatokban, a hatósági és bírósági berendezkedésben, a történelmi hagyományok kialakításában, a felekezeti magatartás és az uralkodó nyelv tekintetében. Az állam integráló erejének határait nemcsak a dunai monarchia ismerte meg, hanem megismerik a jelen megosztott és soknemzetiségű államai is. A közösség — az állami is — kornak megfelelő vonzereje határozza meg végül is az alkotóerejét. A vonzerő korhoz való alkalmassága itt a megújulás képességét, egyfajta igényt jelent, amelyet állandóan, újra és újra igazolni kell. A nemzeti történetírásnak is, ha orientáló és alakító tényező akar lenni, még akkor is, ha nem rövidtávú tendenciákat követ, számításba kell vennie ezt a kornak megfelelést.

Éppen az európai, nem utolsósorban a közép-európai nemzeteknek — amelyek még nemrégén ezelőtt is abban az elképzelésben éltek, hogy a nemzeti történelem egész értelme a nemzeti jelleg, a nemzeti sajátosságok megőrzése, a saját út felismerése — sikerült fokozatosan arra a felismerésre jutniuk, hogy fejlődésük nem teljesen elszigetelt, elkülönült, izolált, hanem útjaik meglepően nagymértékben közös utak. A tanulság a nemzeti-történeti kutatás számára: a nemzeti történelmet jobban, a múltban is sokkal hosszabb távon, mint eddig kell az egyetemes történelembe beilleszteni. Új nemzetek feletti mozgalmak új kezdeményezéseket kínálnak. A szükséges módszertani eszköz az összehasonlítás. A közös, nemzetek feletti hagyományok kiválasztása, kialakítása a nemzeti hagyományokból mindenképpen a mai nemzeti történetírásnak is egyik tudományos feladata.¹⁷

A bevezetőben megemlített négy eset továbbra is nemzeti történetírásuk meghatározó momentuma, és a nemzeti történetírás keretei között bizonyára továbbra is kiemelkedő mozzanatok maradnak. De nemcsak az a kérdés szól majd hozzájuk, hogy tettük melyik nemzeti hagyományból ered, hanem egyre inkább az is hozzákapcsolódik, hogy melyik nemzetek feletti hagyományokkal áll kapcsolatban. Karl Jaspers mutatott rá: a technika kora hozta magával, hogy egyre kevesebb a „lokális” esemény, egyre kevesebb egymástól „elszigetelt történés” van, sokkal inkább „egy

egész állandó, kölcsönös kapcsolatban.” Az emberiséget globális kommunikáció és integráció fogja össze. És ez az „univerzalitás tudata” fogja egyre inkább meghatározni a történelemnek feltett újabb kérdéseket.¹⁸

A történész úttörő és figyelmeztető volt, és most is az – gyakran a politikai lépések előtt – már tárgya lényegének és mértékének megválasztásában is. Nem utolsósorban felelősséggel tartozik kiválasztott tárgyának elfogulatlan megismertetéséért is. Ha a jelen kétségtelenül meg is határozza a kérdésfelvetést, a történészek akkor is meg kell óvnia a múlt sajátosságát, önállóságát, még azoktól az előzetes feltevésektől is, amelyek felé a jelen hajtja őt. Nem a történész feladata, hogy a jelen politikai téziseinek megalkotását a priori történeti kötöttségekkel igazolja. Egyedül a történész viseli a felelősséget azért, hogy a történelmet és a jelent összekapcsolja, a történelemnek – Alfred Heuss szavaival – „általánosságban szellemi relevanciát” kölcsönöz.¹⁹ Ezt a felelősséget kell érvényesítenie az igazság keresésében – amely, a történész állandó kihívása és mindig újra és újra előtör –, a méltányos értékelés keresésében, a nemzeti múlt és ezáltal a nemzeti önértelmezés esetében is, akár jól jön éppen, akár nem.

Jegyzetek

- 1 *Dedijer*, Vladimir: Die Zeitbombe. Sarajewo 1914. Wien/Frankfurt/Zürich, 1967. 607-619; *Wüthle*, Friedrich: Dokumente zum Sarajevo-Prozess. Wien, 1978; *Čubrilović*, Vaso In: Špatný, Emil: Příčiny sarajevského atentátu. In: Žipek, Alois (Rd.): Domov za války. Praha 1930. II. 216 f.
- 2 V boj! Obrázková kronika československého revolučního hnutí v Itálii 1915-1918. Praha, 1927. 846-849; Österreich-Ungarns letzter Krieg, Wien, 1938. VII. 260-266.
- 3 V Boj! 846.
- 4 *Müller*, Christian: Oberst i. G. Stauffenberg. Düsseldorf, é. n. *Zeller*, Eberhard: Geist der Freiheit. München, é. n.; *Kramarz*, Joachim: Claus Graf Stauffenberg. Frankfurt a. M., 1965.
- 5 *Sharp*, G.: Gandhi as a Political Strategist. Boston 1979; *Fischer*, Louis: Gandhi. München, 1984; *Gandhi*, Mohandas Karamchand: Rede vor Gericht in Ahmedabad 1922. In: Bauer. Widerstand. 221.
- 6 *Ilyés Gyula*: Sándor Petőfi. Budapest, 1971. 39-71, 149, 308-311, 421; Die Geschichte Ungarns. Budapest 1971. 333; *Handák Péter*: Ungarn in der Donaumonarchie. Probleme der bürgerlichen Umgestaltung eines Vielvölkerstaates. Budapest, 1984. 40-54.
- 7 *Plaschka*, Richard Georg-*Haselsteiner*, Horst-*Suppan*, Arnold: Zum Begriff Nationalismus und zu seinen Strukturen in Südosteuropa im 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts. – Österreichische Osthefte, 20. 1978. 48-78; *Berend T. I.* – *Ránki Gy.*: Economic Development in East Central Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries. New York, 1974.
- 8 *Deutsch*, Karl W.: Some Problems in Nation-Building. *Wilson*, David A.: Nation-Building and Revolutionary War. In: Deutsch-Foltz, William J.: Nation-Building. New York 1966. 6 ff., 85-89; *Deutsch*, Karl W.: Nation und Welt In: Winkler, Heinrich August (Hg.): Nationalismus. Königstein/Ts. 1985. 52 ff.; *Mommsen*, Hans-*Martiny*, Albrecht: Nationalismus, Nationalitätenfrage. In: Marxismus im Systemvergleich. Frankfurt/New York 1974. 98 f., 115.; *Schieder*, Th-*Burian P.* (Hg.): Sozialstruktur und Organisation europäischer Nationalbewegungen. München-Wien, 1971; *Hroch*, M.: Obrození malých evropských národů. Praha, 1971; *Snyder*, Louis L.: The Meaning of Nationalism. New Brunswick/New Jersey 1954.
- 9 *Lemberg*, Eugen: Nationalismus I, II. Reinbek b. Hamburg, 1964; *Hayes*, Carlton J.H.: Nationalism: A Religion. New York, 1960; *Kohn*, H.: The Idea of Nationalism. A Study in its Origins and Background. New York, 1961; *Niederhauser* Emil: Nemzetek születése Kelet-Európában. Budapest, 1976; *Sugar*, F., *Lederer*, I. J. (Ed.): Nationalism in Eastern Europe. Seattle-London, 1969; *Kemiläinen*, Aira: Nationalism. Jyväskylä, 1964.
- 10 Österreichisches Statistisches Zentralamt (Hg.): Geschichte und Ergebnisse der zentralen amtlichen Statistik in Österreich. 1829-1979. Wien, 1979; *Otruba G.*: Die Nationalitäten- und Sprachenfrage

- des Höheren Schulwesens und der Universitäten als Integrationsproblem der Donaumonarchie (1863-1910). In: Plaschka, R. G., Mack, K. (Hg.): *Wegenetz europäischen Geistes*. Wien, 1983. 88-106; *Plaschka*, Richard G.: *Umwelt und Grundtendenzen der Studentemigrationen in Mittel- und Südosteuropa*. In: *Wegenetz II*. Wien, 1988. 18 f.
- 11 *Katz*, Daniel: *The Psychology of Nationalism*. In: Guilford, J. P. (Hg.): *Fields of Psychology*. N. Y. 1948. 163-181; *Winkler*, Heinrich August: *Der Nationalismus und seine Funktionen*. In: *Winkler: Nationalismus*. 28; Uo. *Katz*, Daniel: *Nationalismus als sozialpsychologisches Problem*. 67-84.
 - 12 *Deutsch*: *Nation und Welt*. 50 ff.; *Weilermann*, Hermann: *Nation and Personal Structure*. In: *Deutsch/Foltz: Nation-Building*. 40-46; *Hayes*: *Nationalism: A Religion*. 170 ff.; *Suppan*, Arnold: *Der Nachbar als Freund und Feind. Wechselseitige Geschichtsbilder und nationale Stereotypen im südslawischen und österreichischen Bereich*. – *Österreichische Osthefte* 29/3. 1987. 295-322.
 - 13 *Lemberg*: *Nationalismus*. I. 178, II. 45 ff.; *Hayes*: *Nationalism: A Religion*. 4 f.
 - 14 *Snyder*: *The Meaning*. 27 ff., 76-82, 112-115; *Schieder*, Theodor: *Geschichte als Wissenschaft*. München/Wien, 1965. 137 f.; *Lemberg*: *Nationalismus I*. 115 f., II. 45 ff.; *Mommsen*: *Nationalismus* 105 f.
 - 15 *Hayes*: *Nationalism: A Religion*. 154-163; *Deutsch*, Karl W.: *Some Problems in Nation-Building*. *Emerson*, Rupert: *Nation-Building in Africa*; *Scott*, Robert E.: *Nation-Building in Latin America*; *Foltz*, William J.: *Building the Newest Nations*; *mindegyik* In: *Deutsch-Foltz*, William J.: *Nation-Building*. New York, 1966. 4 ff., 108-114, 76-79, 119-122; *Schieder*, Theodor: *Probleme der Nationalismusforschung*. In: *Schieder*, Theodor (Hg.): *Sozialstruktur und Organisation europäischer Nationalbewegungen*. München/Wien, 1971. 12 f.; *Lemberg*: *Nationalismus*. 264-307.
 - 16 *Weber*, Johann: *Eötvös und die ungarische Nationalitätenfrage*. *Südosteuropäische Arbeiten* 64. München, 1966. 76.; *Haselsteiner*, Horst: *Das Nationalitätenproblem in den Ländern der ungarischen Krone*. In: *Volk, Land und Staat*. Wien, 1984. 119.
 - 17 *Kemiläinen*: *Nationalism*. 233 f.; *Schieder*: *Geschichte als Wissenschaft*. 139 f.
 - 18 *Jaspers*, Karl: *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte*. München, 1957. 136 f.
 - 19 *Wittram*, Reinhard: *Anspruch und Fragwürdigkeit der Geschichte*. Göttingen, 1969. 15 f.; *Heuss*, Alfred: *Verlust der Geschichte*. Göttingen, 1959. 80 ff.

JURIJ DOLGORUKIJ TEVÉKENYSÉGE ÉSZAKKELET-OROSZORSZÁGBAN

A Kijevi Ruszból kivált államok közül az orosz történelmi folyamat alakulását tekintve a legnagyobb jelentőségre a Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemség tett szert, melynek korai történetéről kevés évkönyvi adattal rendelkezünk. A 10. század végén, amikor Vlagyimir Szvjatoszlavics saját fiait állította az oblasztyok élére, Rosztovba Jaroszlávot küldte.¹ A város neve a Poveszty Vremennih Letben ezt megelőzően 862-nél és 907-nél is szerepel.² 1024-ben Jaroszlav Vlagyimirovics mint kijevi nagyfejedelem (valószínűleg Novgorodból) Szuzdalba ment, ahol leverte a varázslók által szított felkelést.³ A 11. század második felében Vszevolod Jaroszlavics fiát, Vlagyimirt küldte Rosztovba. Monomah a hosszú és nehéz utat a vjaticsok földjén át tette meg,⁴ s ezen látogatása alkalmával a kijevi Barlangkolostor mintájára templomot építtetett a városban.⁵

Az 1090-es évek közepén Msztyiszlav Vlagyimirovics állt a Rosztovi Föld élén, 1096 elején a novgorodiak érte mentek, és Novgorodba vitték fejedelemnek.⁶ Azonban hamarosan vissza kellett térnie, mert Oleg és Jaroszlav Szvjatoszlavics betört az északkeleti területekre. Msztyiszlav Szuzdal mellett, a Koloksa folyónál fivére, Vjacseszlav Vlagyimirovics támogatásával vereséget mért a Szvjatoszlavicsokra, majd ismét Novgorodba távozott.⁷ A 12. század elején Monomah a kiskorú Jurijt küldte a Rosztovi Földre⁸ és „Intelmei” szerint apja halála után maga is többször járt Rosztovban.⁹ Ebben az időszakban alapította meg Monomah Vlagyimir Zalesszkijt,¹⁰ a fejedelemség későbbi fővárosát.

Jórészt ezekre az adatokra támaszkodott A. Ny. Naszonov és V. A. Kucskin is a Rosztov-Szuzdali Fejedelemség területe kialakulásának vizsgálata során. Naszonov legfontosabb megállapításai a következők voltak: az északkeleti területe Kijev fennhatósága a 10. század végétől vagy a 11. század elejétől nem később terjedt ki. Jaroszlávot apja feltételezhetően már az után küldte oda, hogy a Novgorod feletti dél-orosz hatalom megszilárdult.

A 10. században az Orosz Föld Rosztovhoz fűződő kapcsolatai nyilvánvalóan az adózásra szorítkoztak. Lehetséges, hogy a varázslók által vezetett felkelés leverése után Jaroszlav, aki csak rövid ideig tartózkodott északkeleten, Olga fejedelemasszony novgorodi ténykedéséhez hasonlóan, pogosztokat állított fel, és adókat vetett ki. Jaroszlav halála után a terület fiai, először Szvjatoszlav, majd Vszevolod hatalma alá került, de a 11. század kezdetétől a század végéig az orosz fejedelmek közül senki sem uralkodott a Rosztovi Földön. Monomah első északkeleti utazása 1068–1072-re tehető. Ekkorra kell datálni a rosztovi Szent Istenanya-templom építését. Rosztov városa Monomah idejében már nem a Szara folyónál helyezkedett el, hanem a Rosztovi-tó partján. Elképzelhető, hogy éppen ő telepítette át. Msztyiszlav Vlagyimirovicsot apja 1093–1094-ben küldte Rosztovba fejedelemnek. Két év múlva Monomah Novgorodba vitte át Msztyiszlávot, fejedelmi székhellyé Szuzdalt, fejedelemmé pedig a kiskorú Jurijt tette meg, s ettől kezdve a Rosztov-Szuzdali Földnek megkülönböztetett figyelmet szentelt. Nem kétséges, hogy az oblaszty központja Rosztov maradt, melyet a 10. század első felében Rosztov Velikijnek

neveztek, de Szuzdal jelentősége növekedett. A Kljazma menti Vlagyimir alapításiára 1108-ban került sor.¹¹

Kucskin azt feltételezte, hogy a feudális adók és a bíráskodás Rosztovi Földre való kiterjesztésének első központja Beloozero volt. A terület birtokbavételét Novgorod kezdte el, de amikor a Rurikovicsok megjelentek Kijevben, és az északi-keleti földek a déli Orosz Földtől kerültek függő viszonyba, Beloozero Rosztovnak engedte át a helyét. Ellentmondott azoknak a kutatóknak, akik a Rosztovi Oblaszty vagy a város létét már a 9. századra vonatkozóan elismerték. A. A. Sahmatovra hivatkozva úgy vélte, hogy Rosztov említése 862-nél s 907-nél csak a 12. század eleji évkönyvről „betoldása”. Kucskin szerint Szvjatoszlav Jaroszlavics nagyfejedelem csak a terület egy részét birtokolta, és halála után Beloozero, valamint a Volga-mente ismét Vszevolod Jaroszlavics kezébe került. Vszevolod kijevi uralkodása idején a Rosztovi Földnek nem volt saját fejedelme, valószínűleg a kijevi fejedelem poszadnyikjai igazgatták. Az 1097 elején északkeletre érkező Vjacseszlav távozását a források nem említik. Elképzelhető, hogy Msztjiszlav Novgorodba való visszatérése után Monomah őt tette meg fejedelemmé. Vjacseszlav legfeljebb 1107-ig állt Rosztov élén. Részben Jurij Vlagyimirovics uralkodásának kezdetét tárgyalva Kucskin foglalkozott az oblaszty elnevezésének megváltozásával is. Arra a megállapításra jutott, hogy a Szuzdali Föld kifejezés a 12. század 30-as éveinél korábban jelent meg. A század közepére viszont Szuzdal lett a legjelentősebb város, és az egész területet nem rosztovinak, hanem szuzdalinak kezdték nevezni.¹²

Mint láttuk, a történetírásban Dolgorukijként ismeretes Jurij Vlagyimirovicsot apja tette meg szuzdali fejedelemnek. Jurij Monomah nyolc fia közül az egyik legfiatalabb volt. A kutatók Tatyiszev nyomán születését sokáig 1090-re datálták.¹³ Azonban egy évkönyvi adat alapján ez megkérdőjelezhető. Vjacseszlav Vlagyimirovics 1151-ben azt mondta Jurijnak, hogy ő már szakállas volt, amikor öccse megszületett¹⁴. Ebből az következik, hogy Vjacseszlav legalább 15-17 évvel volt idősebb Jurijnál, s mivel Vjacseszlav születése 1080-tól korábbra nem tehető, Dolgorukij nem 1090-ben, hanem 1095–1097 körül született¹⁵. Minthogy fejedelemségének első éveiben Jurij még kiskorú volt, Monomah egy másik Jurijt állított mellé¹⁶, Georgij Simonovics kijevi bojár, aki fia helyett a területet irányította¹⁷.

A Monomah haláláig terjedő időszakban a szuzdali fejedelem nevéhez egyetlen jelentősebb esemény fűződött: 1120-ban Jurij győzelemmel végződött hadjáratot indított a Volgai Bolgárország ellen¹⁸. A támadást minden bizonnyal több tényező motiválta. A bolgárok korábban veszélyt jelentettek a területre nézve. Arról van adatunk, hogy 1107-ben Szuzdalra támadtak. A Nyomdai Évkönyv szerint az emberek, mivel nem volt fejedelmük, kezdetben nem tudtak nekik ellenállni. Később a szuzdaliak kitörték a városukból, és szétverték az ellenséges csapatokat¹⁹. Elképzelhető az is, hogy az 1120. évi hadjáratot az oroszok a kunok kérésére vezették. Az utóbbiakra többek között a volgai bolgárok nyomása nehezedett, s ekkortájt éppen az a kun kánság szenvedett tőlök vereséget, amelyhez Vlagyimir Monomahot rokoni kapcsolatok fűzték²⁰.

A Rosztov-Szuzdali Fejedelemség Kijevtől való elszakadásával kapcsolatban több nézet alakult ki. V. A. Kucskin szerint „Vlagyimir Monomah halálával megszűnt a Rosztovi Föld függése Dél-Oroszországtól. Jurij Dolgorukij szuverén fejedelem lett²¹. Véleményünk szerint ez a nézet adatokkal nem támasztható alá. Az Ipatij-évkönyvből kiderül, hogy Monomah temetése után fiai, köztük Jurij is, visszatértek saját volosztyukba²², az azonban nehezen képzelhető el, hogy az ener-

gikus és határozott Msztyiszlav uralkodása idején öccse, Jurij Kijevtől teljesen függetlenül intézhette volna az északkeleti ügyeket.

A. Ny. Naszonov úgy vélte, a Rosztovi Föld a 12. század 40-es éveiben még nem szabadult fel Kijev politikai gyámkodása alól. Bizonyítéknak a Szuzdalból délre küldött adót tekintette²³. Megállapításával sem a lengyel Andrzej Poppe, sem honfitára, V. A. Kucskin nem értett egyet. Mindhárman a források egy fontos adatából indultak ki. Eszerint 1134-ben Jurij Vlagyimirovics Perejaszlavlot szerezte meg bátyjától, Jaropolk Vlagyimirovics kijevi fejedelemtől, cserébe pedig átadta egyebek mellett Szuzdalt és Rosztovot, de nem az egész volosztyot²⁴. Poppe, Naszonovval szemben, arra a következtetésre jutott, hogy északkeleten a fenti eseményeket lehetővé tevő szerződés megkötése után is Jurij Dolgorukijé maradt a vezető szerep²⁵. Kucskin azzal egészítette ki Poppe koncepcióját, hogy Jurij csak a fejedelemség főbb területeinek adóját adta át Jaropolknak, a többi jogot pedig megtartotta magának. Számára egyértelműnek tűnt, hogy a Jurij Dolgorukij által egy időszakban fizetett adó az 1130-as évek kompromisszumainak eredménye volt, nem pedig a Rosztovi Oblaszty Orosz Földtől való tradicionális függésének megnyilvánulása.²⁶

Az elszakadás időpontját tekintve B. A. Ribakov álláspontját tartjuk leginkább elfogadhatónak, mely szerint a Rosztov-Szuzdali Fejedelemség Kijevtől a többi orosz területtel együtt 1132–1135 között különült el.²⁷

1132-ben Msztyiszlav Vlagyimirovicsot Jaropolk Vlagyimirovics váltotta fel a kijevi trónon. Kettőjük korábbi megállapodása értelmében Perejaszlavlot Vszevolod Msztyiszlavics kapta. Perejaszlavira Jurij Dolgorukij is pályázott, és Vszevolodot elűzte onnan. Jaropolk azonban elhívta Jurijt a városból, majd másik unokaöccsét, Izjaszlav Msztyiszlavicsot küldte fejedelemnek. 1134-ben – a már ismertetett módon – Jurij mégis megszerezte Perejaszlavlot. Ezúttal viszont az Olgovicsok nem nyugodtak bele a változásba, s a kijevi fejedelem engedményre kényszerült: Perejaszlavl élére másik öccsét, Andrej Vlagyimirovicsot állította. Ugy tűnik, Jurij tudomásul vette, hogy kudarcát nem Jaropolk okozta, mert 1135-ben már vele és már fivéréivel együtt harcolt az Olgovicsok ellen.²⁸

Véleményünk szerint a fenti események ismertetése bizonyítja, hogy közvetlenül Msztyiszlav Vlagyimirovics halála évében Jurij Dolgorukij még nem szakította el az északkeleti területeket Kijevtől. Ha szembe is került Jaropolk Vlagyimirovicssal, nem vonta ki magát bátyja hatalma alól. A nézeteltéréseket közte és Jaropolk között távolról sem a Rosztov-Szuzdali Fejedelemség függetlenségi törekvései, sokkal inkább a nemzeti rangsorrend betartása körül támadt bonyodalmak okozták. Jurij legfőbb politikai célja a kijevi trón megszerzése volt, s ehhez a Perejaszlavl Fejedelemséget mint ugródeszkat kívánta felhasználni. A Rosztov-Szuzdali Fejedelemség csak azután lett igazán fontos számára, hogy ideiglenesen le kellett mondania Dél-Oroszországgal kapcsolatos terveiről. Ezért Ribakov megállapítását úgy módosíthatjuk, hogy az északkeleti területek nem 1132–1135 között, hanem 1135 után szakadtak el Kijevtől.

A fejedelemség önállóvá válását több tényező is elősegítette, melyek közül a legfontosabb az uralkodói hatalom volt. A gyéren lakott terület kiépítése a fejedelmek irányításával kezdődött meg. Mint ismeretes, a népesség a Dnyeper vidékéről jelentős mértékben északkelet felé vándorolt, ahol topográfiai adatok egész sora megegyezik olyan elnevezésekkel, melyek az egykori Orosz Földön találhatóak: a Trubezs folyó melletti Perejaszlavl Juzsnijnak Perejaszlavl Zalesszkij és Rjazanysz-

kij felel meg azonos nevű folyók partján. A Libegynek, a Dnyeper jobb oldali mellékfolyójának elnevezését két Libegy ismétli Vlagyimirban és Rjazanyban stb.²⁹ Mivel a bojár földbirtoklás a Szuzdali Fejedelemségben a 12. században még nem volt elterjedt jelenség,³⁰ a délnyugatról érkezett órosz lakosság elsősorban a fejedelemtől került bizonyos fokú függésbe. Ily módon a helyi arisztokrácia erőtlensége, amely csak a 12. század közepéig volt jellemző, lehetővé tette, a kolonizáció pedig biztosította a fejedelmi hatalom döntő szerepét a terület ügyeinek intézésében.³¹

A Kijevtől való elszakadásra a kedvező földrajzi helyzet is hatást gyakorolt. A kunok itt nem jelentettek veszélyt, mert a sztyeppe messze volt. Ez Északkelet-Oroszország számára viszonylagos biztonságot jelentett. Másrészt a szuzdali fejedelmek kezében volt a Volga, melynek partjain helyezkedtek el a Kelet szláv szőrmeárut és viasz szfvesen vásárló országai.³²

Délen még tartott a viszály a Monomah-utódok és az Olgavicsok között, amikor Vszevolod Msztyiszlavics novgorodi fejedelem két alkalommal is támadást vezetett a Rosztov-Szuzdali Fejedelemség ellen. Az első hadjárat 1134-ben indult. A novgorodi csapatok a Volgán vonultak fel, de a Dubna folyó torkolatából visszafordultak.³³ A Novgorodi Első Évkönyv alapján egyértelmű, hogy egyrészt Vszevolod Msztyiszlavics fivérét, Izjaszlavot akarta szuzdali fejedelemmé tenni,³⁴ másrészt ettől az időszaktól kezdődtek azok a novgorodi-szuzdali konfliktusok, amelyek a 12-13. század fordulójáig tartottak, amikor is a két állam között szilárdabb határ jött létre. A viszály forrását ezúttal is a novotorzsoki volosztyok (a Volga felső folyásánál hozzájuk tartozó területekkel együtt) jelentették.³⁵ 1134 utolsó napján a novgorodiak megismételték a támadást, azonban 1135 januárjában a Zsdanja-hegyen vívott csatában vereséget szenvedtek.³⁶

Az 1134–1135. évi háború megmutatta, hogy a rosztov-szuzdali területek a nyugat felől induló támadásokkal szemben védtelenek voltak,³⁷ ezért a visszatérő és a déli ambícióit egyelőre feladni kényszerülő Jurij Dolgorukij erődök építésébe kezdett. A Nyikon-évkönyv szerint Jurij 1134-ben erődöt alapított a Volgába ömlő Nerl folyó torkolatánál, Konsztantynnak nevezte el, és templomot is emeltetett benne.³⁸ Mivel Zsdanja-hegy a Nerl mellékfolyója mellett található, az 1135 elején lezajlott csata és az építkezés között az összefüggés nyilvánvaló. Mindössze az évkönyv által megadott évszám szorú módosításra: Ksznyatyin (ez az elnevezés honosodott meg) alapítására már csak azért sem kerülhetett sor 1135 előtt, mert 1134-ben a fejedelem Dél-Oroszországban volt.³⁹

Az utókor Jurij Dolgorukij tevékenységéből elsősorban Moszkva alapítását emeli ki. Ezzel kapcsolatban az Ipatyij-évkönyv a következő eseményeket őrizte meg: 1147-ben „Jurij üzenetet küldött Szvjatoszlávnak, amelyben megparancsolta, hogy hódítsa meg a Szmolenszki Volosztyot. Szvjatoszlav elindult, és leigázta a Protva folyó mentén élő goljagyokat, druzsinája pedig sok foglyot szerzett. (Jurij – M. J.) A következő üzenetet küldte (Szvjatoszlávnak – M. J.): „Testvérem! Jöjj hozzám Moszkvába!” Szvjatoszlav fiával, Oleggel és kis létszámú druzsinájával elindult. Magával vitte Vlagyimir Szvjatoszlavicsot is. Oleg előrement Jurijhoz, és egy párdcut adott neki. Utána megérkezett apja, Szvjatoszlav is, akit (Jurij – M. J.) pénteken, a Szent Istenanya dicsőségének napján szívélyesen, csókkal fogadott. (Mindenki – M. J.) vidám volt. Másnap Jurij megparancsolta, hogy nagy lakomát rendezzenek, (amivel – M. J.) kifejezte nagy tiszteletét, és szeretete jeléül gazdagon megajándékozta Szvjatoszlávot, fiait, Oleget, valamint Vlagyimir Szvjatoszlavicsot, Szvjatoszlav előkelő embereit, és így bocsátotta őket újtukra”.⁴⁰

A fenti évkönyvrészletből Moszkva vonatkozásában mindössze annyi derül ki, hogy a település 1147-ben már létezett. Alapítását azért szokás erre az évre datálni, mert pontosabb időpontja nem ismeretes, és a forrásokban 1147-nél bukkan fel először. Moszkva (az évkönyv szerint: Moszkov) ekkor a novgorodi-szuzdali háború diplomáciai szempontból ugyan nem jelentéktelen, alapjában véve azonban mellékes helyszíne volt.

A Novgoroddal folytatott harcokat ezúttal Jurij Dolgorukij kezdeményezte, mivel – mint láttuk – elfoglalta Novij Torgot (Torzsokot) és az egész Msztát (a Mszta folyó melletti területeket). Szvjatoszlav Olgovics a szövetségese lett, a kijevi fejedelem viszont a novgorodiak segítségére sietett. Izjaszlav Msztyiszlavics 1148-ben érkezett meg Novgorodba, ahol fia, Jaroszlav fogadta. Izjaszlávot igen lelkesen üdvözölték a városban, s ő Jaroszlávval együtt olyan intézkedéseket tett, melyek tovább fokozták népszerűségét: lakomát rendezett a novgorodiaknak, majd a következő napon a vecse összehívására került sor. Ezután a novgorodiak a pszkoviak és a karjalaiak a fejedelemmel együtt vonultak a Jurij Dolgorukij elleni harcba.⁴¹

Az 1149. év elejének háborús eseményeit a források egymástól eltérően ismertetik. A Lavrentij-évkönyv csak annyit ismer el, hogy Izjaszlav csapatai Uglecse Poljéig jutottak el,⁴² a szuzdali veszteségekről nem tesz említést. Az Ipatyij-évkönyvben viszont részletes leírás található. Észerint Izjaszlav az északi erőkkel a Medvegyica folyó torkolatához vonult, ahol csapataival fivére, Rosztyiszlav Msztyiszlavics szmolenszki fejedelem csatlakozott hozzá. Onnan vízi úton, a Volgán Ksznyatyinhoz mentek. Miután Jurijjal nem sikerült megegyezni, Izjaszlav és Rosztyiszlav területeket foglalt el a Volga mindkét partján, és Uglecse Poljéhoz vonult, majd tovább, a Mologa folyó torkolatához, ahonnan csapatokat küldtek Jaroszlavl elfoglalására. Ez utóbbi, úgy tűnik, nem sikerült, viszont sok foglyot ejtettek. A hadjárat időjárásváltozás miatt fejeződött be. Rosztyiszlav Msztyiszlavics visszatért Szmolenszkbe, Izjaszlav Msztyiszlavics pedig Novgorodba.⁴³ A Novgorodi Első Évkönyv az Ipatyij-évkönyv adatait azzal egészíti ki, hogy a Volga mentén hat kisvárost (esetleg kisebb erődöt: gorodok) sikerült bevenni és 7000 foglyot szerezni.⁴⁴

Véleményünk szerint a Lavrentij-évkönyv egyszerűen elhagytja az ellenséges koalíció által elért eredményeket, míg a másik két forrás felnagyítja azokat. Furcsa, hogy a harcias Jurij Dolgorukij védelmi lépéseiről vagy ellentámadásáról egyetlen adat sem maradt fenn. A Msztyiszlavicsok által a Szuzdali Fejedelemségre mért csapás nem volt jelentékeny, sőt úgy tűnik, hogy a támadás nem is érte el a célját. 1149-ben a torzsoki és a Mszta folyó melletti területek adóját, hiszen a küzdelem elsősorban azért folyt, Jurij nem adta vissza. Arra csak a következő évben, 1150-ben került sor.⁴⁵

Az 1149. évi események bizonyítják, hogy a Szuzdali Fejedelemség és a Novgorodi Voloszty határán ekkorra egy sor erődítmény épült fel. Konsztantyinon kívül már állt Uglecse Polje és valószínűleg Mologa is.⁴⁶ A Novgorodi Első Évkönyv által említett hat városból a másik három V. A. Kucskin szerint Tver, Sosa és Dubna volt. Kucskin úgy vélte, a 12. század 40-es éveinek végére Jurij Dolgorukij a Volga mellett és mögött egy sor várost épített, hogy a határ menti területeket megerősítse. Ezt Kucskin a rosztovi és a novgorodi földek közötti határ kialakításának bizonyítékaként értelmezte, és vitába szállt A. Ny. Naszonovval, aki a Volga felső folyásánál a Rosztov és Novgorod közötti határ létrejöttét a 12. század utolsó negyedére és a 13. század elejére tette,⁴⁷ holott az – legalábbis Kucskin véleménye szerint – már a 12. század 30-40-es éveire kialakult.⁴⁸

1135 és 1149 között Jurij Dolgorukij elsősorban a Rosztov-Szuzdali Fejedelemség kiépítésével, megerősítésével foglalkozott. Számára ez olyan bázist jelentett, melyre támaszkodva a siker reményében harcolhatott a kijevi trónért. 1149-től kezdve érdeklődésének homlokterében egyértelműen a déli ügyek álltak. Háromszor is megszerezte Kijevet, de az északkeleti területek irányítását sem engedte ki a kezéből. Aktivitása a Szuzdali Fejedelemségben természetesen csökkent, ami azonban nem jelentette azt, hogy a városok, az erődök és a templomok építése befejeződött volna.

Az 1152. évnél a Nyomdai Évkönyvben az olvasható, hogy Jurij a Szuzdali Fejedelemségben tartózkodott, és sok templomot építtetett: Borisz és Gleb templomát a Nerl mellett, Szuzdalban a Megváltóról, Vlagyimirban pedig a Szent Györgyről elnevezett templomot. A forrás szerint Perejaszlavl városát áttelepítette a Klescsin-tótól (nyilván ismert helyére, a Trubezs folyó mellé), és megalapította Jurjevet,⁴⁹ a későbbiekben Jurjev Polszkijnak nevezett települést. 1154-ben Jurij Dolgorukijnak fia született: Vszevolod, aki a keresztségben a Dmitrij nevet kapta. Az ugyanabban az évben a Jahroma folyónál megalapított települést róla nevezték el Dmitrovnak.⁵⁰

A Tveri Évkönyv Jurij Dolgorukijnak tulajdonítja Moszkva erődjének építését is.⁵¹ Ezt azonban a forrás által megadott évben, 1156-ban Jurij aligha irányíthatta, mert Dél-Oroszországban volt.⁵² Ha az építkezés 1156-ban kezdődött el, akkor Andrej Jurjevics nevével kell összefüggésbe hoznunk.⁵³ Azonban Jurij Dolgorukijnak mindenképpen volt szerepe az erőd létrejöttében, mert a terület korábbi „birtokosát”, Sztjepan Kucsát ő végeztette ki, s így Moszkvát is megszerezte tőle.⁵⁴

Jurij Dolgorukij mint szuzdali fejedelem tevékenységét összességében pozitívan értékelhetjük, mert elősegítette az északkeleti területek kiépülését és megerősödését. Egyértelműen ugyan csak három település (Ksznyatyin, Jurjev és Dmitrov) alapítása kapcsolódik a nevéhez, azonban – mint láttuk – még többről valószínűsíthető ugyanez, a templomok építésének jelentőségét pedig aligha kell különösbene ecsetelni. Uralkodása idején az állam területe jelentős mértékben gyarapodott, bár a határok pontos megállapításához a rendelkezésre álló források nem elégségesek. A 11. század végén a Kijevi Rusz északkeleti része, melyből később Dolgorukij Szuzdali Fejedelemsége kialakult, egy megközelítőleg észak-déli irányban húzódó keskeny terület volt. Északi és déli végpontjai kb. 700 kilométerre voltak egymástól, míg kelet-nyugati irányban 150-250 kilométer lehetett a kiterjedése. A legjelentősebb központnak Rosztov, illetve Beloozero számított, de még olyan városok, mint Szuzdal és Jaroszlavl is a határ közelében helyezkedtek el. Jurij Dolgorukij uralkodása alatt az északi és keleti határok nem módosultak. Annál jelentékenyebb változások történtek viszont délnyugaton és délen. Délnyugaton, a Volga felső folyásánál – kb. 200 kilométeres szakasról van szó – újabb területek kerültek szuzdali ellenőrzés alá, s déli irányban is megközelítőleg ennyivel toldottak ki a határok. Az utóbbi vonatkozásban fontos támpont számunkra Dmitrov alapítása, és Moszkva többszöri említése az évkönyvekben. Mivel a Kljazma forrásvidéke éppen a két település között található, ennek a folyónak a felső és középső folyása – egészen a 12. század elején alapított Vlagyimirig – a Szuzdali Fejedelemséghez került. A délebbre lévő Moszkva folyónak viszont csaknem a teljes alsó szakasza vált az 1130-as évek második felében már önálló északkeleti orosz állam részévé.⁵⁵

Érdeemes röviden kitérnünk a Jurij Dolgorukij nevével kapcsolatba hozható települések jellegének kérdésére. Újabban F. Font Márta éppen e folyóirat hasáb-

jain utalt arra, hogy a Kijevi Oroszország városaival foglalkozó munkákban zavarónak tűnik számára a „város” fogalma. Ő a Kijevi Rusz városain – ha át is veszi a szovjet szakirodalom szóhasználatát – általában települést ért; amelyek közül kiemelkedő szerep jutott a védelem szempontjából megerősített adminisztratív-igazgatási központoknak.⁵⁶ A fent említett északkeleti települések egy részénél (például Konsztantinnál) a határvédő szerep egyértelműen kimutatható. Dmitrov esetében pedig az évkönyv szövegéből nem csak az derül ki, hogy Dolgorukij fia születése fölött érzett örömeiben alapított várost. Sőt, ismeretes, hogy Vszevolod (Dmitrij) a fejedelem fiai közül utolsóként látta meg a napvilágot, tehát az élmény az apa számára egyáltalán nem volt új. Az évkönyv szerint Vszevolod születése és a városalapítás idején Jurij fejedelem éppen adószedő körúton járt a Jahroma folyónál,⁵⁷ vagyis a település létrejöttét az adószedés szempontjai legalább annyira – ha nem jobban – befolyásolhatták, mint Dolgorukij érzelmei. Véleményünk szerint a szuzdali fejedelem nevével összefüggésbe hozható települések mindegyike adminisztratív-igazgatási központ volt. Értelemszerűen azok is elláttak ilyen feladatokat (adószedés, bíraskodás), amelyeket katonai szempontok figyelembe vétele alapján építettek. F. Font Márta definíciója alkalmazható a Jurij Dolgorukij uralkodása előtt alapított északkeleti városokra is, mivel ezek, mint például Szuzdal vagy Beloozero, létrejötte sem a társadalmi munkamegosztás következménye volt, és a távolsági kereskedelemben játszott szerepüket sem lehet Kijevéhez vagy Novgorodéhoz hasonlítani.

A városok és az erődök alapítása,⁵⁸ nem csak a fejedelemség szuverenitását biztosította, hanem az uralkodói hatalmat is tovább növelte. Ez utóbbinak a Kijevi Ruszban játszott szerepével kapcsolatban a szovjet történettudományban nem alakult ki egységes álláspont. Az L. V. Cserepnin, O. M. Rapov és mások által képviselt teória egyenesen az obscsina földjének „fejedelmivé tételé-”t hangoztatja,⁵⁹ míg az elsősorban I. Ja. Frojanov nevével fémjelzett „leningrádi iskola” a fejedelmi hatalomnak kisebb jelentőséget tulajdonít.⁶⁰ Frojanovnak a Régi Oroszország obscsinai jellegéről alkotott (pontosabban: felújított) koncepciója alapján Ju. V. Krivosejev a társadalmi küzdelmeket és a feudális viszonyok keletkezésének problematikáját vizsgáló tanulmányában Északkelet-Oroszországra vonatkozóan még a 12. század második felében sem tartotta dominánsnak a fejedelmi hatalom szerepét.⁶¹ Hozzánk ebben a kérdésben összességében a Frojanov-teória áll közelebb. Igen figyelemre méltó például a leningrádi szerző azon értékelése, amely szerint az órosz fejedelemtől mint patrimoniális uralkodóról alkotott nézetek megalapozatlanok,⁶² azonban a Szuzdali Fejedelemség történetének 1135 és 1157 közé eső szakaszában a fejedelmi hatalomnak nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk, mint azt a „leningrádi iskola” teszi. A hatalmi képlet három fontos eleme (a fejedelem és a kísérete, a törzsi arisztokrácia és a szabad harcosok) ugyan északkeleten is létezett, de a források a fejedelem szerepét domborítják ki. Megfelelő adatok hiányában (példának okáért a vecsét ezzel az időszakkal kapcsolatban még csak nem is említik az évkönyvek) pedig nagyon óvatossá kell lennünk a másik két tényező szerepének megítélésében.

Jurij Dolgorukij északkeleti tevékenységét értékelve arról sem szabad elfelejtenünk, hogy a fejedelem külpolitikája nem vette eléggé figyelembe a terület érdekeit, sokkal inkább egyéni ambícióit tükrözte. A Kijevvel és Novgoroddal támadt konfliktusok következményeit 1149-ben a Szuzdali Fejedelemségnek kellett viselnie, s ami még súlyosabb volt, 1152-ben a betörő bolgárokkal szemben –

valószínűleg a fejedelmi druzsina távolléte miatt – a helyi erők egyedül kényserültek felvenni a harcot.⁶³

Jurij kijevi uralkodása (1155–1157) nem jelentette azt, hogy – amint A. Ny. Naszonov feltételezte⁶⁴ – az északkeleti területek ismét az Orosz Föld (Dél-Oroszország) fennhatósága alá kerültek. Inkább ennek az ellenkezője következett be: Rusz déli része került rövid ideig az északkeleti fejedelem fennhatósága alá. Jurij Dolgorukij kijevi trónja nem biztosította Suzdal feletti hatalmát.

1155-től csökkent Jurij közvetlen befolyása északkeleten, a Suzdali Fejedelemség további felemelkedéséhez viszont olyan uralkodóra volt szükség – lévén a fejedelmi hatalom a meghatározó tényező –, aki nem a kijevi nagyfejedelmi címnek nevezett délibábot kergette, hanem energiáját a helyi ügyek intézésének szentelte.

Jegyzetek

- 1 Poveszty Vremennih Let (a továbbiakban: PVL). Moszkva–Leningrád (M-L), 1950. Cs. I, 282.
- 2 PVL, 215, 221.
- 3 PVL, 299.
- 4 PVL, 360.
- 5 Patyerik Kijevo-Pecszerszkovo monasztirja (a továbbiakban: Patyerik). 1911, 9.
- 6 PVL, 351.
- 7 PVL, 372.
- 8 Patyerik, 189.
- 9 PVL, 362, 363.
- 10 Novgorodszkaja Pervaja Letopisz sztarsevo i mladsevo izvodov (a továbbiakban: NPL). M.-L., 1950, 467.
- 11 A. Ny. Naszonov: „Russzkaja zemlja” i obrazovanyije tyerritorii Drevnyerusszkovo goszudarsztva. M., 1951, 173-183.
- 12 V. A. Kucskin: Rosztovo–Suzdalszkaja zemlja v X – pervoj tretyji XIII. vekov. – Isztorija SZSZSZR, 1969/2, 63-75.
- 13 V. Ny. Tatyiscsev: Isztorija Rosszjijszkaja. T. II. M.-L., 1953, 96.
- 14 Polnoje Szobranijije Russzkih Letopiszzej (a továbbiakban: PSZRL). T. II. M., 1962, 430.
- 15 N. A. Kucskin: i.m. 72.
- 16 Patyerik, 189.
- 17 V. A. Kucskin: i.m. 75.
- 18 PSZRL, t. I. 292.
- 19 PSZRL, t. XXIV, Petyerburg 1921, 73.
- 20 P. P. Tolcsko: Drevnyaja Rusz. Kijev, 1987, 105.
- 21 V. A. Kucskin: i.m. 21.
- 22 PSZRL, t. II, 289.
- 23 A. Ny. Naszonov: i.m. 170-171, 185.
- 24 PSZRL, t. I. 302; t. II. 295.
- 25 A. Poppe: Ucsregyityelnaja gramota Szmolenszkoi jepiszkopii. – Arheologicseszki jzsegodnyik za 1965 god. M., 1966, 67-68.
- 26 V. A. Kucskin: i.m. 77.
- 27 B. A. Ribakov: Kijevszkaja Rusz i russzkije knyazszesztva XII-XIII. vv. M., 1982, 548.
- 28 PSZRL, t. I. 301-304; t. II, 294-298.
- 29 A. I. Popov: Geograficseszkije nazvanyija. M-L, 1965, 59-60.
- 30 A. A. Zimin: Holopi na Ruszi. M. 1973, 246-253.
- 31 Az uralkodók tevékenységének jelentőségére már Sz. M. Szolovjov is felhívta a figyelmet: Isztorija Rosszii sz drevnyejsih vremjon. Kny. I, t. II, M. 1959., 533. V. O. Kljucszevszkij is csatlakozott egykori tanára véleményéhez, sőt utalt a helyi vezető réteg és a kolonizáció szerepére is. Kifejtette, hogy Vlagyimir-Suzdalban a Dnyeper mellékéről szakadatlan hullámban érkező orosz telepeseket a fejedelmek juttatták földhöz, ők alapították, építették a városokat. A fejedelmi tevékenységet nem,

- illetve alig befolyásolta a régi törzsi központok magatartása. Vlagyimir-Szuzdal földjén minden a fejedelmek akarától függött. Ismerteti: *Bartha Antal*: Az etnikai-állami egység gondolata a „Poveszty Vremennih Let”-ben – Történelmi Szemle, 1970/1. 7.
- 32 *B. A. Ribakov*: Kijevszkaja Russz..., 547.
- 33 PSZRL, t. I. 302; NPL, 23.
- 34 NPL, 23.
- 35 *A. V. Kuza*: Novgorodszkaja zemlja. In. *Drevnyerusszkije knyazsesztva X-XIII. vv. M.*, 1975, 197.
- 36 PSZRL, t. I. 303; NPL, 23.
- 37 *A. Ny. Naszonov*: i.m. 185. *V. A. Kucskin*: i.m. 80.
- 38 PSZRL, t. IX, M., 1965, 158.
- 39 *A. Ny. Naszonov*: i.m. 185. *V. A. Kucskin*: i.m. 80.
- 40 PSZRL, t. II. 339–340.
- 41 NPL, 28; PSZRL, t. II. 369-370.
- 42 PSZRL, t. I. 320.
- 43 PSSZRL, t. II, 370-372.
- 44 NPL, 28.
- 45 PSZRL, t. II, 393.
- 46 Mologát az évkönyvek is említik. Későbbi adatokból ismeretes, hogy a település a Mologa folyó volgai torkolatánál helyezkedett el. A legtávolabbi pont, ameddig Izjaszlav és Rosztyiszlav Msztyiszlavics eljutott, éppen a Mologa torkolata volt. Ott elég sokáig időztek, várva a Jaroszlavhoz küldött katonák visszatérését. A csapat állomásoztatásának a Mologa torkolatánál csak akkor lehetett értelme, ha ott már település volt: *V. A. Kucskin*. i.m. 81.
- 47 *A. Ny. Naszonov*: i.m. 193, 195-196.
- 48 *V. A. Kucskin*: i.m. 81.
- 49 PSZRL, t. XXIV. 77. Jurjev alapításának hozzátétőleges idejét Georgijevszkij (Szent György)-székesegyházával kapcsolatos két feljegyzés világítja meg. A székesegyház 1151-ben épült. Ekkorra Jurjev már létezett: *V. A. Kucsin*: i.m. 82.
- 50 PSZRL, t. XV, M., 1965, 221, t. XXIV. 77.
- 51 PSZRL, t. XV, 225.
- 52 PSZRL, t. I. 347, t. II. 485.
- 53 A feltehetően Andrej Jurjevics által építtetett moszkvai erődfőtmény valószínűleg a Borovickij-dombon, a mostani Kreml délnyugati részén helyezkedett el: *A. Ny. Naszonov*: i.m. 186.
- 54 *V. Ny. Tatyiscsev*: Isztorija Rosszjiskaja. T. III, M-L., 1964, 249. Tatyiscsev szerint Kucska dvorjanyin, míg P. P. Tolocsko szerint bojár volt: *V. Ny. Tatyiscsev*: i.m. 249, *P. P. Tolocsko*: *Drevnyaja Rusz*, 145. *B. A. Ribakov* úgy vélte, hogy Sztepan Ivanovics Kucska udvarháza helyén épült fel az új erődfőtmény: *B. A. Ribakov*: *Kijevszkaja Rusz...*, 551-552.
- 55 *Vö. N. A. Kucskin*: i.m. 64. (térkép)
- 56 *F. Font Márta*: A Kijevi Oroszország megfőtlése a legújabb szovjet szakirodalomban. – Világtörténet, 1989/4, 87.
- 57 PSZRL, t. XXIV, 77.
- 58 Nem soroltuk föl az összes olyan települést, amelynek létrejöttét Dolgorukijnak tulajdonfjták. A szakirodalomban olyan nézet is található, miszerint Jurij alapította a Mocsa folyónál levő Peremisl, a Moskva folyó partján elhelyezkedő Zvenyigorodot, a kljazmai Nerl mellett fekvő Kideksát valamint Mikulint a Sosa folyónál a Gorogyecet a Volga partján: *Ny. Ny. Voronyin*: *Zodcsesztvo Szevero-Vosztocsnoj Ruszi XII-XV vekov. T. I., M.*, 1961, 55-56. Ezen városok Dolgorukij általi alapfása azonban vitatható: *V. A. Kucskin*: i.m. 82-83.
- 59 *L. V. Cserepnin*: Rusz. Szpornije voproszi isztorii feodalnoj zemelnoj szobsztvennosztyi v 9-15 vv. In. *A. P. Novoszelvev, V. T. Pasuto, L. V. Cserepnin*: *Putyi razvityija feodalizma. M.*, 1972.
- 60 *I. Ja. Frojanov*: *Kijevszkaja Rusz. Ocserki szocialno-polityicseszkoj isztorii. L.*, 1980.
- 61 *Ju. V. Krivosejev*: Szocialnaja borba i problema genyeziszta feodalnih otnosenij v Szevero-Vosztocsnoj Ruszi XI-nacsala XIII veka. – *Voproszi isztorii*, 1988/8.
- 62 *I. Ja. Frojanov*: i.m. 52.
- 63 1152-ben a volgai bolgárok váratlanul támadást intéztek Jaroszlav ellen, s a külvilágtól elvágott város lakosságát éhség kínozta. Csak nehezen sikerült a rosztoviakat értesíteni, akik a bolgárok ellen vonultak, és legyőzték őket: PSZRL, t. XXIV. 77.
- 64 *A. Ny. Naszonov*: i.m. 187.

BALLA LÓRÁNT

AZ ALBÁNOK HARCA A TÖRÖKÖK ELLEN A 15. SZÁZADBAN

A 15. században a Balkánra zúduló török seregek igen gyorsan meghódították a félszigetet. Az 1350-60-as években elfoglalták Bizánc legtöbb balkáni területét (1354-ben Gallipoli és Rodostó, 1361-ben Drinápoly, 1363-ban Filippopolisz esik el), a század hátralévő évtizedeiben Bulgária és Szerbia erőt örökltek fel (1385-86-ban Szófiát és Nist, 1391-ben Skopjét foglalták el, 1394-1402 között sor kerül Konstantinápoly első blokádjára). Az európai török foglalások sorsa tíz évig (1366-1376), míg Gallipoli Amadeus szavojai gróf kezén volt, bizonytalan maradt. Azok a balkáni uralkodók azonban, akik az oszmán áradat útjába próbáltak állni, sorra vereséget szenvedtek: 1364-ben Edirnétől északnyugatra, a Marica partján Vukašin és Uglješa fejedelmek (akiknek a seregében valószínűleg magyarok is harcoltak) szenvedtek vereséget. Vukašin 1371-ben Csirmennél újra próbálkozott, ez azonban már az életébe került. Az 1388-as sikertelen boszniai török hadjárat alkalmával megfordulni látszott a hadiszerecsse. A Boszniából visszatérő seregeket Lázár szerb fejedelem Plocsniknál szétverte. A győzelem után Lázárnak sikerült csaknem az egész Balkánra kiterjedő keresztény szövetséget létrehozni: a havasalföldi és dobudzsai fejedelem is mellállt, magyar, horvát és lengyel segédcsapatokat kapott. A vereség azonban az oszámokat is mozgósította, Murád összefogta az anatóliai emírségeket, és alapos előkészítés után – melynek során nagyvezíre, Csandarli Ali meghódította Sismán bolgár cárt – ellentámadásra indult. Rigómezőnél a törökök Murád meggyilkolása ellenére is győzni tudtak. E nagy jelentőségű összecsapás megmutatta, hogy még az egész balkáni haderő összefogása is kevés az akkori török erők ellen. Az igazsághoz tartozik, hogy török oldalon is harcoltak kisebb jelentőségű keresztény seregek: Konstantin bolgár herceg és kisebb szerb urak, például a később mondai hőssé vált Marko Kraljevis.

Rigómezőt követően meggyorsult a balkáni országok felbomlásának és török iga alá kerülésének folyamata. A rigómezei csata hőse, Bajazid feleségül veszi Lázár lányát, Milenát, és a szerb segélyhadak ezután vazallusként rendszeresen ott vannak a törökök mellett. Az 1390-es évektől megszorodnak az albániai betörések és bevezetik a török közigazgatást Bulgáriában. Most már Sismánnak sem kegyelmeznek, kivézik a feleslegessé vált bolgár uralkodót. 1395-ben az akindzsi betörnek Havasalföldre, és (Öreg) Mircea havasalföldi fejedelem is adófizetővé válik. A század végéig elesik a vidini bolgár cárság is. Hogy a török hódítások mégsem bizonyultak ekkor véglegesnek, az egyrészt Timurlenknek és az ankarai vereségnek (ahol a hősiesen harcoló szerbek sem tudták megmenteni Bajazidot az átállt török segédcsapatokkal harcoló ellenségtől), másrészt pedig Hunyadi Jánosnak és Kastriot Györgynek (Gjergj Kastrioti), ismertebb nevén Szkanderbégnek köszönhető.

Az albán területek a 14. század utolsó évtizedében kerültek a török hódítók számára elérhető távolságba. Mint a többi balkáni országban, itt is a megosztottság és a széthúzás uralkodott, bár itt különben sem voltak az állami egységnek hagyományai. A török veszély jelentkezésekor a mai Albánia területén tucatnyi főúr

osztoszkodott, akik közül északon Shkodra központtal a Balsha, az ország középső területein, Durrës (Durazzo) központtal a Thopia család emelkedett ki. 1385-ben az albán főurak egymás elleni harcukban segédcapatokként hívták be a törököket. Karl Thopia segédcapatai persze nem vallottak szégyent a Balshák ellen. A Lushanja melletti Savra-mezőn lezajlott csatában II. Balsha is elesik. 1388-tól azután hivatalosan is rendszeresen megjelentek, bár már első alkalommal rémületet keltek. „Ne féljeteK semmitől, mert békét kötöttem a törökkel.”¹ – írja sokat sejtetően Leke Dukagjini albán főúr a raguzaiaknak 1387-ben.

1389-ben albán főurak is részt vettek a balkáni keresztény koalícióban: II. Gjorgj Balsha, Theodor Muzaka és Dhimitër Jonima is ott volt csapataival Rigómezőn,² sőt Hammer szerint Szkanderbég egyik őse, egy Kastrioti is.

A vereség után az albán urak töröktől való félelmükben és velencei polgárjog fejében váraikat a városállamra hagyták. Velence jól felfogott érdekében és az adriai hajózás védelme miatt már maga is tett lépéseket ezek megszerzésére, de nincs szükség erőszakra – békés szerződések fejében jut kezükbe Durrës (1392), Kruja (1393), Lezha, Viora, Kanina, Himara (1393). Komnina Balsha utóbbiak átadásáért meg 9000 dukát évjáradékot is kap.³

A velencei csapatok azonban nem tudnak segíteni, és sorra esnek el az albániai erősségek: 1413-ban Shkodra és Ulqin, 1415-ben Kruja, 1417-ben Vlora és Berat, 1419-ben Gijrokastra. Az északi hegyvidékek kivételével meghódol az egész albánlakta terület, gyakorlatilag a meg nem szállt részek is török függőségbe kerülnek. Eközben az albán főurak is kénytelenek segédcapatokat küldeni a török seregekhez. Ankaránál három albán főúr, Kojë Zaharia, Gjergj Dukagjini és Dhimitër Jonima csapatai is harcolnak.

1431/32-ben összeírják az elfoglalt albán területeket, és megalakítják az albán szandzsákot (Sançak-i Arvanid) a ténylegesen megszállt területeken. Ez északon Krujái, délen pedig egészen a mai Görögországig nyúlt. A velencei kézben levő Durrës beékelődött a megszállt területek közé. Észak-Albánia a Dukagjini, Kastrioti és más albán családok kezén maradt. Az albán szandzsák területén 335 birtokot osztottak ki, ebből 175 muzulmánvá vált albánok, 56 keresztény albánok kezén maradt, négyet az ortodox püspökök kaptak, és mintegy 100 birtok került Anatóliából érkezett szpáhik kezébe. Ali Evrenczi szandzsákbég birtoka több mint 200.000 akcsét jövedelmezett.⁴

Ebben a pillanatban úgy tűnhetett, hogy a Timurlenk rohamát és a belháborúkat kihevert oszmán törökség végleg maga alá gyűrte a Balkánt. Elsősorban a két említett hadvezér érdeme, hogy nem így történt, és a töröknek jónéhány országot újra meg kellett hódítania. Természetesen Hunyadi János és Gjergj Kastrioti-Szkanderbég céljai és lehetőségei nem lehettek azonosak. Hunyadi egy regionális nagyhatalom képviselőjeként a török Európából való kiűzésére készült, Szkanderbég számára a cél a szabadság kivívása és saját birtokainak védelme volt. Mindketten felismerték azonban, hogy a török másfajta, nem hagyományos ellenfél, akivel a „modus vivendi”-t nem lehet megtalálni.

Ezen a téren Szakály Ferenc kutatásai tekinthetők mérvadónak, akinek az 1365 és 1526 közötti török-magyar háborúk időszakát vizsgáló munkája⁵ azt sugallja, hogy attól kezdve, hogy a törökök elérték a magyar érdekhatárokat, az európai hadszíntéren a harc Magyarország (és vazallusai) és az Oszmán Birodalom (és vazallusai) között folyt. Ez a megállapítás az összecsapások súlypontjára feltétlenül igaz. Ebből következik, hogy Magyarországnak el kell nyernie az ebben a tekintet-

ben öt megillető helyet. A balkáni történetírást előszeretettel hallgatja el Magyarország összefogó, szervező szerepét. Ezt a nagyhatalmi szerepet, amely politikai-katonai akciókban is megnyilvánult, elsősorban két tény támasztja alá:

1/ A Magyarország határa körüli bánságok és vazallus területek sávjának felállítása,

2/ Csak Magyarország vagy magyar vezetésű seregek tudtak ebben az időszakban támadólag fellépni a Balkánon a törökkel szemben. (Nikápoly, téli hadjárat, Várna, Kosovopolje, Jajca, stb.).

Természetesen mindez nem jelent mentséget arra, hogy a magyar királyság esetleg nem segítette kellőképpen és időben a török ellen harcoló balkáni országokat.

A két nagyhatalom közötti harc az 1420-as években éleződik ki: 1427-ben, Lazarovics István halálakor eltűnik az utolsó ütközőállam közülük. A magyar seregek a tatai szerződésre hivatkozva elfoglalják a szerbiai várakat, Galambócnál azonban a törökök megelőzik őket és kiérnek a Duna vonalára. A két ország határa a szerbiai várak vonalán találkozik.

Szkanderbég ősei, a Kastrioti család északkelet Albániából, a Has vidékéről származnak. Nagypja, Pal Kastrioti kis földesúr volt, mindössze két falu ura.⁶ Apja, Gjon Kastrioti valószínűleg a 15. század elején megnövelte hatalmát, de a kutatások mai állása szerint még nem tudjuk, mi módon. Gjon Kastrioti titkos kapcsolatokat tartott fenn Velencével és Raguzával. Kihasználva a Szaloniki birtoklásáért 1428-ban kitört török-velencei háborút. 1430-ban fellázad a török ellen, de Velencéhez hasonlóan ő is vereséget szenved. Viszonylag olcsón megúszta ezt a kalandot, bár birtokainak egy részét elkobozták, és fiait túszul kellett adnia a szultánnak. Nem ő volt az egyetlen lázadó albán nagyr. 1432-ben hárman is felkelnek, délen Gjorgj Arianiti, Közép-Albániában Andrea Thopia, északon Nikolla Dukagjini. Thopiát leverik, Dukagjini elfoglalja ugyan Danja városát, de ezt Velence visszajuttatja a törököknek. Arianiti azonban keményebb ellenfélnek bizonyul, és 1432/33 telén a Shkumbini folyó völgyében megveri Ali Evrenózi szandzsákbég csapatait. A következő évben Depë Zenobiski vezetésével Gjirokastra környékén tör ki felkelés, ezt azonban a törökök könnyen leverik. 1434/35-ben Arianitit újabb győzelmei már európai hírnévhez segítik – támogatást azonban sehonnan sem kap, így 1436-ben a ruméliai sereg Szinán pasa vezetésével végül legyőzi. 1437/38-ban újabb felkelés robban ki, ezúttal Theodor Korona Muzeka vezetésével, Berat környékén. Mind-ebből látszik, hogy Szkanderbég szabadságharca egyáltalán nem példa vagy előzmények nélküli az albán történelem törökellenes harcai között. Szkanderbég nagysága abban áll, hogy képes volt összefogni az albán nagyrakat, és negyedszázadon keresztül sikeresen védekezni a török világhatalom ellen.

Szkanderbég-Gjorgj Kastrioti 1405 körül született. Ifjúsága egy részét az oszmán uralkodó udvarában töltötte, de hogy pontosan hány éves korában került oda, nem tudjuk. Marin Barleti, Szkanderbég életírója szerint kilenc.⁷ Több más krónika is megerősíti, hogy gyerekként került a szultán udvarába (Filelfo, Volaterrano, Asik Pasa Zade). Fan S. Noli albán történetíró szerint viszont később, mint ahogy Gjon Kastrioti fiai mind az 1420-as Raguzával kötött szerződést, mind pedig az 1426-os hilandari adománylevelet aláírták.⁸ Következésképpen nem valószínű, hogy ebben az időszakban ne lettek volna az apjuk mellett. Egyébként sem valószínű, hogy Gjon Kastrioti lázadni mert volna, amikor fiai túszként ki voltak szolgáltatva az ellenség kénye-kedvére. Nolinak igen valószínű, hogy igaza van, mivel a Szkanderbég élet-

rajzban állandóan emlegetett Murad csak 1421-ben került trónra, ekkor pedig Szaknderbég nem kilenc, hanem tizenhat éves volt. Barleti hosszasan meséli Gjorgj Kastrioti hőstetteit a török seregben – állítólag az uralkodó kedvencei közé tartozott –, sőt azt állítja, hogy Murád szultán kinevezte őt albániai szandzsákbégnek, ezt azonban egyetlen történelmi dokumentum sem támasztja alá, mivel 1437-ig Ali Evrenezi volt a szandzsákbég Albániában, utána pedig Jakup bég, Theodor Muzaka fia következett.

1438-ban, apja halála után Szkanderbéget nevezik ki krujai szubasinak, jövedelmei itt alig több mint 3.600 akcséra rúgtak.⁹ 1440-es áthelyezéséről megoszlanak a vélemények: Szilisztriába vagy Dibrába kerül szandzsákbégnek. A dezertálás utáni első útja mindenesetre ez utóbbiba vezetett.

Szkanderbér 1443 novemberében találkozott először Hunyadival a harcmezőn a hosszú hadjárat során, és ez a találkozás fordulatot hozott életében, de felforgatta a Balkán következő évtizedeinek történetét is. Hunyadi János hadjárata felélesztette a balkáni népek törökkel szembeni ellenállását: felkelnek a bolgárok és a szerbek is. Gjergj Arianiti pedig 1443 augusztusában, még a hadjárat elindulása előtt harcot indított. Ha Szkanderbég tudott Arianiti felkeléséről, valószínűleg ez is lelkesítőleg hathatott rá: a Nis körüli (zlatikai) harcok idején dezertált – Barleti szerint – 300 lovassal.¹⁰ Ez valóban arra utal, hogy valamilyen tisztséget töltött be a török seregben. Barleti azt is valószínűsíti, hogy Szkanderbér már előre megállapodott Hunyadival, erről azonban más források nem szólnak: „...Nem fogom figyelmen kívül hagyni azt, amit sokan beszélnek, hogy Szkanderbég előzőleg a magyarok tudomására hozta terveit és először Hunyadival tudatta hírnökök útján...”¹¹

Szkanderbég a harctérről Dibrába megy, majd meglepetésszerűen, csellel elfoglalja Kruját és néhány kisebb várat. Nem tudjuk, mennyi igaz a Barleti által Kruja elfoglalása köré kerekített történetből: Szkanderbég még a harctérről magával hurcolja a ruméliai beglerbég mellett szolgálatot teljesítő szultáni titkárt, és hamis „fermánt” frat vele, mely arra kötelezi a krujai szubasit, hogy adja át a várat neki. A szubasi gyanútlanul beengedi őket a várba, ahol az éjszaka folyamán lemészárolják a törököket. Ha a történet hitelességét nem is tudjuk ellenőrizni, az mindenesetre biztos, hogy a várat nem ostrommal vették be, mert ehhez Szkanderbégnek nem volt sem elég katonája, sem elég felszerelése.¹²

Szkanderbég 1444 márciusában tanácskozást hív össze Lezhába. Itt a legtöbb albán főúr megjelenik, és mivel a törökellenes harc tömegigény volt, Kastriotira bízzák a vezetést. Szkanderbég így az egyenlők közt elsővé („Albanorum princeps”) és főkapitánnyá („Capitaneus generalis”) válik.¹³ Elsőként Arianiti, majd utána a többiek is segédcsapatokat ajánlanak fel. Az úgynevezett „Lezhai ligával” kapcsolatban az albán történetírók a független albán állam kezdetéről beszélnek. A főkapitány eleinte nem avatkozott be a szövetséges főurak ügyeibe, később azonban, a század ötvenes éveitől, ahogy a válságos helyzet és a hiányzó források megkövetelték, megszorodtak hatalmaskodásai az egyeneskedő főurakkal szemben – ebben a helyzetben, amikor a Liga területein egyértelművé vált Szkanderbég fősége, már valóban érdemes egy, bárcsak csíráiban meglévő államról beszélni, amelyik saját hadsereggel, diplomáciával rendelkezik, bár a Liga további gyűléseinek összehívását és az állam intézményrendszerének kialakítását Szkanderbég nem szorgalmazta.

A hadviselés súlya nagyrészt a főkapitányt terhelte, aki saját birtokain és a Shen-Kolli sóbevételeken kívül még a szövetséges albán főurak anyagi támogatásá-

ra is számíthatott. Az a Barletinél található adat azonban, hogy évi kiadásai meghaladták a 200.000 aranyforintot, valószínűleg túlzás.

Hunyadihoz hasonlóan Szkanderbég is elsősorban saját birtokainak familiárisaiból és parasztjaiból állítja ki hadseregét. A felfegyverzett parasztság számarányáról azonban vita folyik, az albán történetrókok igyekeznek bizonyítani, hogy a hadsereg nagy tömegét adták.¹⁴ A sereg magvát a békeidőben is állandóan Szkanderbég mellett tartózkodó 2-3000 főből álló „praetoria cohors” alkotta. 3-5.000 embert használt szakanderbég határvédelemre. Zsoldosokat Szkanderbég csak várak védelmekor vetett be. Békeidőben így a sereg 5-8000 fő körül mozgott, háborúban a rendszertelenül érkező szövetséges csapatokkal – némely történész szerint – ennek a kétszeresét is elérhette.¹⁵ Még ha el is vetjük a 10.000 főnél nagyobb seregek kiállításának lehetőségét, akkor is le kell szőgezni, hogy a szövetség állandóan teljesítőképessége határán mozgott.

1444 júniusában egy kisebb török sereg ellen máris alkalma nyílt kipróbálni hadait. Az első akadályt sikerrel vette.

A szultán nem bízott a magyar fegyverszünetben, „ezért későbbre halasztotta Epirosz ügyét”. Így Szkanderbég megmenekült az első rohamtól és időt nyert a felkészülésre.

A várnai csata előtti magyar-albán levélváltás tényként vonult be a magyar történeti irodalomba (Teleki, Elekes, Teke). Ez a levélváltás csak Barletinél van meg,¹⁶ a magyar és albán történetrókokon kívül a legtöbben elvetik a hitelességét (Páll, Radonić, Jireček, Marinescu). Azokat, akik elfogadják ennek hitelességét, még a Barletinél szereplő évszám sem hozza zavarba; 1443. július 5.¹⁷ (ekkori keltezésű Ulászló állítólagos levele Szkanderbéghez), pedig Szkanderbég csak amikor az év novemberében szakított a törökkel. Ettől eltekintve is, a levél stílusa Barletii, a körülmények jó része pedig 1448-ra vonatkozik: Szkanderbég elindul a megígért segélyhadakkal, de Brankovics megakadályozza a továbbhaladásban, és Hunyadit is elfogja. Ezenkívül itt említi Kapisztrán Jánost is. Barletii a későbbiekben sem tesz említést Hunyadi 1448-as hadjárataról, ezért azt kell feltételeznünk, hogy a két eseményt (az 1444-es és az 1448-as hadjáratokat) összekeverte, sőt egybemosta. Az pedig, hogy Szkanderbég állítólagos válaszlevelében megígéri a részvételt a várnai hadjáratban, jobb híján feltételezés vagy óhaj marad, hiszen nem lehetett ideje ilyen rövid idő alatt egy támadó hadjáratra felkészülni, amikor ráadásul keresztül kellett volna vonulnia a Balkánon a szultáni seregek árnyékában.

A Barletii által frott levelek valószínűleg mind kitaláltak (amelyek ettől függetlenül készülhettek az ismert tények felhasználásával). 1444-ből például közli Murád Szkanderbéghez frott levelét, majd a választ is. Mindkét levél tele van képtelenségekkel.¹⁸

Miután így Szkanderbég levegőhöz jutott, a következő években több kisebb, akindzsikból álló török sereget legyőz. 1446-ban a magyar fennhatóság alatt lévő Raguza, amelyik 1444 óta támogatta az albánok harcát, Szkanderbég kérésére levelet írt a pápának és Magyarország nagyurainak.¹⁹ Hunyadi pedig Khalkokondilasz szerint Szkanderbéghez és Arianitihez is követeket küldött,²⁰ és 1448-ban dél felé fordult, ami minden bizonnyal arra utal, hogy az albánokkal szeretett volna egyesülni.

1448-ban Nagy Murád szultán indul Albániába, beveszi Sfetigrádot, a legerősebb határerődöt, de Hunyadi készülődése miatt kénytelen lemondani Kruja ostromáról. A tényleges együttműködés azonban Kastrioti és Hunyadi most sem jutottak el,

Szkanderbég ugyanis háborúba keveredett Velencével Danja ürügyén – a valóságban a tengerparti velencei birtokok miatt. A velencei szenátus először 100 dukátos évjáradékot ígér Szkanderbég gyilkosának, majd igyekszik a törököt rávenni Szkanderbég megtámadására, „... hogy az említett Szkanderbég eltakarodjon Albániából, ha lehet a világból is...”²¹ A harcoló felek csak 1448. október 4-én kötnek kompromisszumos békét, amelynek értelmében Danja (és a többi velencei fennhatóság alatt lévő tengerparti város is) a városállam birtokában marad, Szkanderbég azonban megemelt évjáradékot, 1400 dukátot kap. A békeszerződés végén Szkanderbég kéri az összeg mielőbbi folyósítását, hogy „egyesülhessen János úrral”.²² Most következik be az, amit Barleti 1444-gyel kapcsolatban közöl, hogy ugyanis Brankovics megakadályozza az egyesülést. Tény, hogy Szkanderbég késve indult. A Velencével kötött béke és Rigómező között mindössze két hete maradt. Várnához hasonlóan Rigómező is sokba került a törököknek, ezért talán.

A csatát meg lehetett volna nyerni, ha Szkanderbég időben megérkezik. A keresztény sereg menekülő katonái a csata helyétől körülbelül 30 kilométerre találtak Szkanderbég csapataival.²³ Szkanderbég Raguzán keresztül igyekezett segíteni hazajutásukat.

Hunyadi egy 1445. május 11-én IV. Jenő pápához frott levelében²⁴ céloz a más országok által neki ígért segítségre (Bizánc, Havasalföld, Moldva, Bulgária és Albánia is), de ezeket az ígéretek nem tartották meg. Barleti a két hadjárat eredményét Murád szájába adja: „a magyar harcok nem egyszer bizonyultak megmentőnek Epirosz számára.”²⁵

Hunyadi második nagy vereségével véget ért a balkáni magyar törökellenes offenzívák kora, és ez Szkanderbéget is súlyos helyzetbe hozta. 1450-ben Murád ismét személyesen indul ellene, és május 14-én Kruja alá érkezik. A várat 1500 fős őrség védte, kintről Szkanderbég zaklatta az ostromlókat. Október 26-án távozni kényszerülnek az ostromlók, és bár a török sereg elpusztítja a környéket, a vár kiállja a több mint öthónapos ostromot, miután a bentiek „nem várt ellenállást tanúsítottak”.²⁶ Khalkodondilasz emellett azzal magyarázza az ostrom feladását, hogy Brankovicstól üzenet jött a szultánhoz Hunyadi Dunán való átkeléséről – ezután azonban az 1448-as események elbeszélése következik, tehát a görög történetíró is összekeveri az eseményeket. Murád halálával Magyarország és Kastrioti országa is pihenéshez jut.

II. Mohamed (második) trónra lépésekor a szokásos anatóliai rendcsinálással kezdte, ez lefoglalta uralkodása első évét – sikerült azonban a régi ellenféltől, Ibrahim karamániai emírtől vazallusi esküt kicsikarnia. Konstantinápoly elfoglalása pedig már megmutatta az új uralkodó erejét.

A nyugati országokban eközben nagyon szép terveket kovácsoltak egy törökellenes keresztény hadjáratról (1453/54-es itáliai konferencia, frankfurti, bécsújhelyi 1454/55-ös birodalmi gyűlések), ahol természetesen nem a tanácskozó képviselték volna a fő erőket, hanem a magyarok, albánok, sőt a karamániai emír. A tervek papíron maradtak.

Az új helyzetben Szkanderbég kénytelen új szövetségeket keresni. 1451-ben Magyarországon és az Oszmán Birodalom hároméves fegyverszünetet köt. Ugyanabban az évben Szkanderbég Gaetában szerződést köt Alfonz nápolyi királlyal, amely szerződésben hűbérurának ismeri el a királyt. Velence erre azonnal megszünteti a támogatást, de később felújítja.

A nem szultáni vezetéssel érkező kisebb török seregeket (amelyek azonban számban így is valószínűleg meghaladták az albán hadakat) Szkanderbég továbbra

is szétveri (Modrica, Mecadi). 1454-ben II. Mohamed Szendrőt ostromolja, októberben Hunyadi Kruševácnál megsemmisíti a szultán hátrahagyott seregeit, így a nagy hadvezér még egyszer beleszól a balkáni harcok menetébe, közvetve segítve ezzel Kastriotit is. 1455-ben a Beratot, többek között nápolyi segédcapatokkal ostromló Szkanderbéget meglepi a törökök, és ő elszenvedi élete egyetlen, de súlyos vereségét. Alfonz 2000 gyalogosa is itt leli halálát. Kastrioti hadvezéri képességeit bizonyítja, hogy talpra tud állni, és 1466-ig sorra győzi le az ellene küldött seregeket (Oranik, Albulana, Pollog), sőt arra is van energiája, hogy 1461-ben Itáliába menjen, és kiségtse hűbérurának Alfonznak nehéz helyzetbe került fiát, Ferdinándot.

1456-ban újra alkalom nyílt az együttműködésre. A török Nándorfehérvár elleni készülődésének hírére V. László és Juan Carvajal április 7-én Budáról a török sereg megosztása végett az Alfonz hajóival megerősített pápai hajóhad Konstantinápoly ellen vonulását, amellelt Ibrahim karamániai emír, Szkanderbég és az itáliai államok törökellenes fellépését kérték. Szkanderbég követe, Nicolla de Berguzzi által megígéri a segítséget (15-30.000 ember), de a berati vereség utáni helyzetben szavát nem tudja megtartani.²⁷

Hunyadi János halálával még a lehetősége is elvész a további balkáni ellenállásnak. Nincs, aki a helyébe léphetne. Ezután az európai törökellenes harc csaknem egész súlya Szkanderbégre nehezedik, ezt a nyomást a kis Albánia véges erői egyre kevésbé bírják elviselni. Sorozatos árulások jelzik a változó helyzetet. Már a berati vereség (1455) fő oka is Szkanderbég egyik legjobb hadvezérének, Moisi Goleminek az átállása volt. A Dukagjini családot pedig a pápa kiátkozással fenyegeti meg, ha nem térnek vissza Szkanderbég szövetségére. Következő évben maga Moisi Golemi vezeti a támadó török sereget, de Dibra mellett, Oraniknál Szkanderbég vereséget mér rá. Az áruló Golemi Szkanderbég lábaihoz veti magát, aki megbocsát neki. Ezután Moisi Golemi haláláig hűségesen harcol mellette. 1457-ben Hamza Kastrioti, Szkanderbég unokaöccse áll át, és ő is török sereggel jön nagybátyja ellen. Neki is ugyanaz a sors jut, mint Goleminek, de ezúttal már nincs bocsánat – az áruló börtönbe került.

Az 1459-es mantovai kongresszus általános törökellenes támadást szorgalmaz három frontron: északon Magyarország, közepén az albánok és a burgund gróf, délen az olasz városállamok részvételével – Ázsiában szövetségben Uzun Hasszán turkomán uralkodóval és a karamániai emírrrel. Mondani sem kell talán, hogy a szép tervekből egy betű sem valósult meg, ezért a keresztény hadjárat megghiúsulásával Szkanderbég elfogadja a szultán békeajánlatát (1460).

Az említett itáliai hadjáratról visszatérő Kastriotit azonban minden eddiginél súlyosabb helyzet elé állítják a folyamatos török rohamok: 1462-ben három török sereg ellen is kénytelen harcolni, de 1463-ban Shkupban (Skopje) ismét békét kötnek. Most már Velence is kész Szkanderbéggel barátsági és szövetségi szerződést kötni – mivel veszélyben látja tengerparti birtokait –, II. Pius pedig hivatalosan is meghirdeti a kereszties hadjáratot, mire Szkanderbég felmondja a törökkel kötött békét. II. Pius halálával azonban a kereszties hadjárat terve megint kútba esik, és Kastrioti egyedül marad.

1465-ben Balaban pasa, albán renegát négy expedíciót vezet ellene, egyik csatában Moisi Golemit is foglyul ejti. Augusztusban Balaban pasa Theodor Muzaka albán főúr fiával, a szintén átállt Jakup Arnautival együtt támad. Szkanderbég győz, Arnauti a csatában leli halálát, de már albánok harcolnak albánok ellen, és ez azt jelzi, hogy akkor már sokan nem látták értelmét a további ellenállásnak.

A következő években a szultán Itália felé törő terveinek útjában álló albán állam fő hadiszínterré válik. 1466-ban II. Mohamed személyesen jön Kruja ellen. 1448 és 1450 után ez a harmadik szultáni hadjárat Albániába.

„Vala ott az illüreknek egy teljességgel bevehetetlen, igen erős várak, Krúesz (Croia) nevezetű, mely mintegy fellegrára és védbástyája vala az egész tartomány-nak. Ezt a császár atya azelőtt is megkísértette minden módon, fegyverrel, kőhajító gépekkel és hosszú megszállással: de mégsem vehette be; olyan bevehetetlen vala.

Ehhez érkezővén tehát a császár, miután annak erős, nehezen bevehető és csaknem megmászhatatlan voltát megtekintette, elhatározá, hogy éppen nem szükséges ily erősséget megtámadni és haszontalanul fáradni, sem a sereget megszállással és hosszú ideig tartó ostrommal sanyargatni és rongálni...

Azért is elhatározá, hogy erősséget kell ellenük emelni, és ott az ország közepén erős várat építvén abban elegendő sereget kell hagyni, mely mindig beszáguldozzék és raboljon, s ne engedje az illüreket a várból kimenni...”²⁸

Így építették fel Elbasant. A szultán irányában elfogult Kritobulosz előzőleg súlyos harcokról számolt be. A szultán – a tudósítással ellentétben – biztosan megpróbálta ostrommal bevenni a várat. A hátramaradó Balaban pasa seregeit Szkanderbég szétveri, a pasát magát is felkoncolják.

1467-ben a szultán ismét visszatér, csodával határos módon azonban Kruja ezt a harmadik ostromot is kiállja. Ezt az újabb sikert azonban Szkanderbég már alig éli túl – micsoda hasonlóság Hunyadi Nándorfehérvár utáni halálával –, 1468 januárjában meghal. Halálával összeomlik az albán ellenállás, Mohamed 1478-ban elfoglalja Kruját és Shkodrát, a két legerősebb várat.

1443-tól 1468-ig, huszonöt évig állt ellen Gjorgj Kastrioti a török áradatnak. Ez idő alatt Magyarország és Albánia a frontnak ugyanazon az oldalán harcolt. Hiba lenne alábecsülni ennek az ellenállásnak a jelentőségét, és esetleg azt vetni Szkanderbég szemére, hogy ellentétben Hunyadival, nem törekedett támadó hadjáratokra, csak a védekezéssel törődött. Támadó hadjáratokhoz nem voltak meg az anyagi lehetőségei sem, hiszen a szükséges támogatást nyugatról sohasem kapta meg. Tény, hogy ebben az időben, a szultánt nyílt csatában senki sem tudta legyőzni – ez nem az egyenlők küzdelme volt. A törököket két „pürrhossi” győzelemre kényszerítõ Hunyadi és a négy szultáni rohammal szemben is talpon maradó Szkanderbég egyaránt lehetőségei határáig ment el. Személyes példamutatásuknak köszönhető, hogy utódaik is – Szkanderbég fia, Gjon Kastrioti, sőt unokája Gjorgj Kastrioti is, de kisebb mértékben Hunyadi Mátyás is – harcoltak a török ellen. Halálukkal az Oszmán Birodalom szabad kezet kapott – egészen Otrantóig, majd később Bécsig.

Jegyzetek

- 1 Burime te zgjedhura per historine o Shqiperise, Vellimi II., Tirane 1962, nr. 118.
- 2 *G. Musachio*: Historia e genealogia della casa Musachia, 273. p., In: Burime II, nr. 129.
- 3 Acta et Diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia, Vol. II. Vindobonae, 1913-1918, nr. 481, 507, 535, 540.
- 4 *Inalçik, Halil*: Suret-i Defter-i Sançak-i Arvanid. Ankara, 1954 In: Burime II nr. 157.
- 5 *Szakály Ferenc*: Phases of Turco-Hungarian Warfare (1365-1526) Budapest, 1979.
- 6 *G. Musachio*: Memoria della casa Musachia 301. p. In: Burime II, nr. 150.
- 7 *Barleti, Marin*: Historia e Skanderbeut. Tirane, 1967, 57 p.
- 8 Burime II.. nr. 153.

- 9 *Inalçik*: i. m. In: *Burime II.* nr. 184.
- 10 *Barleti*: i. m. 69. p.
- 11 u.o. 69. p.
- 12 u.o. 70-72. p.
- 13 u.o.
- 14 *Pulaha*, Selami: *Fshataresia – force levizese ne luften per liri gjate viteve 30 te shekullit XV.* In: *Konferenca e dyte e studimeve albanologjike I.* Tirane, 1969.
- 15 *Historia e Shqiperise I.* Tirane, 1959, 192. p.
- 16 *Barleti*: i.m. 118-124. p.
- 17 u.o. 120. p.
- 18 u.o. 130-136. p.
- 19 *Pall*, Francisc: *Les relations entre la Hongrie et Schanderbeg.* In: *Revue Historique du Sud-Est Européen* 10 (1933), 127-128. p.
- 20 *Lufta shqiptaro-turko ne shekullin XV, Burime Bizantine.* Tirane, 1967 57. p.
- 21 *Burime II.* 194. p.
- 22 u.o. 196. p.
- 23 *Bonfini*: *Rerum Ungaricarum decades.* ed. I. Fogel – B. Iványi – L. Juhász, Lipsiae, Teubner 166. p.
- 24 *Thuróczi János*: *A magyarok krónikája.* IV./42
- 25 *Barleti*, i.m. 131. p.
- 26 Chalkokondyles, Laonikos: *Historiarum libri 10.* In: *Lufta shqiptaroturke ne shekullin XV.* 55. p.
- 27 *A két levél körülményeiről lásd.* *Pall*, Francisc: *Skenderbeu dhe Huniadi* In: *Konferenca e dyte e studimeve albanologjike I.* Tirane, 1969.
- 28 *Kritobulosz*: *II. Mehemet élete.* Budapest, 1875, 262-263. p.

INÉS QUINTERO

A CAUDILLISTA RENDSZER FELSZÁMOLÁSA VENEZUELÁBAN

Bevezetés

A caudillizmus – mint a hatalomgyakorlás bizonyos formájának egyik eleme Latin-Amerikában a 19. században – összetett jelenség a konkrét körülményektől, az adott országok jellegzetességeitől vagy a nagyszámú caudillo uralmi formáitól függően. E témát bőséges szakirodalom tárgyalja, egész Latin-Amerikára érvényes általános jelleggel, de egyes országokra vonatkozó egyedi tanulmányok is léteznek. A politikai szociológiában és más területeken elméleti tanulmányok is készültek, melyek kiinduló pontja a latin-amerikai jelenség, és amelyről gazdag, sokszínű és aktuális vita folyik.

Venezuelában különböző szemléleti és módszertani szemszögből több szerző foglalkozott a témával. Azonban az az orientáció kerekedett felül, amely a jelenséget alapvetően elméleti szemszögből magyarázza, anélkül, hogy kimerítően vizsgálná a jelenség történelmi dimenzióját.

Jelen munkában nem törekszünk a caudillismo elméleti szempontjainak a hangsúlyozására; inkább a folyamat egyik jellegzetes elemével foglalkozunk: a caudillizmusnak mint a hatalomgyakorlás általánossá vált formájának az eltűnésével, létezésének utolsó szakaszával foglalkozunk, hogy megvizsgáljuk a caudillizmus eltűnésére döntően ható körülményeket, hiszen ez a jelenség az országunkban jelenleg érvényes hatalommegosztás központosított modelljének egyik eleme.

Elidőzünk a caudillizmus eltűnését meghatározó szempontok történelmi vizsgálatán és megvizsgáljuk a problémát azon politikai és katonai akciók fényénél, amelyek a központi hatalom kezdeményezései felől érintik történelmi befolyását. Ezenkívül azt tanulmányozzuk, hogy a különböző caudilliók hogyan vesznek részt e folyamatban, az adott esettől függően, támogatják vagy elutasítják ezt.

Jelen munka azon történelmi korszakra összpontosítja a figyelmet, amelyet döntőnek tartunk a folyamat kibontakozásában: Cipriano Castro (1899-1908) rendszerének időszakáról van szó, mivel ebben az időszakban vetik meg azon központosítási folyamat alapjait, amely megsemmisíti a caudilliók hatalomgyakorlásának lehetőségeit, úgy, hogy amikor Juan Vincente Gómez (1908-1935) kiszorítja Cipriano Castrót az elnökségből, olyan helyzetben találja magát, ahol a caudilliók többé már nem csillagai a politikai rendszernek.

I.

A politikai centralizáció

1899 októberében a Liberális Restaurációs Forradalom győzelme és Cipriano Castro elnökké választása átalakulások sorozatát indította el, amelyek különböző, a központi hatalmat erősítő és a caudilliók uralmát megtörő akciók eredményei.

Cipriano Castro, miután győzött, a következő alapvető probléma előtt találja magát: el kellett érnie, hogy a megszerzett katonai győzelemnek tartós politikai

következményei legyenek. Olyan uralmi rendszert kellett felépítenie, amely képes volt megerősíteni őt a hatalomban, másrészt olyan sajátos szövetségi rendszert megteremteni, amely biztosította neki a terület politikai ellenőrzését.

Kormányzásának első éveiben gyors politikai központosítást hajtott végre, amely a hatalmat egyre inkább a kormány kezébe összpontosította, és melynek eredménye a regionális vezetők politikai erejének a fokozatos hanyatlása.

Ez önmagában nem különbözne különösebben az 1870 óta szokásos hatalommegosztás gyakorlatától, ha nem azért történe, mert változás kezdődik a legfőbb vezető, C. Castro és a különböző helyi vezetők viszonyában. A megegyezés vagy a szövetségek már nem a helyi autonómiák fenntartására és tiszteletben tartására szolgálnak, hanem a nemzeti politikai vezetést szabályozó központi hatalom létezésének fokozatos elfogadtatására. Aki nem fogadja el az új paktumot, börtönbe, rabságba kerül vagy újabb alkalomra várva elhagyja az országot. A többiek viszont ezt elfogadva utat nyitnak a központi hatalom megerősítése előtt.

Amikor Cipriano Castro győzelmesen Caracashoz közeledik, ezt a sárga liberalizmus* szövetségeseiként és képviselőjeként teszi, annak tudatában, hogy mekkora fontossággal bír abban a pillanatban az, hogy számolhat az évtizedeken keresztül hatalmon levő párt politikai és katonai támogatásával. Ez a megegyezés elsődleges tényezője a restaurációs hadsereg hatalomátvételének; ugyanakkor kulcsfontosságú elem a liberálisok számára, akik Castróban látják a lehetőséget a sárga liberalizmus politikai hegemoniájának megőrzésére és a politikai ellenségének, a Nacionalista Liberális Párt¹ erőfeszítéseinek visszaszorítására.

José Manuel Hernández² tábornok, a nacionalisták „El Mocho” (a bika) néven ismert politikai és katonai vezérének a felkelése megkérdőjelezhetetlen érvet ad a liberálisok kezébe, hogy Cipriano Castro tábornok köré tömörüljenek. Annyira, hogy azok a liberálisok, akik kezdetben nem csatlakoztak, „El Mocho” lázadása után megteszik.³

Ezenkívül – és ez is fontos – a sárga liberalizmus támogatása nem biztosítja Castro kormányon maradását, mivel nehezen válik döntő tényezővé a hatalmon maradás megszilárdításában.

Az elnöki poszton Cipriano Castro új szövetségi rendszert kezd kiépíteni, ahol a részt vevő liberálisok, mindenekelőtt Castro tábornok ügyének harcosai, elfogadják vezetését és igazodnak az új politikai rend kialakításához.

Így intenzív folyamat kezdődik – minden területen változnak az együttműködők. Az andesiek, a győztes vezér harcostársai kiemelkedő kormánytisztviselőkhez jutnak, a liberális szövetségeseket lecserélik és elmozdítják beosztásukból, a legnagyobb caudillokat semlegesítik. Így saját politikai hálózat alakul ki, amely az éppen elkezdődött változás egyik alapvető eleme. A hatalom nagyobb centralizálásnak olyan folyamatos kereséséről van szó, mint a kormány konszolidálódási folyamatát kísérő bizonytalan helyzet ellenőrzésére szolgáló mechanizmus.

Sok liberális nem fogadja el a restauráció által rákényszerített politikai játékot és inkább az ügytől való eltávolodást választja. A hatalomátvételben őt támogató liberálisok elhatárolódásáról van szó, akik, miután nagy erőfeszítéseket tettek azért, hogy megerősítsék őt a hatalmon, az emigrációt választják. Többségükben tábornokok és őrnagyok, akik részt vettek a Felszabadító Forradalomban, a kormány fegyveres ellenzékének legfontosabb mozgalmában. Mások Castróval maradnak,

*Venezuelában a liberális mozgalom zászlójának színe a sárga volt, innen az elnevezés. Ellenfelei a „félelem színe” nevezték gúnyosan.

elfogadják az új vezér feltételeit és részt vesznek a Restaurációs Liberális Párt megeremtésében. Fontos részét képezik annak a politikai támogatásnak, amelyre szüksége van Cipriano Castro központosító elképzeléseinek. A katonai és a polgári vezetők kinevezése az Államokban a központi hatalom politikai érdekének felel meg, és alapvető kritériuma a kormányzóhoz való csatlakozás, jobban, mint a jelölt helyi befolyása. Ezzel a formulával Castro megtöri a helyi caudillók politikai erejét és olyan viszonyt alakít ki, amelyben minden egyes térség főnöke a központi hatalom főnökével áll kapcsolatban. Hatalmát hatékonyan nem ellenőrizheti a szövetségi rendszer, az saját politikai eszközeitől függ; a hatalomgyakorlás a különböző helyeken nagyobb mértékben függ egy, a térségtől idegen döntéstől, mivel a végrehajtó hatalomtól jön és célja a központi hatalom erősítése. Így kiterjeszti politikai befolyását, miközben elkerüli a helyi hatalom különböző tényezői közötti megegyezések megszületését és fokozatosan olyan légkört teremt, amely képes biztosítani tekintélyét, valamint a nemzeti terület jelentős része feletti központi és politikai ellenőrzést. Ez az elem, amint állandó gyakorlattá válik, pontosan az a része a változásnak, amely szakít a 19. század utolsó harminc évében érvényes hatalommegosztás viszonyaival.

Egy ilyen nagyságú kezdeményezés azonban, amely egyebek között igyekszik szakítani a venezuelai politikában hosszú éveken át érvényes hatalommegosztás sémájával, nem lehet sikeres, ha nem rendelkezik a megvalósításhoz és a megvédéséhez szükséges eszközökkel. Erőteljes kampány kíséri, hogy megerősödjön a Restauráció katonai hatalma, amely elsődleges eszköz a politikai rendszer változtatásában.⁴

II.

Katonai központosítás

Amennyire elengedhetetlen a politikai séma változtatása, hasonlóan szükséges egy, a többi szempontot figyelembe vevő központosító és katonai reformfolyamat: begyűjteni a területeken szétszórt fegyvereket; megszervezni a hadsereget; emelni a létszámot; korszerűsíteni a felszerelést és erősíteni a nemzeti haderőt.

A restaurációs forradalom győzelmének pillanatában a fegyveres erők széles skálája létezik. A caudillók minden helységben saját csapatokkal rendelkeznek. Maga Castro, miközben a központ felé halad kis andesi csapat élén, csak egyike a kormány ellen lovagló vezéreknek, akik seregükkel rá akarták kényszeríteni elképzeléseiket a többi fegyveres vezérre.

Az a tény, hogy minden egyes helyen ott tartózkodik egy fegyveres csapat a parancsnokkal együtt, megnehezíti az első lépéseit tevő rezsim megszilárdulását. Ezért Cipriano Castro hatalomgyakorlása azzal kezdődik, hogy megeremti saját támogató bázisát, amely számát, erejét szervezettségét, felszereltségét tekintve nagyobb, mint esetleges ellenfelei csapatainak az összessége.

Az első kezdeményezés a caudillók gyengítésére a fegyverek begyűjtése az ország egész területén. Igyekeznek elérni, hogy a fegyverek ne legyenek hétköznapi eszközök a megszámlálhatatlan ellenség kezén, másrészt egy egységes, az egyetlen vezér parancsainak engedelmességek hadsereg fegyvertárába mennek át.⁵

A fegyverbegyűjtés a rendszer katonai megerősödésének része, és alapvetően a helyi főnökök katonai gyengítésére irányuló szándékkal kapcsolatos. Annak ellenére, hogy komoly érdek fűződik ehhez, rövid távon a siker lehetőségei eléggé korlátozottak, mivel általános elutasítására talál a helyi vezérek részéről, akik megszokták, hogy hatalomgyakorlási jogukat a fegyvereken keresztül érvényesítik.

Tehát egy hadsereg felépítése hosszú és nehéz feladatnak bizonyul. Az ún. reguláris hadsereg állapota szánalmas, a pénzügyi eszközök a napi szükségleteket sem fedezik, a csapatok félmeztelenek, és gyakori, hogy a katonák nem az ellenség keze által, hanem egészségügyi problémák miatt halnak meg. Arról van szó tehát, hogy ezeket a szétszórt, éhező, beteg és meztelen csapatokat egy reguláris, fegyvelmezett, szervezett, jól felszerelt hadsereggé kell átalakítani, amely valóban hasznosnak bizonyulhat a rendszer védelme és fenntartása szempontjából.⁶

A helyzet először is megköveteli a létszám jelentős növelését; megháromszorozódik az állandó hadsereg ereje, emelkednek a napi kiadás összegei, amely a nemzeti költségvetés emelkedésével függ össze: 1900-ban a katonai kiadások a költségvetés 47%-át teszik ki; 1901-ben ez az összeg meghaladja az 50%-ot.⁷

A költségvetésnek ez az adminisztratív iránya a politikai akarat számszerű kifejeződése, amely a rendszer stabilitását védelmezni tudó hadsereg szükségszerű kiépítésére irányul. A rendkívüli források kijelölését egy másik erőfeszítés kíséri, amely arra irányul, hogy a harcművészetben minimálisan felkészített, fegyvelmezett szervezet jöjjön létre. Így elhatározzák, hogy intézkedéseket hoznak a tervezet követelményeivel összhangban álló működés elérésére: egységesítik a gyalogsági elveket; felmerül a katonai képzés szüksége, és javasolják a Katonai Törvénykönyv reformját.⁸

Ebben a munkában elsődleges fontosságú a felszerelés korszerűsítése. Erőteljes kampány indul fegyverek beszerzésére, mely az új hadsereg alapját jelenti. Kapcsolatok létesülnek a legfontosabb európai fegyvercégekkel: Hotchkiss-ház, Krupp-cég, Németország; Schneider-ház, Franciaország.

Azonban nemcsak a felszerelés aggasztja az új rendszert. A kormány katonai apparátusának számolnia kell a hadiflotta tengeri és folyami támogatásával is. Így, a korszerűsítésre irányuló erőfeszítés magában foglalja a nemzeti hadiflotta kiépítését is. Az ország nem rendelkezik egy olyan hadiflottával, amely képes lenne a venezuelai partok őrzésére és háború esetén a nemzeti szuverenitás megőrzésére.

Cipriano Castro rezsimje azonban nem rendelkezik olyan kulcsfontosságú eszközökkel kormányának védelmére, amelyek megakadályozhatnák a fegyvercsempészetet, amelyek a kormány csapatait nagy gyorsasággal mozgósíthatnák az ország különböző részeiben, és amelyekkel lehetséges lenne az ország partjainak őrzése, minden, a restaurációs kormány megdöntésére irányuló invázió megakadályozása.

Elsőbbséget kap a már meglévő hajók javítása, az adott pillanat követelményeihez igazított új hajók beszerzése és olyan karbantartási rendszer megteremtése, amely a hadiflotta hajóinak és felszerelésének működését biztosítja. A küldetés végeztével az egység valamennyi hajóját megjavítják. Minden hajónak saját célja van és összességükben azon kormányzati erőfeszítéseknek a kiegészítését alkotják, amelyek a nemzeti terület feletti hatékony katonai ellenőrzés gyakorlására irányulnak, beleértve az ország egész tengerpartját és hajózható folyóit.⁹

Azonban nem elég megváltoztatni a hatalom megosztásának sémáját és olyan reguláris hadsereget teremteni, amely fékezi a caudillók katonai lehetőségeit. Ezért ezekhez a politikai és katonai jellegű kezdeményezésekhez olyanok is csatlakoznak, akik igyekeznek törvényességet adni a rendszernek.

III.

A restaurációs forradalom törvényesítése

Mint minden állandósulni akaró folyamat, a restaurációs forradalom is, amilyen mértékben halad előre központosító törekvéseiben, úgy igyekszik törvényesíteni mindazt, amit a gyakorlatban tett.

Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés összehívása és megteremtése kiegészítő eszköz a restaurációs sorok erősítésére és Cipriano Castro tábornok hatalmának törvényesítésére. Hasznos eszközzé válik új hívek megnyeréséhez, szívésségek törlesztésére, ellenségek semlegesítésére, az Alkotmány kidolgozására, a „Restaurátor” számára.

1900. október 3-án a kormány rendeleti úton összehívja az Alkotmányozó Nemzetgyűlést mint az új alaptörvény kiadásáért felelős intézményt. Így az erőszak útján hatalomra került forradalom új alkotmányos kormányként törvényes arculatot nyer. Ebben a munkában valamennyi tagállam ideiglenes elnökének alapvető feladata, hogy ügyeljen a választási folyamat megfelelő kibontakozására és főleg a kormányjelöltek megválasztásának biztosítására.¹⁰

A vadonatúj országgyűlés által elfogadott Nemzeti Alkotmány felszámol néhány, a nagyobb hatalomközpontositást nehezítő kötöttséget. Eltűnik az 1893-as alkotmány 134. cikkelye, amely megtiltja a kormány katonai vezetőinek és erőinek jelenlétét a tagállamokban a helyi kormány engedélye nélkül. Megszűnik a minisztertanács, így az elnök gyakorolhatja a 77. cikkelyben foglaltakat. Az elnök joga: összehívni a rendkívüli kongresszust; megszervezni a nemzeti haderőt békeidőben; személyesen irányítani a háborút, általános vagy részleges kegyelmet adni stb. A minisztertanács megszűnésével ezek a jogok az elnökre szállnak. Az elnöki periódus négyről hat évre nő; érvénytelenítik az elnök közvetlen választását, áttérve a közvetett rendszerre, engedélyezik az elnöknek, hogy elhagyja a köztársaság fővárosát, ami nagyobb mozgásszabadságot ad neki, főleg akkor – mint látni fogjuk –, amikor propagandakörutakat tesz az országban békeidőben.

Ezekkel a reformokkal Castro felavatja restaurációs rendszerének első alkotmányát és megindítja a választási folyamatot, amely végérvényesen Venezuela választott elnökévé avatja. Ugyanúgy, ahogy Cipriano Castro az Alkotmányozó Nemzetgyűlést létrehozta, ugyanúgy felügyelete és személyes döntése alatt tartja az egész ország választási folyamatát is. Az előkészületek ugyanazon év júliusában kezdődnek. Minden helységben rendeletileg jelölik ki a választás helyét, hogy ne történjenek a rezsím stabilitását veszélyeztető meglepetések vagy kivédhetetlen viszályok.¹¹

Ezzel a választási formával eleget tesznek az alkotmány követelményeinek, a rezsím törvényessé válik, és átrendeződik az elnökhöz közel álló munkatársak csapata. A rezsím formailag legalizálódott és törvényessé vált: a gyakorlatban a hatalom Cipriano Castro kezében összpontosult.

Politikai kezdeményezései, a reguláris katonai erő megszervezésére irányuló erőfeszítései, az alkotmányos reform és választási folyamatának sikere lehetővé teszik, hogy egyre centralizáltabb hatalmat gyakoroljon.

Oyan változás kezdete ez, amely sokakat fokozatosan kiszorít majd az ország politikai színpadán játszott főszerepükből. Lefegyverezve, helységeiktől eltávolítva vagy körzetük politikájának hatékony ellenőrzési lehetőségét elveszítve eltűnnek hatalmuk és hegemoniájuk alapjai.

Természetesen ilyen változás nem mehet végbe az érintettek ellenállása nélkül, akik nem hajlandók elveszíteni értékes és történelmi hatalmukat. Cipriano Castro hatalomra kerülésének pillanatától léteznek politikai hatalma ellen irányuló reakciók; olyan reakciók, amelyek a „Restaurátor” központosító vállalkozásának erősödésével mozgalommá válnak: a Felszabadító Forradalom az ország politikai életében zajló változás elutasításának a terméke.

IV.

Ellenállás a restaurációs forradalommal szemben

A restaurációs rendszer elleni reakció általánossá válik és erősödik, ahogy a változás nemcsak az embereket érinti, hanem visszafordíthatatlanul igyekszik módosítani a hatalommegosztás sémáját. Ahogyan Cipriano Castro hatalomra kerülésével kijátssza a kártyáit, úgy kerül sor eltávolodásokra és szökésekre.

A szembenállás szökésekben vagy fegyveres forradalomban nyilvánul meg (José Manuel Hernández, Carlos Rangel Garbiras, Pedro Julián, Acosta, Pablo Guzman, Celestino Peraza, Juan Pietri, az indián Montilla) vagy abban, hogy a rezsimtől való eltávolodásra az emigráció útját választják, új eshetőségre várva (Nicolas Rolando és Gregorio Segundo Riera, többek között).

A kormánnyal szembeni ellenállás nem korlátozódik a nacionalista és liberális helyi vezetőkre, hanem tekintélyes üzletembereket is magában foglal. A bankárok és Castro tábornok közti ellentétéről van szó, amely az ország legfontosabb pénzügyi szakembereinek a bebörtönzésével csúcsosodik ki.

Minden ellenzékinek elégséges oka van arra, hogy Cipriano Castrónak a hatalomból való kiszorításra irányuló tervhez csatlakozzék. Külföldön tartózkodik a gazdag bankár, Manuel Antonio Matos, a Restaurátor esküdt ellensége, aki 1901 júliusában érdekes megbeszéléseket folytat Asphalt tábornok vállalatával.¹² Közös cél fűzi őket össze: megszabadulni Cipriano Castrótól. Matosnak vannak kapcsolatai, a vállalat nyújtja a vállalkozáshoz szükséges tőke nagy részét.

Ugyanakkor az országban és a szomszédos szigeteken mozgolódnak és készülődnek a Restaurátor ellenségei. Sőt, az összeesküvők között vannak olyanok, akik nagyfontosságú kapcsolatokat tartanak fenn a kormánnyal, de ennek ellenére csatlakoznak az összeesküvéshez (Ramón Guerra és José Ignacio Pulido esete).

Castro azonban nincsen egyedül, számíthat azokra a helyi caudillokra, akik elfogadták a Castro által kikényszerített hatalommegosztás feltételeit és készek ezek megvédelmezésére.

Így tör ki a Felszabadító Forradalom, amelyben Castro valamennyi ellensége összetalálkozik: caudillok, bankárok és külföldi érdekek. Harcolnak az új hadsereg és a restaurációs szövetségesek ellen.¹³

A háború kimenetele végül is a kormánycsapatoknak kedvez. A győzelemben több szempont is közrejátszik: a „felszabadítók” hadseregének megosztottsága és szétszórtsága, egy mindenki, minden egyes vezető által elismert vezér hiánya, az ellátási nehézségek, a csapatok közti kommunikáció problémái, amihez hozzájárul még a nemzetközi blokád.¹⁴

Ezekhez a „felszabadító” hadsereg nehézségeit kifejező szempontokhoz hozzá kell tenni azokat a komparatív előnyöket, amelyek lehetővé teszik a kormánynak, hogy szembeszálljon az összeesküvéssel: a kor legmodernebb fegyvereivel frissen

felszerelt hadsereg, parancsnoki egység, katonai és politikai szempontból egyaránt mindenki által elfogadott vezér, az állami eszközök, amelyek még ha szűkösek is, akkor is 50%-ban a háború katonai szükségleteit elégítik ki; ehhez járul a hadiflotta támogatása: az 1901-es akciókban, és Ciudad Bolívar a végkifejlethez szükséges kulcsfontosságú csapatokat szállítja.

Ezenkívül – ezt nagyon fontos hangsúlyozni – Castro csapatának tagjai – elfogadva feltételeit – fontos helyi vezetők, ami lehetővé teszi a „felszabadítók” offenzívájának visszaverését az ország különböző részein. Törvényesen mozgósíthatja csapatait az ország bármely részébe, nincs szüksége a konzultatív testület egyetértésére, és ami még fontosabb, az ellenfeleire mért vereség a leghitelesebb tanúbizonysága annak, hogy a rendszer orientációja sikeres.

Ettől kezdve az a központosító tendencia, amely kormányának első éveiben körvonalazódott, többé már nem a restauráció kizárólagos politikai orientációja, hanem gyakorlattá válik, melynek fontossága akkor sem szakad meg, amikor Castro kikerül a hatalomból. Ettől kezdve lehet beszélni a történelmi caudillók – mint a 19. század utolsó három évtizedében Venezuelában uralkodó politikai rendszer kulcsfontosságú elemei – politikai hegemoniájának végéről.

V.

A restauráció konszolidálódik

A „Felszabadító” Forradalom után, a nagyrészt a központosító politika következményeként elért siker fényében szóba kerül a katonai apparátus módosítása, kifinomulnak a hatalommegosztás viszonyai, és törvényesen megerősödik az új rend a körülményekre szabott alkotmány útján.

A háború után nagyobb lehetőség van a reguláris katonai erő megteremtésére. Olyan nemzeti hadsereg kiépítéséről van szó, amely annak ellenére, hogy még élnek az évtizedeken keresztül a fegyveres hagyományokra jellemző hiányosságok és hibák, alapvetően különbözik a különböző főnökök vezetése alatt álló szétszórt szabadcsapatok régi gyakorlatától. Most az új fegyveres szervezet azzal a céllal épül ki, hogy megfeleljen a központi hatalom érdekeinek, egységes parancsnokság alatt és olyan eszközökkel, amelyek lehetővé teszik felszerelésük és működésük korszerűsítését, ami magával hozza a caudillók fegyveres harcképességének a gyengülését.

Egy új korszak kezdete ez, amelyben a reguláris és nemzeti katonai erő jelenléte a hatalom és a béke kulcsfontosságú eszközévé válik. A restauráció első éveiben a hadsereg felépítése a forradalom napi szükségleteinek felel meg, azonban a caudillók feletti katonai győzelem megerősíti a kezdeti erőfeszítés fenntartásának és mélyítésének a fontosságát a végső cél eléréséig: egy modern hadsereg megalkotásáig, amely terv folytonosságát Castro hatalomból való távozása sem szakítja meg.

Igy a béke a reformfolyamat nagy szövetségesévé válik; 1903-tól a katonai költséget másfelől lehet irányítani anélkül, hogy szinte kizárólag a háború követelményeitől függjön. A háborús nyomás alól kiszabadulva a hadügy és a tengerészet költségvetését a hadsereg egyéb területei felé lehet irányítani.

A béke kedvez a törvénykönyvek és szabályzatok kiigazításának is. 1903-ban elkészül az új Katonai Törvénykönyv, amely az 1873-as helyébe lép. 1903-ban elfogadják a Haditengerészeti Törvénykönyvet, amely semmissé nyilvánítja az 1793-as és az 1822-es régi tengerészeti szabályzatokat.

A hadsereg kiképzésére és fegyelmére fordított figyelmen kívül szervezeti jellegű intézkedéseket is hoznak. Megalakul a Hadsereg Általános Felügyelete, a parancsnoklás egyre vertikálisabb lesz, úgyhogy a zászlóaljok feletti katonai hatalmat csak a központi hatalom gyakorolhatja, a köztársaság minden államában megszervezik a Nemzeti Milíciát az egységes vezető felügyelete alatt. Az említett szervezeti intézkedéseken kívül mások is vannak, amelyek fontos logisztikai problémák megoldására irányulnak. 1905-ben bizottságot neveznek ki, melynek feladata, hogy információkat gyűjtsön az ország földrajzáról és vízrajzáról, később (1906) megbízzák a nemzet katonai tervének kidolgozásával. Részletes tanulmányt rendelnek az ország folyómedreiről, hogy felmérjék a folyami hajózás lehetőségeit az országban.¹⁵

Ezeket a reformokat, amelyeket a háború és a forradalmak befejeződésének köszönhetően lehet megvalósítani más jellegű intézkedések is kísérik, amelyek kezdettől jelen vannak Castro kormányzásában. A fegyverek begyűjtése folytatódik az egész ország területén. Begyűjtik a vesztesek felszerelését mindenütt, hogy azok a nemzeti fegyvertárba kerüljenek.

Amit érdemes hangsúlyozni az az, hogy a nemzeti jellegű katonai erőként felfogott és kiépített hadsereg részét képezi a hatalomgyakorlási mechanizmus átalakítása lassú és bonyolult folyamatának, amely első ízben Cipriano Castro kormányzása idején megy végbe. Ezenkívül elsődleges fontosságú a caudillók felszámolásának folyamatában, mert egyrészt katonailag gyengíti őket, amikor a fegyvertárat a kormány kezében összpontosítja, másrészt megakadályozza a fegyveres forradalmak sikerét, amennyiben egységes, modern, jól felszerelt katonai erőt szervez, amely csak egyetlen vezér parancsainak engedelmeskedik.

Az utolsó csatát követő béke nemcsak megkönnyíti a hadsereg korszerűsítését, hanem kedvez a helyi hatalom ellenőrzését és központosítását lehetővé tevő mechanizmusok megerősödésének. Kezdeményezések születnek az ország restaurációja szempontjából a hatékonyabb ellenőrzésre, ezáltal és az elszorított vereség következtében teljes mértékben tönkremegy az esetleges ellenzékiek politikai és katonai ereje.

Különböző mechanizmusok alkotják ezt a központosító orientációt. Folytatódik az a gyakorlat, hogy a munkatársakat egyik helyről a másikra helyezik, kiszorítva a különböző térségek helyi főnökeit, hogy fokozatosan az egész terület feletti ellenőrzést gyakorolni lehessen. Ezzel párhuzamosan előkészületek folynak egy újabb alkotmánymódosításra, amely törvényesítené a hatalom nagyobb központosítását és amely elismerteti az egyetlen főnök jelenlétét.¹⁷

Míndez a katonai jellegű reformokkal együtt olyan helyzetet teremt, amely megnehezíti a történelmi caudilloknak mint a folyamat kiemelkedő és döntő figuráinak a tevékenységét. Szerepük már nem saját hatalmi bázisuktól függ, hanem attól, hogy a főnök, Castro, majd Gómez mekkora részt ad nekik saját hatalomfelosztási rendszerén belül.

1904. április 27-én életbe lép az új alkotmány, amely magában foglalja a főnök által javasolt módosításokat. A helyi vezető pozíciók szétosztása a köztársaság új területi szervezetével összhangban történik. Az államok száma tizenháromra csökken, Castro kényelmesebben rendelkezhet kulcsembereivel és eloszthatja őket az egész ország területén.

A végeredmény egy mélységesen központosított hatalmi séma megszületése, amelyben nem kapnak helyet a caudillók mint a régi politikai különállás kifejeződései; másrészt ez a központosító elv a jelenlegi venezuelai állam felépítésének

eredete, alapja. E pillanattól kezdve a caudillók végérvényesen kiszorulnak a történelem szereplői közül. Hamvaikon új hatalommegosztási szerkezet alakul ki.

Az új helyzetet konszolidáló elemek: a létrehozott központi hatalom, a fennmaradásához és megvédéséhez szükséges törvényes politikai és katonai eszközökkel; a guzmanizmus utolsó éveitől szétbomló sárga liberalizmus szövetségi rendszerének szétesése, valamint a béke. Ez az a politikai színpad, ahonnan eltűnnek a történelmi caudillók.

Egyesek közülük egyszerűen megszűnnek létezni, mások otthagyják a politikát és visszavonulnak a magánéletbe, mások már nem mint főszereplők, hanem mint nézők és mint az őket kiszorító központosítási folyamat esetleges munkatársai jelennek meg. Van egy másik csoport, amely ellenáll a sorsának; azok, akik az emigrációból igyekeznek megdönteni Juan Vicente Gómezt, akiket azok a harci mechanizmusok inspirálnak, amelyekhez hozzászórtak a 19. században anélkül, hogy sikert értek volna el ezalatt a huszonhét esztendő alatt.

Politikai és fizikai halálukkal véget ér a caudillóknak mint a venezuelai politikai rendszer meghatározó alakjainak a hegemoniája. Ettől kezdve az új realitások uralkodnak: a venezuelai 20. század mélységesen központosított hatalmi sémájával, a régi csoportok történelmi képviselőinek jelenléte nélkül.

Jegyzetek

- 1 Arról, hogy milyen liberális segítséget kap Castro, az idevonatkozó levelekben olvashatunk: Boletín del Archivo Histórico de Miraflores (BAHM), Caracas, Secretaría de la Presidencia de la República, Nos. 22-24. 6. 19. No. 70. 145-147. és 177.
- 2 José Manuel Hernández nem fogadja el a Castro által felkínált fejlesztési miniszteri posztot, úgy véli, hogy a kormány összetétele, a liberálisok jelenlétével, a restaurációs forradalom elveinek az elárulását jelenti, és úgy dönt, hogy fegyvert fog alig hetven órával Castro kormányra kerülése után.
- 3 „El Mocho” felkelése után újabb liberális segítség adódik: BAHM No. 70. 103 és 182. No. 71. 18-19. és 289-290. No. 72. 118-119.
- 4 Ezzel kapcsolatban érdekesek a következő művek: *Ignacio Andrade*: Por qué triunfó la Revolución Liberal Restauradora. Caracas, 1955.; *Antonio Paredes*: Cóme Ilegó Cipriano Castro al poder? Caracas, 1954.
- 5 Különböző idevonatkozó levelek: BAHM No. 73. 118., No. 76. 35., 45-46. és 64. No. 78. 234., 248. és 262.
- 6 A csapatok helyzetéről — BAHM Nos 22-24. 122., No. 71. 29. No. 75. 174-175. No. 78. 20.
- 7 Hadügyi- és Tengerészeti Minisztérium. Memoria 1901. 6. és 9.
- 8 Ezek a reformok megtalálhatók a Hadügyi- és Tengerészeti Minisztériumban. Memoria 1902. 10-12.
- 9 A Haditengerészetre vonatkozó jelentések részletesen megtalálhatók Alejandro Ibarra levelezésében. BAHM. Nos. 35-36. 256-280. és Nos. 98-100. 30.
- 10 Az Alkotmányozó Gyűlésbe való beválasztás a folyamat szigorú ellenőrzésével valósul meg. Ez Castro és a különböző államok kormányfői levelezéséből derül ki. BAHM. No. 34. 182-220.
- 11 Az elnökválasztásról: *Elias Pino Castro*: Epistolario Presidencial, Caracas, Instituto de Estudios Hispanoamericanos, 1974. 67-74. és 99-105.
- 12 Aspahl tábormok részvételéről: *O. Thurber*: Origen del capital norteamericano en Venezuela. Barquisimeto, 1955.
- 13 A Felszabadító Forradalomról: *Julio Calcaño*: Bosquejo histórico de la Revolución Libertadora. Caracas, 1944. *Manuel Antonio Matos*: Recuerdos. Caracas, 1927, valamint *Apuntes sobre la Revolución Libertadora*. Curazao. 1903.
- 14 *Manuel Rodríguez Campos*: 1902. La crisis fiscal y el bloqueo. Caracas, 1977.
- 15 Hadügyi- és Tengerészeti Minisztérium. Memoria. 1907. Vol. II.
- 16 Hadügyi- és Tengerészeti Minisztérium. Memoria. 1904. XVII. és XXIX.

- 17 Az új alkotmány 118. cikkelyének módosításai a következők: az államok számát húszról tizenháromra csökkentik; az 1901-es alkotmány 118. cikkelyének eltörlése; amely megtiltja az elnök rendkívüli jogait, valamint a 127. cikkely eltörlése, amely engedélyezi a fegyverimportot az államokba. Ezenkívül szó van az alkotmányos periódus módosításáról, hogy ne 1907-ben fejeződjön be, ahogyan előre lehetett látni, hanem 1905-től kezdjük az új időszakot számítani azzal az ürüggyel, hogy Castro elnököljön 1911-ben a függetlenség centenáriumi ünnepségein.

A RIF KÖZTÁRSASÁG (1921–26)

A 20. századra a Maghreb-országok közül egyedül Marokkónak sikerült fenntartani politikai függetlenségét. Amellett, hogy folyamatos volt a tradicionális társadalom bomlása, a szultánra kényszerített egyenlőtlen gazdasági-kereskedelmi szerződések (1880. Madridi Konvenció, 1906. Algecirasi Főegyezmény, stb.) következtében meggyökeresedett a gazdasági és társadalmi életben a kialakult pluralitás.

Marokkó nem volt európai értelemben vett központosított állam. Olyan teokratikus monarchia, amelynek uralkodója, a szultán világi és vallási természetű hatalommal egyaránt rendelkezett, s így mint legfőbb vallási vezetőnek, kijárt neki a serif cím. A szultán hatalma nem azonos mértékben és minőségben terjedt ki az ország egész területére. A független és egymással is rivalizáló törzsek és családok egy része a szultánnak csak vallási természetű hatalmát ismerte el, de az állam világi vezetőjének nem fogadta el. Csupán a serifi impériumhoz való tartozás tette ezeket a törzseket az ország integráns részévé.

A síkvidékeken – amelyek a szultán hatalmának voltak alárendelve – a föld nagy része a szultán és kormánya, a Makzen hatáskörébe tartozott. Az aradi el-makzen azokat a területeket jelentette, ahol érvényesült a szultán gazdasági és pénzügyi befolyása. Az itt élő ún. naib törzsek adót fizettek a szultánnak, s a föld sem saját tulajdonuk volt, csupán használatra kapták az uralkodótól. Az adót a szultán által kinevezett kaidoknak, a muzulmán Makzen helyi vezetőinek voltak kötelesek befizetni. A bled es-siba, a „lázadok” elnevezésű területeken, az ország déli részén, a távoli oázisokban és a hegyekben élő, a szultánnak csupán vallási hatalmát elismerő törzsek csak névleges kapcsolatban álltak a szultán kormányával. E területeken erős volt a szokásjog, s a legfelsőbb hatalmat gyakorló dzsema, a törzsi gyűlés ennek megfelelően kormányzott.

Mivel a Makzen mögött nem állt kiéptített intézményrendszer, amely a központi intézkedések és modernizációs törekvések végrehajtását garantálta volna, az európaiak behatolása Marokkóba csak fokozta a helyi politikai bizonytalanságot. Sok helyen a tradicionális közösségek helyébe adminisztratív egységeket állítottak. A hegyvidékeken és az oázisokban különösen erősek voltak az ősközösségi maradványok. A felfegyverzett nomád berber törzsek és a földművelő közösségek megőrizték a patriarchális életformát, de már a társadalmi viszonyok dezintegráltságát jelzi, hogy egyes törzseken belül elindult az osztálytagozódás folyamata.

A Marokkó fölötti hegemonia megszerzéséért folytatott küzdelem során állandósultak az európai expanzióval szembeni törzsi fellépések. A „békés behatolás” időszaka után a franciák és spanyolok, felhasználva az ország bizonytalan helyzetét, katonai akciókkal igyekeztek gyors sikereket elérni. Habár az algecirasi konferencián (1906)¹ Marokkó protektorátussá alakítását sikerült elodáznia, ám a konferencia határozata, majd a casablancai incidens² (1907–1908) elősegítette Franciaország és nyomában Spanyolország hegemoniájának megszilárdulását. Mulej Hafid szultán az 1912. március 30-i protektorátusi szerződésben elismerte Franciaország marokkói uralmát. Spanyolország pedig 28 ezer km² nagyságú területhez jutott a Földközi-tenger partvidékén. Az ezt megerősítő francia-spanyol megállapodást Madridban kötötték meg 1912. november 27-én.

Az anuáli ütközet, 1921. július 21.

A protektorátus felállítása után Marokkó története a leigázás ellen harcoló törzsek története. A hódfők megjelenése egyet jelentett az évszázados szokások, a hagyományok megsértésével.

Az első világháború idején Spanyolország jelentősebb csapatokat nem küldött Marokkóba, a gazdasági nehézségekkel küszködő ibériai hatalom csak fokozatosan törekedett a Madridi Egyezményben rögzített területek elfoglalására. Két, egymással laza kapcsolatban álló központ alault ki a spanyol ellenőrzés megszilárdítására a protektorátus belsejében: a nyugati övezetben Tetunán és Ceuta központokkal, ill. a keleti övezetben a Rif-vidékkel. A spanyol gyarmati közigazgatás inkább a törzsek vezetőinek megnyerésével igyekezett befolyását kiterjeszteni.

A Rif legnagyobb törzsének, a Beni Urriaguelnek a vezetője, Abd el-Krim, aki francia- és spanyolelles nézeteket vallott, a szembeszegülés gazdasági formáját választotta. Felismerve az ásványkincsekben – ezüst, antimon, vasérc – gazdag Rif-hegység gazdasági jelentőségét – a spanyolok jóváhagyása nélkül – a Mannesmann Marokkói Részvénytársasággal állt kapcsolatban 1920-ig, amikor a szomszédos Tafersit törzs egyik spanyolok által felbérrelt tagja meggyilkolta.

A felbomló rif társadalom egymással is viszálykodó törzseinek elszigetelt spanyolelles megnyilvánulásai azonban csekély eredménnyel jártak. A formálódó spanyolelles koalíció politikájában ezért is jelentett új korszakot egyes törzsi vezetők kísérlete a haqq-bírság³ rendszerének visszaállítása. A korábbiaktól eltérően a haqqot nem csak arra vetették ki, aki megsértette a törzsek közötti békét, hanem arra is, aki nem vett részt a spanyolok elleni harcokban. A haqq-rendszer nem vált általánossá, de rávilágított arra, hogy az egység megteremtéséhez a társadalmi rendet is garantálni kell, s ehhez erőskezü, helyi bázissal is rendelkező vezetőre van szükség.

A Rif-hegységben élő berberék, közismert nevükön a rifek, kevésbé zárt közösségekben éltek, mint az Atlasz-hegység berber törzsei. Számuk mintegy 400-500 ezer volt 1921-ben. Apja halálát követően *Mohamed bin Abd el-Krim el Khattabi*⁴ (1881–1963) lett a Beni Urriaguel törzs vezetője. Az iszlám tanulmányok befejezése után elvégezte a melillai spanyol iskolát. Széles látókörű, jó szervező és nemzetközi ügyekben is járatos melillai kádi lett (1915–1919), emellett több évig az El Telegramma del Rif arab melléklet szerkesztőjeként dolgozott. 1917-ben spanyolelles nézetei miatt bebörtönözték Rostrogardóba (Észak-Melilla). Kiszabadulása után visszatért a Rifbe, s csatlakozott a harcoló törzsekhez. A fokozódó spanyol provokációk ellenére igyekezett elkerülni a háborút, s a békés kapcsolatok fenntartása érdekében a rif és a spanyol érdekek összeegyeztetésére törekedett: „Muszlimok! Mi békét akarunk Spanyolországgal, de Spanyolország nem akar békét velünk! Készülnünk kell a háborúra!”⁵ – hangzott el Abd el-Krimnek a törzsekhez intézett proklamációjában.

A spanyol kormány a hadsereg nyomására 1921 januárjában 24 ezer fős sereget indított Spanyol-Marokkóba. Az akkor létesített marokkói idegenlégió (Tercio de Extranjeros) tagjai közül Berenguer főmegbízottat irányította a nyugati, Silvestre tábornokot a keleti övezet leigázására – vagy ahogyan azt a spanyolok nevezték – a protektorátus „pacifikálására”. Amíg azonban a Berenguer vezette csapatok tervszerűen nyomultak előre a protektorátus belseje felé és számottevő eredményeket értek el, Keleten Silvestre csapatai a rifek ellenállásába ütköztek. Az első

komolyabb összecsapásra 1921. június 1-én került sor, amikor Abd el-Krim mindössze 300 harcosával elfoglalt egy Dar Aber nevű kis települést és jelentős fegyverkészlethez jutott. A spanyol katonai vezetés azonban nem érzékelte kudarcát jelentőségét. Berenguer tábornok kijelentette: „...A spanyolok nyugodtak lehetnek afelől, hogy Marokkóban a pacifikálás folyamata sikeresen zajlik egy izolált vereségtől eltekintve. Újabb csapatokra nincs szükség.”⁶

Ezért is érte villámcsapásként Madridot az 1921. július 21-26-i anuáli csata híre, amely a spanyol csapatok csúfos vereségével végződött. Silvestre tábornok 25700 fős serege felett Abd el-Krim törzsi felkelőkből álló 4000 fős serege elsöprő győzelmet aratott. Silvestre tábornok öngyilkos lett.

A spanyolok elleni harc kezdeti szakasza még defenzív jellegű volt, a megmozdulás hajtóereje és egyben sikere egy közös motivációban keresendő, az izoláltan élő törzsek között akkor létező egyetlen összetartó erőben, a vallásban. Abd el-Krimnek az iszlám védelmében sikerült mozgósítania a muzulmán erőket. A dzsihádot, azaz a szent háborút eszközül használta fel a spanyol hódítók elleni harcban.

A vereség rávilágított Spanyolország akkor már különösen súlyos gazdasági, társadalmi és politikai válságára. Hat hónappal később a cortesben az afrikánista Cavalcanti tábornok az anuáli vereség okairól szólva lényegretörően jellemezte a helyzetet: „Silvestre nem bukott meg! A rendszer bukott meg, és Silvestre volt ennek az áldozata.”⁷

A rif állam

Abd el-Krim a rif egysége és társadalmi rendre irányuló nézeteket vallott mielőtt a spanyolok elleni harc vezető szerepét vállalta volna. A spanyolok feletti győzelem után azonban nehézségei támadtak hatalma kiterjesztésében a saját és a környező törzsekkel egyaránt. A törzsek közötti spanyolelleses védelmi szövetség a július 21-i anuáli győzelem után felbomlott. Az újonnan felszabadított területeken a társadalmi viszonyok rendezetlensége gyors politikai fragmentációhoz vezetett, aminek következtében a spanyoloknak lehetősége nyílt kezdeti pozíciók visszafoglalására.

Az Abd el-Krim vezette antikolonialista mozgalom azonban messze túlhaladta a marokkói történelem hagyományos lázadásait. Nem egy fanatikus, tudatlan vezető kilátásaiban és céljaiban korlátozott mozgalmáról volt szó. Az európaiakban nemcsak a Rif területére betörő hódítókat látta, hanem követendő példát is a modern állam- és nemzetalkotásban.

Újjászervezte erőit, s a zsákmányolt fegyverek és a foglyokért kapott hadisarc segítségével reguláris hadsereget épített ki. 1921 szeptemberében felszereltsége és a szomszédos területeken élő törzsek katonai, politikai támogatása lehetővé tette számára a rif állam proklamálását. Szeptember 19-én a kabírok, azaz a törzsi előjárók ülése rif nemzetgyűléssé alakult és kikiáltotta a független Rif Köztársaságot. Ennek vezetője az emír rangot viselő Abd el-Krim, az állam központja Adzsdír (kb. 2 ezer lakossal) lett.

A köztársaság proklamálása a dzsihád végét jelentette. Ezt követően megváltozott a politikai egység tartalma a rif államban. Amíg korábban időszakos volt és a spanyolok elleni védelemnek volt szentelve, most állandó lett, és Abd el-Krim, illetve támogatói hatalmát volt hivatott szolgálni. A létrehozott rif állam valamennyi törzsének személyes uralma alá kellett kerülnie. Abd el-Krim nagysága

abban állott, hogy a törzsek között kialakulóban levő spanyolelleses egységtörökresek felismerését követően megkísérelte a bizonytalan törzsi koalíciót szilárd, centralizált hatalom bázisává megnyerni, elfogadtatni velük az államiság gondolatát.

Az iszlámhoz a dzsihád meghirdetése után is ragaszkodott. Melillai tartózkodása idején ismerkedett meg a Salafija mozgalom eszméivel. Az iszlám-megújulás mozgalomában a tradicionális belső indíttatású tényező mellett a nyugati modernizáció hatása vezetett el egy modern reformmozgalom kibontakozásához. Az Abd el-Krim vezette antikolonialista küzdelemben már e két tényező sajátos berber környezetben való ötvöződése figyelhető meg.

A Rif Nemzetgyűlés legfontosabb lépése a Rif Köztársaság függetlenségének kikiáltása mellett az államhatalom központi szerveinek a létrehozása lett. Az első világháborút követően elsőként ez a mozgalom jut el fegyveres harcban az államalakításig. A köztársaságban a törvényhozó és végrehajtó hatalmat a rif nemzetgyűlés gyakorolta Abd el-Krim elnöklétével.

A Rif-vidéken a tárgyalt időszakban mindvégig fennmaradtak a törzsi-nemzetsegi viszonyok maradványai. A nemzetsegek vezetői, a sejkek és a törzsek vezetői, a kaidok nagy tekintéllyel rendelkeztek. Közülük kerültek ki a nemzetgyűlés és a köztársaság központi szerveinek tagjai.

A rif kormány összetételére jellemző, hogy tisztségviselői rokoni kapcsolatban álltak Abd el-Krimmel. Így sógora, Shaiha el-lazid volt a belügyminiszter, nagybátyja, Mohamed Azerkan a külügyminiszter, másik nagybátyja, Mulej Abderlan a pénzügyminiszter, öccse, Mhamed Abd el-Krim, mint a rif hadsereg parancsnoka, szintén kulcsszerepet játszott a köztársaság életében.

A rif állam létrehozása a kormány és az alattvalók közötti kapcsolat újradefiniálását követelte meg. A Rif Köztársaság társadalmi és politikai rendszere a Rifben meglevő hagyományos struktúra ismérveinek és az európai civilizáció hatásának sajátos politikai alakulatát képezte. Az államhatalom helyi szerveinek a kiépítése az évszázados hagyományok figyelembevételével történt meg, alapul véve a berber (rif) törzsek demokratikus hagyományait. Újragondolták a közigazgatás, a gazdaság és a hadsereg szerepét. A közigazgatási egység a törzs lett, kikiáltásakor 18 törzs tartozott a rif állam területéhez. A törzsek élén álló kaidok sokrétű munkát végeztek: bírói, adószedői és katonai kötelezettségeket teljesítettek.

A kaidok mellett továbbra is működött az önkormányzatot gyakorló törzsi tanács, a dzsema. Új és haladó annyiban volt, amennyiben a kaidok a belügyminiszternek és a törzsi ügyekkel foglalkozó – a dzsema felett álló – Központi Tanácsnak is alá voltak rendelve. (Pl. a kaidok bírói ítélete ellen fellebbezni lehetett a köztársaság központi szerveihez.)

A rif egység és centralizált irányítási rendszer egy adminisztratív igazságügyi szisztéma kiépítését is szükségessé tette. A Sáriában megfogalmazottak a törzsek számára általánossá és kötelező érvényűvé váltak. Mivel a Saria nemcsak az iszlám jogrendszer, hanem az emberi cselekvés minden fontosabb területét szabályozó normarendszer is, garantálta a társadalmi rendet. Ez lehetővé tette, hogy számottevő sikereket érjenek el a törzsi viszály megszüntetése, a helyi elkülönülési törekvések leküzdése és az egységes központi hatalom megeremtése terén. Egy amerikai újságíró 1925-ben jelentette: „Az országban törvény és rend uralkodott. A családok és a falvak között megszűnt a vérbosszú, a helyi viszálykodás. Gondoskodtak az emberek személyi és vagyoni biztonságáról.”⁸

A Rif Köztársaság társadalmi és politikai berendezkedése egy harci törzsszövetségnek tekinthető, és egyfajta sajátos katonai demokráciához állt a legközelebb.

Működését meghatározta, hogy fennállása első percétől harcban állt Spanyolországgal. Már az 1921. szeptember 19-i nemzetgyűlés elfogadta az ún. Nemzeti Paktumot, amelyben megfogalmazódtak a rif szuverenitás elvének és a későbbi béketárgyalások követeléseinek a főbb kitételei. A paktum tartalmazta a spanyol csapatok kivonásának szükségességét, a rifeknek kártérítés fizetését az elmúlt 12 év alatt okozott károkért, a Marokkó jogait sértő egyezmények semmissé nyilvánítását s végül baráti viszony kialakításának készségét valamennyi országgal.⁹

Annak ellenére, hogy a spanyoloknak a Rifben polgári igazgatási rendszere nem volt, a benszülött lakossággal nem teremtettek gazdasági érdekeltséget, a törzsi-nemzeti viszonyok mellett előrehaladt az osztálytagozódás folyamata. A Dél-Spanyolországgal és a szomszédos francia gyarmatokkal – Francia-Marokkóval, Algériával – fennálló kereskedelem elkerülhetetlenül vagyoni differenciálódáshoz vezetett az egyes törzseken belül.

A kormány gazdasági intézkedései is a háborút szolgálták. A hadifelszerelés megszerzéséhez szükséges anyagi fedezet megteremtésére kétféle adót vezettek be. A fejadót, amelyet a háborús rokkantokon kívül mindenki köteles volt beszolgáltatni, illetve a jövedelem után fizetendő 5%-os adót. A gazdaságban a pénzgazdálkodás megjelenésére utaló tény, hogy az adót nemcsak természetben, de pénzben is be lehetett fizetni.

A rif gazdaságpolitikában szintén érzékelhető a tradíció és a modernizáció szintézise. Az adó mértéke ugyanis alacsonyabb volt a Kelet gyarmatain megszokottnál, ugyanakkor központilag, az állam által meghatározott és mindenkire kötelező érvényű volt, ami a lakosságot megkímélte a helyi vezetők visszaéléseitől.

Tekintettel a hadiállapokra a nemzetgyűlés általános mozgósítást rendelt el, s Abd el-Krimet a hadsereg főparancsnokává nevezte ki. Az általa irányított haderők reguláris és irreguláris csapatokból álltak. Az utóbbiak csak bizonyos hadműveletek idejére álltak össze, sőt néha annak csak egy szakaszára. A harcokban mindig azon terület népfelkelői vettek részt, ahol a hadműveletek folytak. Így a hadsereg létszáma a háború menetétől függően állandóan változott.

Abd el-Krim, ha meg is tartotta a gerillacsapatokat, sikeres kísérletet tett ezek központi irányítására. Szervezési szempontból – írja Frunze – jellegzetesen milíciahadsereg, amely bizonyos ideig fegyverben áll, egyébként békésen dolgozik. A fegyverbíró férfiak katonai osztagokat, harka-kat alkotnak a duarok, azaz a falvak és a törzsek területén. Ilyen körülmények között a Rif, ha minden erejét megfeszíti, 60-70 ezer katonát is ki tud állítani.¹⁰

A 6-7 ezer fős reguláris hadsereg, amelynek felépítése európai példa alapján történt meg, főként a korábban spanyol vagy francia szolgálatban álló marokkói katonákból állt. A rif hadsereg sorozatos győzelmeinek a titka az igénytelen, bátor, a terep ismeretének előnyeivel is rendelkező rif harcosok ellenállóképessége, kitaratása és a csapattestek mozgékonyasága volt.

Abd el-Krimnek a szervezett haderőre támaszkodva sikerült felszabadítani a spanyolok által megszállt területek kétharmadát, s fennhatósága alá került nemcsak a Rif vidéke, hanem Spanyol-Marokkó nyugati része is.

A rif háború

Abd el-Krim célja az volt, hogy a Rif vidéken, a spanyol protektorátus területén szilárdítsa meg hatalmát. 1922-től több alkalommal is Angliához és Franciaországhoz fordult azzal a kéréssel, hogy segítsék elő béketárgyalások megtartását a spanyol

csapatok evakuálása és a rif állam függetlenségének elismerése céljából. Az európai országok azonban kezdetben leértékelték a rifek harcát, szokásos törzsi felkelésnek tekintették, amelyek leveréshez a spanyol katonai beavatkozás elegendő.

A kormányok hivatalos álláspontjával szemben a közvélemény számottevő része elsősorban háborúellenességtől indítva szimpatizált a Rif Köztársasággal. A Londonban megalakult Rif Bizottság tagjai követelték a rif állam elismerését és a rif kérdésnek a Népszövetség elé vitelét. Az észak-afrikai gyarmatok lakossága, valamint Elő-Ázsia és az Arab-félsziget muzulmán népei legalább ennyire felfigyeltek a marokkói eseményekre. 1925-ben az indiai Balgaumban megtartott iszlám kongresszuson több mint 2 ezer muzulmán képviselő szavazott a rifkabilokkal való szolidaritás nyilváníttása mellett.¹¹

A szuverén Rif Köztársaság fennmaradása vonzó példát jelentett Franciaország észak-afrikai gyarmatainak a lakosság számára. Az itt lakó törzsek megalakulása után szoros kapcsolatba kerültek a Rif Köztársasággal, ezért a franciák attól tartottak, hogy a Rifben zajló események lendülete Francia-Marokkóban – majd a Maghreb-országokban – általános felkelést vált ki.

A mind nagyobb emberi és anyagi áldozatot követelő, egyre költségesebb háború miatt Spanyolország egyre nehezebben tudta vállalni a gyarmattartó hatalom pozíciójával járó terheket.¹² Amikor kiderült, hogy nem képes magát tartani saját protektorátusában, a marokkói francia főparancsnokság Lyautey marsall vezetésével – egy nagyobb felkelés megelőzése végett – megkezdte a rifek elleni háború előkészítését. Ez jelentős változást eredményezett Anglia marokkói politikájában is. Bizonyossá vált, hogy Abd el-Krim nem csupán és nem elsősorban a gyarmati rendszer kialakulását akarja megakadályozni, hanem a gyarmati status quot felborítani, amelyet a nagyhatalmak nemzetközi szerződésekben rögzítettek. Az 1924. december 5-i Chamberlain-Herriot találkozón megerősítették az 1904-es entente cordiale-t, s ezzel Franciaország szabad kezet kapott Marokkóban.

1924 őszén a franciák erődvonalat építettek ki az Uergha folyó völgyétől 20 km-re Északra, amely a rif államot elzárta a katonai és élelmiszerutánpótlás szempontjából fontos bázisától. A The Times tangeri tudósítójának jelentésében megfogalmazódott Abd el-Krim álláspontja. E szerint az Uergha völgye az ő fennhatósága alá tartozik, s így a francia csapatok előrenyomulása ellenséges cselekedet, a rif állam területére való erőszakos behatolás volt.¹³

1925 áprilisában, válaszul a francia provokációra, a rif hadsereg megkezdte a hadműveleteket a francia protektorátus ellen. A francia védelmi vonal hamarosan összeomlott. A spanyolok után most már a franciák is kénytelenek voltak belátni, hogy nem egyes „rablóbandák” – ahogy korábban nevezték – megbüntetéséről van szó, hanem „igazi háborúról, egy elszánt és tehetséges vezér ellen, akinek tekintélye és ereje az elmúlt hat hónap alatt roppant méretűvé növekedett.”¹⁴

A franciák az igazi, nagy háborúkra jellemző frontparancsnokságot állítottak fel. A hadművelési területeket különleges katonai övezettké nyilvánítták. 1925. július 17-én Rabatba érkezett Pétain marsall, hogy átvegye a katonai irányítást.

Franciaország a Rif Köztársaság elleni harcban elszenvedett kudarcok és veszteségek után a spanyol katonai vezetéssel fennálló ellentéteit félretelve Spanyolországhoz fordult a rif törzsek elleni összehangolt hadműveletek megszervezésének javaslatával. 1925 júliusában Madridban a két fél között megállapodás született arról, hogy a Rif Köztársaságot közös tengeri és szárazföldi blokád alá veszik.

1925 augusztusában már közel 200 ezer francia és 100 ezer spanyol katona állt fegyverben Abd el-Krim 70 ezer harcosával szemben. A rifeket emellett megosztot-

ta az is, hogy két arcvonalon kellett hadat viselniük. 1925. október közepére elveszítették azoknak a területeknek a jelentős részét, amelyeket az év nyarán foglaltak el. Ezzel a Rif Köztársaság elvesztette szövetségeseit is, mivel a kiűrtté területeken élő törzsek nem akarták elhagyni földjüket, inkább kiszolgáltatták magukat a győzteseknek. Annak ellenére, hogy szolidárisak voltak a rifek felszabadító harcával, kellő szociális és politikai szervezethez hiányában nem tudták támogatni a fegyveres felkelést, amely határozott erkölcsi támogatást így csak a formálódó európai baloldali mozgalmaktól kapott.¹⁵ 1925. október 12-én Franciaországban egymillió munkás sztrájkolt a marokkói háború és a kolonializmus ellen.

1926. április 11-én végül is a francia és a spanyol kormány elfogadta Abd el-Krim tárgyalási ajánlatát, és Oujdában (Északkelet-Marokkó) április 15-én megkezdődtek a tárgyalások. Az előzetes feltételek elfogadása – Abd el-Krim eltávolítása, a törzsek lefegyverzése, a szultán fennhatóságának elismerése, fogolycseré, a francia és a spanyol előrenyomulás biztosítása – a Rif Köztársaság szuverenitásának feladását jelentette. A rifek független államot akartak Abd el-Krim vezetésével (saját hadsereggel, állami szervekkel, széles körű belpolitikai önállósággal), ezért utasították el a szultán világi hatalmának elismerésére vonatkozó követelést. Painlevé hadügyminiszter a *Le Temps*-nek adott nyilatkozatában ultimátumszerűen kijelentette, hogy a feltételekből nem engednek.¹⁶ A leszerelési tárgyalások megszakadtak, s másnap megkezdődött a francia és spanyol csapatok támadása. Május 22-én Abd el-Krim, látva az ellenség túlerejét, beszüntette a harcot.

A Rif Köztársaság bukásának oka – az intervenció túlereje mellett – a Rif társadalmi-politikai viszonyaiban keresendő, amelyek nem garantálták mérsékelt reformintézkedéseinek (kormány, közigazgatás, hadsereg stb.) hosszabb távon történő fennmaradását. Törekvései komoly ellenállásba ütköztek a tradicionális vezető rétegek (marabutok, sejkék) nagy és befolyásos családjai részéről, akik, amint úgy érezték, hogy partikuláris privilégiumaik veszélyeztetve vannak, inkább ellene fordultak.

Habár a nacionalizmus e térségben kifejezetten majd az elkövetkező évtizedekben jelenik meg, Abd el-Krimet az iszlám hagyományok és a modernizáció szintézisére irányuló törekvései alapján az ún. iszlám orientációjú nacionalisták elődjének lehet tekinteni.

Jegyzetek

- 1 Az algecirasi konferencián részt vevő 13 állam – köztük Marokkó – képviselői által elfogadott Fegyvezmény deklaratív részében valamennyi országnak gazdasági egyenlőséget és szabadságot biztosított. További rendelkezéseiben viszont privilégiumok egész sorát nyújtotta Spanyolország és Franciaország számára.
- 2 Németország rossz szemmel nézte a francia befolyás erősödését. Amikor a Francia Idegenlégió katonái közül kettő megszökött, s a német konzulátuson talált menedéket, az incidens a német-francia kapcsolatokban újabb feszültséget okozott. 1909. február 9-én Cambon és Kiderlen-Wechter megállapodást kötöttek arról, hogy a német kormány Marokkóban csak gazdasági érdekeket követ, s elismeri Franciaország különös politikai érdekeit.
- 3 A haqq-bírság rendszeréről bővebben lásd: *C. R. Pennel: Law, order and the formation of an 'islamic' resistance to European colonialism: the Rif 1912-1926.* – *Revue d'Histoire Maghrébine*, Tunis, Numeros 21-22. Avril 1981. 25-39.
- 4 Abd el-Krim, a Rif Köztársaság megalapítójának és vezetőjének apja a Beni Urriaguel törzs kádija volt egészen 1920-ig. A tíz évvel fiatalabb testvér, Mhamed bin Abd el-Krim, aki Madridban folytatott

- bányamérnöki tanulmányokat, bátyjához hasonlóan figyelemre méltó személyiség volt. A kettejük közötti névhasználat abból fakad, hogy a rifek között szokás volt az apai nagyapa után nevet adni. Mohamed és Mhamed ugyanazon név két változata.
- 5 *J. Cabello Alcaraz*: Historia de Marruecos. Tetuan, 1954, 282. Idézi: *David S. Woolman*: Rebels in the Rif. London, 1969. 89.
 - 6 Berenguer tábornokot idézi a madridi El Sol c. lap 1921. július 20-i számának jelentésében.
 - 7 *A Vivero*: El Derrumbamiento: La verdad sobre el desastre del Rif. Madrid, 1922. 131. Idézi: *David S. Woolman*: i.m. 135.
 - 8 „La Guerre au Maroc” — „Les dossiers de l’agitateur”. Paris, 1933. No. 17. 23.
 - 9 *Amin Szaid*: Ad-Daulat aj-arabija aj-mutahida. Cs. Z. Kair, 287.
 - 10 *M. V. Frunze*: Az európai civilizátorok és Marokkó. In: M. V. Frunze Válogatott Művei II. kötet. Zrínyi Katonai Kiadó, 1959. 553.
 - 11 A rif háború nemzetközi visszhangjáról részletesen lásd: *J. Nagy László – Soós Edit*: A marokkói rif háború visszhangja a francia és spanyol munkásmozgalomban (1921-1926) — Múltunk, 1989. 3-4. sz.
 - 12 Spanyolország költségvetéséből 1924-1925 folyamán 2 941 724 894 pezetából 1 084 572 181 pezetát fordítottak katonai célokra, ami az állami kiadások 37%-át jelentette (a bevételnek 39%-át). Marokkóra 279 433 000 pezetát költöttek. Der Spanische Imperialismus in Marokko. Inprekorr, 1926. június 4. 1291.
 - 13 The Times, 1924. november 11.
 - 14 Le Temps, 1925. május 25. A franciák nagyszámú marokkói törzset fegyvereztek fel. Ez a taktikájuk bumerángxént ütött vissza. A felfegyverzett törzsek a franciák ellen harcoltak Abd el-Krim vezetésével.
 - 15 A témáról bővebben lásd: *J. Nagy László – Soós Edit*: i.m.
 - 16 Le Temps, 1926. május 2.

CSERNUS SÁNDOR – KÖVÉR LAJOS

HELYTÖRTÉNET ÉS NEMZETI TÖRTÉNET FRANCIAORSZÁGBAN

(Ismertetés és beszámoló a Tudós Társaságok Országos Konferenciáinak rendszeréről)

A francia forradalom bicentenáriumának évében a Történeti és Természettudományos Kutatások Bizottsága (CTHS – Comité des Travaux Historiques et Scientifiques) a szervezetéhez tartozó Tudós Társaságoknak immár 114. Országos Konferenciáját (CNSS – Congrès National des Sociétés Savantes) rendezte meg 1989 április 2. és 9. között. A Bizottság munkája és az általa szervezett konferenciasorozat a francia tudományos élet egyik ismert vállalkozása, mivel azonban deklarálta a nemzeti történet és azon belül egyes régiók történetének tanulmányozására koncentrál, a nemzetközi tudományos élet közvetlenül már jóval ritkábban találkozhatott vele. Ildomosnak látszik tehát rövid történetét felvázolni, majd pedig bemutatni azokat a szervezeti kereteket, melyek működését több mint egy évszázada döntően meghatározzák.

A CTHS tehát országos érdeklődési körű tudományos szerveződés, s mint ilyen az egyik legrégebb, folyamatosan működő vállalkozás Franciaországban. Létrehozása François Guizot nevéhez fűződik, aki Lajos Fülöp minisztereként 1834-ben hívta életre ezt a nemzeti történelmet komplex módon tanulmányozó, ma is igen aktív Bizottságot, amely 1861 óta tartja meg évenként a szóban forgó konferenciákat. Az alapszabályt a CTHS főnállása óta több ízben módosították; jelenlegi formájában 1983 óta működik: az újjászervezett Bizottság alapelveit az akkori oktatási miniszter, Alain Savary rendelete határozta meg. Ily módon a CTHS a francia Oktatási Minisztériumhoz tartozik, és munkáját hat „szekcióban” végzi. Ezek a következők: Középkor-történeti és Filológiai, Új- és Legújabbkori Történeti, Régészeti és Művészettörténeti, Természet- és Humánföldrajzi, valamint Természettudományos (különös tekintettel az élő természet és az életet tanulmányozó tudományágakra), továbbá hatodikként a Tudomány- és Technikatörténeti szekciók, valamint az Észak-Afrika Története és Régészete, az Óstörténeti és a Francia Antropológiai és Etnológiai komisszió. (Ez utóbbinak egyik önálló elemeként működik az 1903-ban alapított Francia Forradalom Története Komisszió.)

Fennállása óta a CTHS komoly kiadói tevékenységet folytat; létrehozásakor ez szerepelt is az elsődendő feladatok között. Az évenkénti konferenciák értékállóan ítélt anyagát évfolyamonként és szekciónként publikálja az ACTES, a BULLETIN avagy a MEMOIRES kötet. Forrásfeltáró és forrásközlő tevékenysége a legfontosabbak közé tartozik: a Franciaország történetére vonatkozó kiadatlan dokumentumokból mintegy 140 kötetet jelentetett meg eddig; ebből 16 kötet került ki a nyomdából 1965 és 1985 között. Ez a munka természetesen ma is folytatódik. A CTHS készített ezentúl egy topográfiai kézikönyvet tartományok szerinti bontásban; gyűjteményes kötetet állít össze a kora középkori Franciaország (4–10. sz.) műemlékeiről; összegyűjti a francia forradalom gazdaságtörténetének legegységesebb kiadatlan iratait; az új- és legújabbkori történetére vonatkozó egyéb dokumentumokat, de folytat még ezentúl más kiadói tevékenységet is. A fentieknek tulajdonítható, hogy a CTHS kiadványai összességükben és a kezdetektől fogva mind a mai napig a Franciaországra vonatkozó történeti és régészeti kutatások legalapvetőbb és legjelentősebb kézikönyveit adják, és sorozataikat rendre viszontláthatjuk a legigényesebb összefoglaló művek bibliográfiáiban.

Mivel tehát megalapításától kezdve feladatai közé tartozik a Franciaország történetére vonatkozó dokumentumok felkutatása és publikálása, a régészeti emlékek összegyűjtése és számbavétele, valamint az adott tudományág fejlődésének elősegítése, mindenekelött regionális és lokális szinten, automatikusan a Bizottság vokációjává lett a helytörténeti kutatások

orientálása, eredményeinek felszínre hozása és az országos műhelyek vérkeringésébe történő bekapcsolása is.

Ily módon azonban a résztvevők köre meglehetősen változatos alakul: az előadók elsősorban többsége különböző országos és regionális műhelyekhez kötődik; főleg egyetemi oktatók és kutatók. Ugyanakkor a CTHS teret enged mindazok munkáinak, akik egy-egy adott részterület történetének kidolgozására vállalkoztak, legyenek bár a szóban forgó kutatók kezdő szakemberek (pl. a tanulmányaik ún. „harmadik ciklusában”, azaz a doktori címhez vezető fázisban járó hallgatók), avagy a művelődés különböző, más területén dolgozó amatőr kutatók.

Ebből persze az is következik, hogy a Konferenciákon bemutatott dolgozatokban időnként megjelennek bizonyos színvonalbeli hullámzások. Az a törekvés azonban, melynek alapvető célja, hogy egyetlen értékes gondolat, ötlet, kutatási eredmény se vesszen el, úgy tűnik, vállalhatja még ezt a luxust is. Az utóbbi időszakban ugyanakkor egyre rendszeresebben jelennek meg és vesznek részt külföldi kutatók is a CTHS összejövetelein; elsősorban angolok, belgák, németek, svájciak, olaszok és spanyolok, de akadnak közép- és kelet-európaiak is, lengyelek, románok, csehszlovákok és ritkábban szovjetek és magyarok. Ily módon a konferencia résztvevőgárdája egyre nemzetközibb; a nem francia kutatók általában hosszabb-rövidebb idejű franciaországi tartózkodás során kerülnek kapcsolatba a CTHS programjaival.

Az évenkénti konferenciák igen alapos és célravezető rendszert alkotnak: időpontjuk mindig (a többnyire hűsvéthoz kötődő) tavaszi szünet hete, helyszínük rendszeresen változik: a szervezők mindig az ország más egyetemi városába, más régiójába hívják össze a résztvevőket. Ennek azonban szimbolikus jelentőségen túl gyakorlati haszna is van. Egyrészt a kutatások teljes természetességgel koncentrálnak a konferencia színhelyének tágabb környékére, másrészt pedig a szervezők minden esztendőben meghatároznak egy-egy olyan fő témakört, ami több szempontból is hordozhat aktualitást (regionálisan az egyes kutatóbázisok jellege szerint, bizonyos történeti aktualitásokat figyelembe véve, stb.). Az alábbiakban, egyrészt a pontosítás kedvéért, másrészt a fentiek alátámasztása végett megemlíjtük az elmúlt néhány esztendő színhelyeit, és a velük kapcsolatban a középkor-történeti és filológiai szekció számára meghatározott fő témaköröket.

A 108. Kongresszus Grenoble-ban volt 1983-ban. A speciális programot az alábbi fő téma határozta meg: „A gazdaság és társadalom fejlődése hegyvidéki környezetben”, a helytörténeti kutatások pedig Dauphiné tartomány történetére koncentráltak.

A 109. Konferenciának 1984-ben Dijon adott otthont. Itt elsősorban a regionális egyháztörténeti kutatások kaptak szerepet; az ún. speciális programot a „Hívők vallásos közösségeinek szerveződési formái a tridentini zsinatig” főcím adta, míg a regionális program a két Burgundia (a grófság és a hercegség) történetére kellett hogy koncentráljon.

A 110. konferenciát 1985-ben Montpellier rendezte. Az általános program a „Tartományi rendi gyűlések és képviselői fórumok történetének” kutatása volt (a 16. századig); egy speciális programot határoztak meg ezentúl az orvostudományok, a betegségek, a járványok történetének kutatására a középkorban. A regionális program Languedoc történetét tanulmányozta.

A 111. Konferencia házigazdája Poitiers volt, 1986-ban. Itt egyetlen fő téma jelentette a speciális programot: az „Angol Franciaország” (12–15. század) politikai, katonai, intézményi, gazdasági, szociális és kulturális történetét igyekezett felrajzolni. A regionális kutatásokat a Poitou-tól Bordeaux-ig terjedő területre koncentrálták.

A 112. Konferenciát 1987-ben Lyonban rendezték, ugyancsak egy általános és egy regionális témakörrel. Az előbbi „A textilipar és kereskedelem a középkorban” jelentette, az utóbbit a „Folyók és folyami közlekedés a középkori Franciaországban, különös tekintettel a Rhône és a Saône vízgyűjtőjére” főcím fogta össze.

A 113. Kongresszusnak Strasbourg adott otthont 1988-ban. Az általános kutatási irányt „A Birodalom és Franciaország között” témakör határozta meg, és deklarált célja volt, hogy a szóban forgó régió civilizációjának történetét sokoldalúan közelítse meg, egyetlen cím köré integrálva a különböző helytörténeti és nagyobb összefüggéseket kutató törekvéseket.

A 114. Konferenciának, mint említettük, Párizs adott otthont, és az is ismert már, hogy a 115.-et Avignon fogja majd rendezni. A szekciók egy része (amelyeknek programjába beleférhetett) anyagát a francia forradalom kutatása köré csoportosította, vagy éppen az első császárság korának tanulmányozását tűzte maga elé. A Középkor-történeti és Filológiai Szekció (melynek munkáját a fenti leírás röviden nyomon követni igyekezett) általános programját „A társadalmi mozgalmak és politikai zavargások a középkorban” főcím határozta meg; ún. regionális program ezúttal nem volt.

A Szekció programjában ezúttal 22 előadás szerepelt; valamivel kevesebb, mint Strasbourgban (26). Az előadásokat előzetes javaslat, illetve a rezümé alapján a Szekció elnöksége választja ki, és az elhangzás utáni megjelentetésről is – a résztvevők véleményét figyelembe véve – ugyancsak az elnökség dönt. Az elnökségben többnyire a szakma legismertebb, nemzetközileg is tekintélynek számító egyéniségei kapnak helyet. (Ezúttal Jean Favier, Robert Fossier, Henri Platelle, Michel Mollat du Jourdin, Jean Schneider, Noël Coulet, Philippe Contamine, Robert Favreau, Robert-Henri Bautier, Jean Richard, Jean Glénisson, Jacques Monfrin és Louis Carolus-Barre). Többen szerepeltek közülük előadóként is (Bautier, Schneider, Carolus-Barre). A számos érdekes előadás közül Henri Bautier tanulmányát érezzük kiemelkedőnek (ő az orleans-i diákság és a királyi tisztviselő konfliktusát mutatja be a 13. század végén, amely konfliktus a királyi tekintély kétségtelen csorbítására irányult), továbbá Georges Bischoff tanulmányát a parasztseregek felszereléséről és harcmódoráról a 15. század végén s a 16. század elején, valamint Hubert Collin kutatásainak ismertetését a lotharingiai lovagság stabilizáló szerepéről a 15. század során. Bernard Merlette meggyőzően bizonyította, hogy – a közhiedelemmel ellentétben – VIII. Bonifác pápa bulláját Szép Fülöp tiltó rendelkezése ellenére Franciaország területén több helyen kihirdették. Jean Schneider a Metz városában nagy szerepet játszó patríciausi réteg hanyatlását mutatta be a 15. század folyamán, François-Olivier Touati pedig két tanulmányban ismertette azokat a kutatásokat, melyeket „Társadalom és lázadás” kutatási témán dolgozó csoport tagjaként végzett. (A kétkötetnyi tanulmányt kitevő munka a konferenciával egy időben jelent meg.) Rendkívül érdekes volt Christian de Méringol előadása, mely a társadalmi mozgalmakat és politikai rivalizálást a városok szimbolikájának tanulmányozásával, e szimbolika változásainak nyomon követésével mutatta be a középkor végén. Kiemelendőnek érzem végül Françoise Fery-Hue tanulmányát, mely új, a történeti kutatásban eddig nem nagyon alkalmazott forrásanyagot vett „bonckés” alá; a 16. század elejéről Párizsból és több vidéki városból származó, nemi erőszakokra vonatkozó orvosi látletekből és azok „forráskörnyezetéből” vont le következtetéseket a városi népszerű kollektív mentalitása bizonyos komponenseinek alakulására. Heves vitát és elutasítást váltott viszont ki Henri Guiter előadása, mely az európai nyelvek szétválásának kronológiáját kívánta átírni és újra meghatározni.

A továbbiakban az 1989-es esztendőben főszerepet kapott szekciók munkájáról kívánunk röviden szólni.

A Francia Forradalom Története Bizottság működését fennállása óta az az alapvető célkitűzés határozza meg, hogy a regionális kutatások eredményeinek optimális figyelembevételével tegyék évről-évre árnyaltabbá a Forradalom tablóképét. François-Alphonse Aulard munkássága óta minden kutató tisztában van azzal, hogy regionális kutatási eredmények nélkül elképzelhetetlen a korszak igazi mélységegik hatoló gazdasági, társadalmi, politikai elemzése. Albert Mathiez, Georges Lefebvre, Albert Soboul, Jacques Godechot munkásságát szabadjon – e korántsem teljes névsorban – ilyen összefüggésben is megemlíteni. A Michel Vovelle szerkesztette Franciaország a Forradalom alatt (1789–1799) című, alig néhány hónapja napvilágot látott alapvető kézikönyv pedig szintén ékes bizonyossága e célkitűzés hasznosságának, s ekkor még nem írtunk a CTHS publikálta dokumentum- és tanulmánykötetről. (A CTHS bicentenáriumi katalógusa – az elmúlt húsz esztendő munkálatainak tükrében – több mint hatvan kötetre hívja fel az olvasó figyelmét.)

A Bizottság által megadott témakörök tehát nem az öncélú regionális, lokális kutatásokra koncentrálnak, hanem egy-egy átfogó, ha tetszik „központi” programhoz illeszkednek. Ennek illusztrálására íme az 1988-as strasbourgi illetve az 1989-es párizsi konferenciára megadott témakörök biztosította „kínálat”.

– Forradalom és ellenforradalom; a népesség magatartási és viselkedési normái Nyugat-Franciaországban

– A háború problémái; a toborzás és mozgósítás erőforrásai (1791–1795)

– A Forradalom hatása a német fejedelemségekben és Közép-Európában

– A Forradalom gazdasága – regionális kutatások tükrében

– Az adminisztráció dilemmái 1789–1815 között

– Városok geográfiája és kartográfiája a Forradalom alatt

– A Forradalomból kirekesztettek; nők, a gyarmatok néger és színesbőrű lakói, proletárok, cselédek

– Kulturális élet a Forradalom alatt (1789–1799)

A Francia Forradalom Története Bizottság ügymond szakmai jelentőségét nem kisebb nevek félmjelzik, mint az elnök Michel Vovelle, az alelnök Claude Petitfrère, a titkár Jean-Paul Bertaud, s e ponton hadd tekintsünk el a további nevek felsorolásától. Ehelyett inkább – igaz mozaikszerűen – engedjék meg néhány sor a konferencián bemutatott dolgozatok ürügyén.

Párizsban a Francia Forradalom Története Bizottság 39 dolgozat bemutatására vállalkozott, de e témakörhöz kell számítanunk még azt a kilenc dolgozatot is, mely a Társadalombiztosítás Története Kollokvium keretében a Forradalom és társadalomvédelem témakörében hangzott el. Az öt nap alatt bemutatott közel félszáz dolgozat természetesen nemcsak a bicentenáriumból adódó számbeli dominancia mutatója, hanem számos izgalmas kérdéskör hordozója is. Jean-Paul Bertaud például a jakobinus konvent társadalomvédelmi politikáját elemezte a hadsereg és család összefüggésében. Jean Valette ugyancsak izgalmas szociálpolitikai témát boncolgatott. Előadásában azt vizsgálta, hogy 1792–1796 között Gironde megyében milyen megfontolások alapján kaptak szociális támogatást, segítyt azok a szülők, családfők, akik a haza megvédésében jeleskedtek. Jean-Pierre Gross dolgozata arra a kérdésre keresett választ, hogy milyen politikai, morális és társadalomvédelmi megfontolások készítették a jakobinusokat a koldulás felszámolásának kísérletére. (Párizson kívül komoly erőfeszítéseket tettek ennek keresztülvitele érdekében Creuse, Correze, Haut-Vienne, Charente, Dordogne, Lot, Aveyron, Lot-et-Garonne megyékben.) Roderick Phillips kanadai professzor a francia család és a Forradalom együttesében érzékelteti azt a folyamatot, ahogy – 1792-től kezdődően – az Ancien Régime családról alkotott fogalmát felváltja a republikánus családmódel. Korabeli dokumentumok tükrében mutatja be, hogy a Forradalom – demográfiai, vallási és morális síkon egyaránt – mily nagy jelentőséget tulajdonított a házasságnak, családnak. A kortársak úgy vélték: ha létrejön a családi morál és polgári morál ekvivalenciája, akkor újjászületik Franciaország. Jean-Marcel Goger azokról az infrastrukturális változásokról beszélt, melyek az 1760-as évektől mentek végbe Franciaországban – kiemelve az úthálózat gazdasági, kereskedelmi, no meg katonai, stratégiai fontosságát.

Végezetül egy-két mondat a jelzett korszak kutatási lehetőségeinek technikai feltételeiről. Marcel Baudot – a Francia Levéltárak tiszteletbeli főfelügyelője – igen informatív és hasznos előadást tartott a vidéki levéltárak Forradalomra vonatkozó forrásbázisáról, míg Fernand Beaucour – a Napóleon dokumentumok direktora – azokról a dokumentumokról szövelt, amelyek Napóleon és a Forradalom címmel csoportosíthatók.

Összegzésül úgy érezzük, hogy a CTHS munkájába való bekapcsolódás, az általa szervezett konferenciákon való részvétel egyben a francia tudományos élethez való közvetlen kapcsolódást is kínálja. Ez lehet érdekes (és az általános folyamat is ebbe az irányba hat) a külföldi kutatók számára is, akiknek ily módon a Franciaország történetére vonatkozó vagy azt is érintő kutatásai közvetlenül is szembesülhetnek egy jelentősebb létszámú szakmai közvéleménnyel, és egyben kutatási eredményeik belső, franciaországi diffúziója is megtörténik.

Helyenként kifejezetten hasznos lenne a különböző szekciók munkáját figyelemmel kísérni. Erre példaként ezúttal talán az őstörténeti szekció munkája szolgálhat, mely külön programként tárgyalta Európa különböző régióinak őstörténetére vonatkozó újabb kutatási eredményeket. Közép-Európáról is több tanulmány készült a programfüzet szerint cseh-szlovák, lengyel, román, szovjet és német részvétellel; a téma talán fölkelthette volna a magyar szakemberek érdeklődését is.

Végül pedig annyit szeretnénk megjegyezni, hogy CTIIS tevékenysége számunkra a helytörténet és a nemzeti történet közötti kapcsolatok menedzselése szempontjából modellértékűnek tűnik. Ugyanakkor nyitottsága lehetővé és kívánatosá teszi a külföldi kutatók részvételét is. Hasznos lehet tehát mindazok számára, akik Franciaország története iránt érdeklődnek, azt kutatják, vagy úgy vélik, hogy az összehasonlító kutatásoknak van jelentősége a tudományáguk fejlődése szempontjából.

**UMWÄLZUNG DER DEUTSCHEN WIRTSCHAFT IM
19. JAHRHUNDERT.
JAHRBUCH FÜR WIRTSCHAFTSTGESCHICHTE.
SONDERBAND, 1989.**

SZERK.: RUDOLF BERTHOLD

(A német gazdaság átalakulása a 19. században)

Berlin, Akademie-Verlag, 1989. 217.

A német történetírásban, ideértve a volt NDK-ét is, igen régi hagyományai voltak és vannak a késői feudalizmus és korai kapitalizmus genezise vizsgálatának. A magyar olvasó számára közsímet, hogy ezen vállalkozások körébe tartozik a Karl Lärmer által szerkesztett háromkötetes Termelőerők című munka. Lényegében ennek megfelelően a tanulmánykötet szerzői sommásan összefoglalják nézeteiket a késői feudalizmusra és a korai kapitalizmusra vonatkozóan. Ezen munkálatok előtörténetét Helga Schultz és Hartmuth Harnisch idevágó könyvei képezik.

A tanulmánykötet egyik centrális problémája, hogy hol a helye a német korai kapitalizmusnak az egész Európát érintő iparosodás és az ipari civilizációk kialakulása, az ipari forradalmak szempontjából. A szerzők, amikor a korabeli német viszonyokat elemzik, akkor szem előtt tartják az angol vagy francia és amerikai fejlődést olyan nézőpontból, hogy ezen országok ipari forradalma miként vehető össze a korai német kapitalizmussal. A tanulmányok többsége arra utal, hogy az említett országokhoz viszonyítottan Németország e korban jobbra feudális jellegű, és az agrárelmaradottság jegyei jellemzik. A szerzők egyetértenek abban, hogy az az ipari forradalom, ami Angliában kialakult és a munkásosztálynak az a formája, amit Engels jellemzett kutatásaiban, Németországban nem figyelhető meg. E kérdés megítélésében igen fontos szerepet játszik a protoindusztrializáció értelmezésének kérdése. Rudolf Berthold tanulmányában az angliai viszonyokkal való összevetéskor azt látja, hogy ebben az időszakban a német gazdaság rurális. Abel érdemeire hivatkozva állítja, hogy Angliában e korszakban már kialakult gyáripari kapitalizmus a gyáripari munkássággal egyetemben, azonban Németországban az iparosítás ekkor csak a protoindusztrializáció formájában jelentkezett. Itt kívánjuk megemlíteni, hogy a protoindusztrializációnak volt egy megjelenési formája Angliában, Dél-Yorkshire-re hivatkozik tanulmányában Peter Kriedte.

A tanulmánykötet első és bevezető tanulmánya Rudolf Berthold tollából származik, aki az ipari forradalom németországi sajátosságait vizsgálja lokális keretekben 18. század 70-es és 80-as éveitől kezdve egészen a 19. és 20. század fordulójáig. A szerző általános fejlődési tendenciák menetében a mezőgazdasági kultúra fejlődésén túl először a protoindusztrializációból kiinduló, mezőgazdasági tevékenységgel együtt folytatott házi- és kézműipari termelés jelentőségét jelzi, amely végül is a manufaktúrális textilipar kialakulásához vezetett. Az általa elemezett korszakban három fejlődési fázist vél látni: 1: 1770/1800-tól 1848-ig, 2: 1850-től egészen 1873-ig, majd 3: 1873-tól a 19. és 20. század fordulójáig terjedő időszak. Az 1848-ig terjedő korszakban elsősorban a gazdaság agrártalapatának fejlődése, a mezőgazdaság modernizációja figyelhető meg. A háromnyomásos rendszer keretei között az ugarban takarmány- és olajosnövényeket, burgonyát és más kapáskultúrákat termeltek. Természetesen az 1848-as időre szűnnek meg egyes területeken, így pl. Poroszországban a feudális függési viszonyok. Ezen első korszakra vonatkozóan állapítja meg Berthold: amíg Angliában a gyáripari gyapot-termelés és textilipar a domináns, addig Németország területén még csak a protoindusztrializáció és a textilipari manufaktúrák kezdeti formái jelentkeznek. Egyes ágazatok szerepe, mint pl. a barnaszénbányászat növekszik, azonban ennek ellenére a falusi népesség használati

eszközeit vagy maga állítja elő, vagy pedig a céhes ipari termékeit vásárolja szükségleteit kielégítendő. Az 1850-től 1873-ig terjedő második korszakban a mezőgazdasági termelés további fejlődése figyelhető meg, a művelésben bevezetik a vetésforgót. Erre az időszakra az jellemző, hogy megjelennek a mezőgazdasági termékeket, nyersanyagokat feldolgozó iparágak. A nagybirtokokon a gőzmalomok és olajnyomók mellett jelentkeznek a cukorrépa-feldolgozó üzemek – ezek az agrárkapitalizmus kialakulásának jelei. Az ipar területén a barnaszénbányászat fejlődésén túl elsősorban a gépipari termelés indult be, és az iparfejlődés szempontjából nagyon fontos jelenség a vasúti közlekedési hálózat kialakulása. Az 1873-as évtől a századfordulóig tartó időszakban Németország agrár-ipari országból egyértelműen ipari állammá alakult át. A legfontosabb ipari ágazatok az elektronika és a kémiai ipar. A mezőgazdasági termelésben a vetésforgók általános elterjedése mellett megjelenik a műtrágya használata és mellékiparágként kialakul a burgonyából való szeszfőzés.

Bertholdot abból a szempontból érdekli az angliai ipari forradalom, hogy mely mozzanatai vethetők össze a német fejlődéssel, Hermann Lehmann viszont e két ország összehasonlíthatóságának problémáját elsősorban közgazdaságtani szempontból közelíti meg. E korszakra vonatkozóan mind az angol, mind pedig a német fejlődés esetében alkalmazható szerinte az értéktöbblet-elmélet. Amíg Anglia esetében a klasszikus értelemben vett Adam Smith-i és Ricardo-i ipari értéktöbblet-elmélet használható és alkalmazható a gazdasági viszonyok elemzésekor, addig Németország esetében a mezőgazdasági értéktöbblet közgazdaságtani elmélete a releváns. Németországra vonatkozóan egy olyan állapotot ír le a szerző, hogy a mezőgazdasági termeléssel együtt a kézműipari tevékenység a jellemző. Lehmann ezen a helyen utal arra: hogy a 13. századi városi fejlődést is egy korai kézműipari forradalom segítette elő. Fejtegetéseiben a szerző, elsősorban a német gazdaság rurális viszonyait szem előtt tartva, arra a megállapításra jut, hogy lényegében a korszak német közgazdaságtanában a gazdasági viszonyok elemzésekor egy fizikokrata szemléletmód látható a „vulgármarxizmus” jelentkezésének formájában.

Georg Moll tanulmányában elsősorban azt a kérdést vizsgálja, hogy Németország egyes vidékein hogyan számolják fel a feudális viszonyokat, hogyan törlik el a feudális pénzjáradékokat, az egyházi tizedet és a robotszolgáltatás kötelezettségét. A feudális intézmények felszámolásában jelentős szerepet játszott pl. Hessenben a napóleoni törvényhozás, Poroszországban a régi feudális jellegű „Meier”-i gazdaságokat az 1848-as forradalom hatásaként szüntették meg.

A következő két dolgozat azt mutatja be, hogy Németországban az egyes gazdasági és mezőgazdasági művelési ágakban miként zajlottak le az átalakulási és fejlődési folyamatok ebben a korszakban. Eckardt Schremmer a fejlődés alapvető tényezőjeként új technológiák alkalmazását tünteti fel, bemutatja, hogy a mezőgazdasági termelésben miként vezették be a modern technológiákat: hogyan hasznosították és alkalmazták a gőzgépeket és gőzenergiát. A mezőgazdaság alapvető strukturális átalakulási folyamatai között említi a szerző, hogy a volt háromnyomásos rendszer ugárán takarmánynövényeket, kapásnövényeket és burgonyát termesztettek. Faktoranalízise szempontjából alapvető tényezőként említi, hogy a mezőgazdasági üzemek üzemnagysága és optimális mértékének nagysága miként teszi lehetővé a mezőgazdasági termelés modernizációját. Fejlődési faktorként említi az agrár-felsőoktatás, a szövetkezetek és mezőgazdasági társulások szerepét. Hans-Heinrich Müller tanulmányában úgy fogalmaz, hogy nemcsak ipari, hanem a vizsgált korszakban mezőgazdasági forradalomról is beszélhetünk. Ennek alapvető feltételeként említi a vetésforgók és az ún. intenzív „Koppelwirtschaft” alkalmazását, majd ehhez a burgonya művelése járul és erre alapozottan a mezőgazdasági nyersanyag-feldolgozó iparágak és a burgonya-szeszfőzés. A burgonyából való szeszfőzés mellett a cukorrépa-feldolgozó ipar és a cukorgyártás kialakulása is egy fontos fejlődési mozzanat. Ezen időszakban alapvető fontosságú a textilipar fejlődése, mellyel összefüggésben a szász juhászat terjedése figyelhető meg. A tanulmánykötetben állandó jelleggel visszatérő kérdés az egyes német területek közötti különbségek jelzése. Hans-Heinrich Müller jelzi, hogy a faluközösségi haszonélvezetek szabályozása és ezzel együtt a szeparáció, az úri és paraszti földek elkülönítése e korszakban Szászországban megtörtént, míg a szeparáció kérdése Poroszországban még 1945-ben is aktuális és nyitott kérdés volt a falvakban.

A következő két tanulmány a továbbiakban a manapság közismert és divatos protoindusztrializáció kérdéseit analizálja. William Robert Lee ezt a kérdést úgy közelíti meg, hogy a falusi

népesség egyes kategóriái esetében a népességszaporulat és a demográfiai növekedés kérdései miként jelentkeznek. A napszámos vagy agrárproletár családokban a gyermekszám és a népességnövekedés kisebb, azonban azon zsellérek esetében, akik járulékosan házi- és kézműipari termeléssel foglalkoznak, vagyis akik körében megfigyelhető a protoindusztrializáció, a gyermekszületési arányszám magasabb. Lee mint regionális különbséget említi, hogy míg Westfáliában (a zselléreket kizárták a faluközösségi haszonélvezetek felosztásából, ezért körükben proletarizáció figyelhető meg) a születési arányszám csökken, addig Bajorországban a kisebb földbirtokú, de kézműves családok esetében a gyermekszületési arányszám magasabb. A következő, Peter Kriedte tollából származó tanulmány szintén a protoindusztrializáció jelenségeit analizálja, elsősorban abból a szempontból, hogy a kihelyezéssel megvalósító kereskedőtökének milyen a szerepe és súlya az ipari szerkezet szervezeti kialakításában, mely végül is a manufaktúrák ipar kifejlődéséhez vezet.

Az eddigiekben bemutatott tanulmányok a németországi iparfejlődést elsősorban az agrár-bázis szempontjából analizálják, Karl Lärmer, Gerhard Narweleit és Thomas Kuczynski viszont főleg a magasan fejlett kapitalista iparfejlődéshez vezető utat vizsgálják nemzetközi összehasonlításokat végezve, vagyis azt véve figyelembe, hogy e korszakban az iparfejlődés milyen szintet ért el az USA-ban, Angliában és Franciaországban. Gerhard Narweleit tanulmányában az ipar területiális koncentrációjának, vagyis az agglomeráció kialakulásának kérdéseit analizálja.

Különálló egységként zárja le a tanulmánykötetet Gunst Péter tanulmánya. Dolgozatában azt elemzi, hogy Magyarországon a jobbágyfelszabadítás után az agrárkapitalizmus miként jelentkezett a nagybirtokok esetében. Felhívja a figyelmet arra, hogy a magyar nagybirtokon alkalmazták legelőször a nagyobb tejhozamot biztosító tenyészmarhákat, elsőként tenyésztettek merinói juhokat és a mezőgazdasági gépek alkalmazásán túl használtak a mélyszántáshoz angol ekfejűket.

A tanulmánykötet tanulságai az alábbiakban sommázzhatók. Általában az érdeklő a szerzőket, hogy Engelsnek az angol kapitalizmus fejlődésére vonatkozóan felvázolt fejlődési képe miként értelmezhető és használható a kontinentális Európára, valamint Németországra vonatkozóan. A közgazdaságtani elméleteket elemző Hermann Lehmann dolgozatából még azt is láthatjuk, hogy pl. a klasszikus értelemben vett értéktöbblet-elmélet sem alkalmazható sem a kontinentális Európára, sem pedig Németországra vonatkozóan. Közgazdaságtani elmélet kidolgozása esetében csak egy fiziológiai doktrína használható. A tanulmányok általánosan jelzik, hogy az ipari forradalmon túl volt és létezett egy korabeli agrárforradalom. E fogalom használatát Hans-Heinrich Müller javasolja tanulmányában. Az iparosodás tanulmányozásának választóvize a protoindusztrializáció kutatásának kérdése. Rudolf Berthold bevezető tanulmányában azt állapítja meg, hogy amíg Angliában az Engels által leírt ipari forradalom zajlott, addig ezzel egyidőben – Abelre hivatkozva – a kontinentális Németország esetében elsősorban a mezőgazdasági kisparcellás művelés, valamint a házi- és kézműipari termelés együttes előfordulása figyelhető meg, feltételezve, hogy Angliában soha sem lett volna protoindusztrializáció. Ezt viszont Peter Kriedte cáfolja tanulmányában Dél-Yorkshire-ra hivatkozva is jelzi. Ugyanezen szerző érdeme, hogy a kérdés kelet-európai megnyilatkozási formáit is említi, miszerint a protoindusztrializáció ebben az időszakban még az Úral vidékein is megfigyelhető. Szintén ő hívja fel tanulságként a figyelmet arra, hogy miként jelentkezett a kelet-európai majorsági gazdálkodás és keretében a protoindusztrializáció.

Tagányi Zoltán

THE COMMUNIST INTERNATIONAL IN LENIN'S TIME. THE GERMAN REVOLUTION AND THE DEBATE ON SOVIET POWER. DOCUMENTS 1918–1919.

*(A Kommunista Internacionálé Lenin idejében.
A német forradalom és a vita a szovjet hatalomról.
Dokumentumok: 1918–1919.)*

New York, Anchor Foundation, 1986. 540.

Napjainkban talán „utánlövésnek” hat a témaválasztás. A történeti valóságból nem szűrhetőek ki egyes korszakok, még akkor sem, ha ezeket később különféle időkben másképp és másképp látták is.

A New York-i szerzők megközelítését jól illusztrálja a hatalmas történeti forrásanyag válogatása, ill. a bevezető. A leninista, sőt nagyon is ortodoxon leninista bevezetőt azt húzza alá, hogy „az első világháború kirobbanása óta a Második Internacionálé legtöbb pártja elárulta a munkásosztályt és a nemzetközi elveket.” Az, hogy ez leegyszerűsítő és téves álláspont, erről nem kell szólnom. S ugyanúgy jellemző, hogy ugyanitt a bevezető szerzője csak a bolsevikokat emeli ki, mint akik azonnal az új Kommunista Internacionálé megteremtéséért kezdték meg a maguk harcát. Ez természetesen így szintén leegyszerűsítés. Német vonatkozásban a túlságosan régi és főként aránytalan és téves megközelítéseket látom visszaköszönni, amikor a bevezető a spartakistákra koncentrál, a megalakuló USPD-ről úgyszólván csak mellékesen emlékezik meg. A spartakisták és az USPD viszonya ugyancsak problematikus, s mindkét csoportosuláson belül is megvoltak a nagyon is lényegi, elvi viták, különféle s egyáltalán nem egyszerűen személyeskedő véleményeltérések, amelyek érdemesek a mélyebb elemzésre. Persze az előszót író John Riddel mentéségre szolgáljon, hogy az ő fő témája a Kommunista Internacionálé előtörténetének vizsgálata, s ennyiben a spartakisták kétségtelenül fontosabbak, mint az USPD, de nem feledkezhetünk meg arról, hogy a KI. létrejötténél központi szerepet kapott az a kérdés, hogy mi legyen „a centristákkal”, többek között éppen az USPD-vel. Ehhez az USPD vizsgálata is nagyobb figyelmet igényel. Ugyanitt Riddel részleges felmentésre szolgáljon, hogy ez a bevezető alig 16 oldalt tesz ki, ám a mentő körülmények nem változtatnak azon véleményemen, hogy a történeti megközelítések 1986-ban is anakronisztikusan csengtek, de természetesen már egykor, 1917–1919 között sem így festett maga az alaphelyzet.

A kötet érdemi része szerintem nem is az előszóban, hanem a mellékelt hatalmas történeti dokumentációban van.

A kötet a hatalmas mennyiségű történeti dokumentációt történeti korszakokra bontva közli. Az első nagy fejezet alcíme — teljesen logikusan — így hangzik: Az Orosz Szovjet Köztársaság kikiáltásától az 1918-as novemberi német forradalomig. E fejezetben több ismertebb Lenin szöveg, avagy Scheidemann és Liebknecht 1918 novemberi híres történeti értékű beszédei, illetve a spartakista kiáltvány és néhány USPD nyilatkozat mellett közlik Csicserin és Radek beszélgetését (a szovjet távfrón) Hugo Haaseval, az USPD egyik legbefolyásosabb vezetőjével.

A kötet szerkesztői két külön fejezetben mutatják be az 1918 téli és az 1919 januári német eseményeket, majd megint csak külön fejezetben a Német Kommunista Párt megalakulását. Ebben a fejezetben megtalálhatjuk Radek egykori cikkét, Paul Levi beszámolóját, részleteket a felszólalásokból és a német szociáldemokrata „többségi” Vorwärts értékelő cikkeit. Lehetőség nyílik az események több oldalról történő megvilágítására, ám több fejezetnél tapasztalhatjuk, hogy az összeállítók rendkívül sok Lenin és Luxemburg anyagot közöltek (ami persze sok szempontból érthető, az USA-ban még inkább érthető). A sokszínű megközelítés így

viszont szerfelett leszdkült. Az orosz forradalom vagy a szovjet hatalomról közölt nagyobb fejezetben csakis a lenini bolsevik értékelésekkel ismerkedhetnek meg az olvasók, semmiféle mensevik, akár baloldali mensevik, eszer anyaggal. Többek között Martov idevágó és Berlinben az USPD sorsdöntő kongresszusán elhangzott beszédét sem találhatjuk meg.

A hiányok jelzése mellett a hangsúlyt áttéve arra, hogy mi az, amit az érdeklődő megtalál: a 8. fejezetben a berni szociáldemokrata kongresszust dokumentáló fejezetben a demokráciáról és diktatúráról szóló határozat mellett főként a felszólaló s vitázó franciák (Longuet, Frossard, Loriot, P. Faure) beszédeit. A záró 9. fejezetben, amely a KI. első kongresszusát dokumentálja, a Lenin- és Zinovjev-beszédek mellett feltétlen érdeklődésre tarthat számot a független és felelős véleményt kialakító és tragikus sorsú Hugo Eberlein beszámoló cikke, amelyben R. Luxemburg véleményét összegzi egy vele folytatott interjú alapján. S persze ugyanitt megtalálhatjuk Trockij egy frását is.

A vaskos dokumentumkötet — minden hiányossága mellett is — feltétlenül tovább bővíti ismereteinket. A kötetet hasznos annotált névmutató egészíti ki.

Jemnitz János

HELGA WOGGON

**INTEGRATIVER SOZIALISMUS UND NATIONALE
BEFREIUNG.
POLITIK UND WIRKUNGSGESCHICHTE JAMES
CONNOLLYS IN IRLAND.**

(Az integrált szocializmus és a nemzeti mozgalom. James Connolly politikai és cselekvési története Írorszáiban)

Göttingen-Zürich, 1990. 517.

James Connolly neve fogalom az ír munkásmozgalom történetében és az ír nemzeti történelemben is. Jóllehet az 1916-ban az angolok által többedmagával kivégzett teoretikus és aktív munkásmozgalmi vezető írásait azóta is újra és újra különböző formákban gyűjtik össze, adják ki új és új bevezetőkkal, új értelmezésekben – nálunk mégis meglehetősen kevésbé ismert. Sietve hozzá kell fűzni, hogy a német szerző földrajzi lehatárolása annyiban is indokolt, mert Connolly természetesen Nagy-Britanniában is megfordult, kapcsolatai az angol munkásmozgalommal még inkább természetszerűek, de ugyanígy éveket töltött el az Egyesült Államokban, s végeredményben sajátos szindikalista szemlélete éppen ott formálódott ki nem utolsósorban De Leon hatása alatt. Mindezeknek a német szerző, aki német alapossággal és fegyelmezettséggel dolgozta fel témáját mint mellékterületeknek csak kisebb-nagyobb fejezeteket szentelt.

A kötethez – még bevezetőben – odakívánczok annak jelzése: a német szerző az évek hosszú során át foglalkozott Connollyval és az ír munkásmozgalom történetével. A szerző maga is éveken át tanult és dolgozott Írorszáiban, így nemcsak könyvekből ismerte meg az országot és az ottani politikai atmoszférát. Ugyanúgy a témához tartozik, hogy hatalmas anyaggyűjtését és tényismeretét – minthogy nem egy intézmény vagy egyetem dolgozója – csak úgy tudta évek múltán megjelentetni, hogy a londoni Német Történelmi Intézet (German Historical Institute) vállalta a vaskos kötet megjelentetésének szponzorálását. A történet több szempontból is tanulságos, ám egyúttal azt is bizonyítja, hogy német állami intézmények sem csukják be a kaput a munkásmozgalom történetének vizsgálata és az elkészült munkák megjelentetése előtt.

Connolly maga – ismeretes módon – többszörösen is „rendhagyó eset” a nyugat-európai munkásmozgalomban, ami persze szorosan összefügg magának Írországnak rendhagyó helyzetével. Connolly hamarabb vált szocialistává és később mélyült el benne a nemzeti problematika átérzése, lett az ír függetlenség lángoló híve, a brit imperializmus kérlelhetetlen ostromozója, ami viszont nem jelentette sohasem azt, hogy egyszerűen nacionalistává lett volna. Úgy látta, hogy a brit uralom gazdasági, kifejezetten és hangsúlyozottan osztálytermészetű. Ebből is következett, hogy Connolly nemcsak általában érezte otthon magát a szocialista Internacionáléban, hanem a brit munkásmozgalommal is megvoltak a maga kapcsolatai (nem éppen meglepő módon, elsősorban a baloldali szocialistákkal, az ILP, a Független Munkáspárt Írországra látogató embereivel, illetve a brit szindikalistákkal, így az 1880-as évek nagy harcainak legendás úttörőjével, Tom Mann-nal), miközben nemzeti függetlenségi törekvéseit sohasem rejtette véka alá. Nemzeti felfogásának és gyakorlatának volt még egy igen lényeges jegye, amely elválasztotta, sőt szembe fordította a pusztán nacionalistákkal. Nagyon éles szemmel világlított rá az ír társadalom belső szociális tagozódására, s ő volt az, aki az 1913. évi híres dublini sztrájk kapcsán kimutatta, hogy az ír burzsoázia merő osztályönzésből lép fel az ír munkások ellen. Ezt a leckét Connolly sohasem felejtette el, s az ír szervezett munkásság sem.

Connolly annyiban is kivételes jelenség volt, hogy szocialista elméleti tudása jól megfért a parlamentarizmussal szemben kritikus és a munkásmozgalom „bázisszintű”, a „grassroot” szervezeteire nyomatékosan támaszkodó, a munkásöntevékenységet, az alul kiéptendő demokratikus feltételeket megkövetelő erős szindikalizmussal.

Végül annyiban is rendhagyó eset volt, hogy Connolly egyike volt azon igazán kevés szocialista vezetőnek, akinél a terminológia minden mai elkoptatottsága, sőt ma már megtagadottsága ellenére az „osztályharcos” megközelítés rendkívül markáns volt, s ami ugyanakkor ugyancsak határozott keresztényi világnézettel párosult. Ennyiben Connolly „jelenségét” talán csak a brit-skót James Keir Hardie állásfoglalásaihoz és egész életútjához lehetne csak hasonlítani, akivel természetesen ismerték egymást, lévén, hogy Hardie Írországból többször is megfordult és támogatást adott a serdülő fr munkásmozgalomnak.

Végül Connolly két vonását illő még felidézni. Egyfelől Connolly nemcsak az fr valóság elemzője volt, hanem az fr múlt krónikása – vagyis történetírója is volt, másfelől tőle származik az a kezdeményezés is, melynek nyomán a szakszervezetek mentén saját félkatonai szervezeteket alakítottak ki, amelyeknek azután jelentős szerepe volt mind az 1916 évi nemzeti felkelésben, mind később a nemzeti függetlenség tényleges kivívásában. Mindez magyarázza, hogy Connolly életműve miért maradhat mindig is aktuális téma.

Ezt a sokszínű, rendkívüli életutat H. Woggon hatalmas történeti anyag alapján dolgozta fel. Bizonytásként talán elég, ha azt említjük, hogy a nagy formátumú kötetben az érdeklődő olvasó 30 oldalas bibliográfiai mutatót találhat a további tájékozódáshoz.

A munfíciónusán alapos német szerző a historiográfiai bevezető után általánosságban foglalkozik a szocializmus és a nacionalizmus találkozásával, s ezt követi mindjárt, másik alfejezetként az fr sajátos nacionalizmus és Connolly történetírásának elemzése.

Az 500 oldalas kötet részletes bemutatása természetesen képtelenség, ám a módszer érzékeltetése lehetséges. Így megemlítenéd, hogy a szerző a második főfejezetben alapos háttérrel fest hősé politikai életpályájának bemutatása előtt. Ebben csak címszerűen a következő alfejezeteket találhatja meg az olvasó, amihez kiváltképpen nálunk igazán nem kell kommentár: Munkásosztály egy agrárszországban, A proletariátus szociális struktúrája: A munkások helyzete Dublinban és Belfastban. A háttér után azt vizsgálja, hogy az első fr szocialista pártszervezetek hogyan születtek, milyen „iskolázást” kaptak az írek Nagy-Britanniában, hogy miként hatott a bur háború az fr munkásmozgalomra. Kitekintést ad még arról is, hogy a dublini helyi politikai küzdelmek miként érintették az fr munkásmozgalmat.

A kötet 4. főfejezete mintegy 40 oldalon foglalkozik Connolly „amerikai” korszakával, a De Leon féle szindikalista hatással. Ebben pontos elemzéseket olvashatunk, miközben H. Woggon azt is megvilágítja, hogy milyen pontokon került összeütközésbe a tanítvány a mesterével.

A kötet 5. fejezete mintegy 70 oldalon foglalkozik a katolicizmus és a szakszervezeti mozgalom együttes jelentkezésével, a 6. fejezet pedig a szocialista párt és a szakszervezeti mozgalom egyeztetésével, hiszen Connolly azon szindikalisták táborába tartozott, akik az angol Tom Mann, a francia Lagardelle (avagy a magyar Szabó Ervin) módjára nem tagadták a szocialista párt hasznát, sőt szükségességét hirdették, hiszen ennek egyik szervezője is volt.

A talán kitalapostabb témák után H. Woggonnál ezután olyan főfejezetekkel találkozhatunk, mint a Connolly féle integrált szocializmus elméletének elemzése, illetőleg, hogy a kései Connollynál mennyiben jelentkeztek új megközelítési nyomok, miként erősödnek fel benne a már pártok nélküli szindikalista vonások, hogyan vetődik fel a – nem szocialista – nemzeti Sinn Fein mozgalommal való kapcsolat igen bonyolult összefüggése.

A kötetnek igazán izgalmas fejezeteire bukkanhatunk, amikor a szerző azt vizsgálja, hogy a nemzeti felkelés vérbefojtása után Connolly megmaradt munkatársai milyen nyomvonalon indítják útjára újra az fr munkásmozgalmat. Végül két nagy főfejezet tárgyalja Connolly szellemi hagyatékának történetét az 1916. évi kivégzés után. H. Woggon monográfiája kitűnő eligazítást ad mindenkinek, akit Írország, az fr munkásmozgalom és akiket a Connolly-féle alternatívák érdekelnek.

Jemnitz János

P. PADFIELD

HIMMLER: REICHSFÜHRER SS.

London, 1990.

A náciizmus túlélői és történetírói megegyeznek abban, hogy a Hitler köréhez tartozó náci vezetőknek egyik legellenzesebb egyénisége Himmler volt.

P. Padfield részben pszichológiai oldalról közelíti meg ezt a mérhetetlenül veszélyessé vált pszichopátát. Himmler hideg kegyetlenségét, elszántságát, embertelenségét személyi fejlődéséből vezeti le: frusztrált énjét, öngyűlöletét, bizonytalanságát gátlástalan politikai tevékenységként vetítette ki. Himmler féltékeny, önbizalom nélküli második fiú volt, apja erős, kötekedő tanító, anyja engedékeny, gyenge asszony.

Himmlertől könyezete és családja elvárta a férfias viselkedést, amire lényegében nem volt hajlama. Kényelmetlenül érezte magát nők társaságában, bizonytalanságait minden lében kanálssággal igyekezett takarni. A felszínen megbízható, vasfegyelmű, kemény, sőt brutális férfiként tetszelgett, aki a színpalak mögött manipulált.

Padfield – helyesen – úgy véli, mindez magánügy maradt volna, ha Himmler nem talál belső konfliktusai „megoldására” utat a náci mozgalomban és Hitlerben a prófétát, akit kritikálatlanul követhet.

Himmler már a huszas években a rasszista, jobboldali antimarxista szubkulturális irodalomban felfedezte az alkatanak megfelelő ideológiát s „meggyőződött” arról, hogy a jezsuiták, szabadkőművesek, zsidók, marxisták Németország ellenségei. A világtörténelem kulcskérdéseit ily módon „megtalálva”, és a német viszonyokra alkalmazva: Himmler az inkvizíció módszereivel meg akarta leckéztetni, majd büntetni mindazokat, akik nem értettek vele egyet. Elszántságával hamarosan egyre feljebb jutott a náci ranglistán. Rendkívüli szorgalmával, módszerességével (ellenségeiről és barátairól egyaránt vezetett személyi lapokat) igen „hasznossá” tette magát a náciizmus barbár szervezetében, ahol rendszerességét a fanatikusok, a karrieristák, a szervezet katonai és belügyi szervei kitűnően hasznosították. Himmler faji ideológiája, „higiénéiája” odáig „tisztult”, hogy a haláltáborokban is fegyelmet és „tisztaságot” kellett rendelkezésére kegyetlenül alkalmazni. Himmler környezetében előtt nem tűnt örültnek, de volt valami abnormális magatartásában és önhittségében, abban, ahogyan meg volt győződve arról, hogy nagy és csodálatos dolgokat visz végbe Németország javára.

Padfield pszichocentrikus Himmler-portréja azonban nem csupán az egyénre összpontosít. Számos kérdést vet fel és válaszol meg részben: mennyiben állt az SS diktatúra mögött a német nép, milyen rétegei, s azokból mennyi volt az aktív és passzív támogató, azaz mennyiben volt az SS és a náci mozgalom egy olyan társadalom kifejezője, amelyik világaluralomra tört.

H. Haraszi Éva

E számunk szerzői:

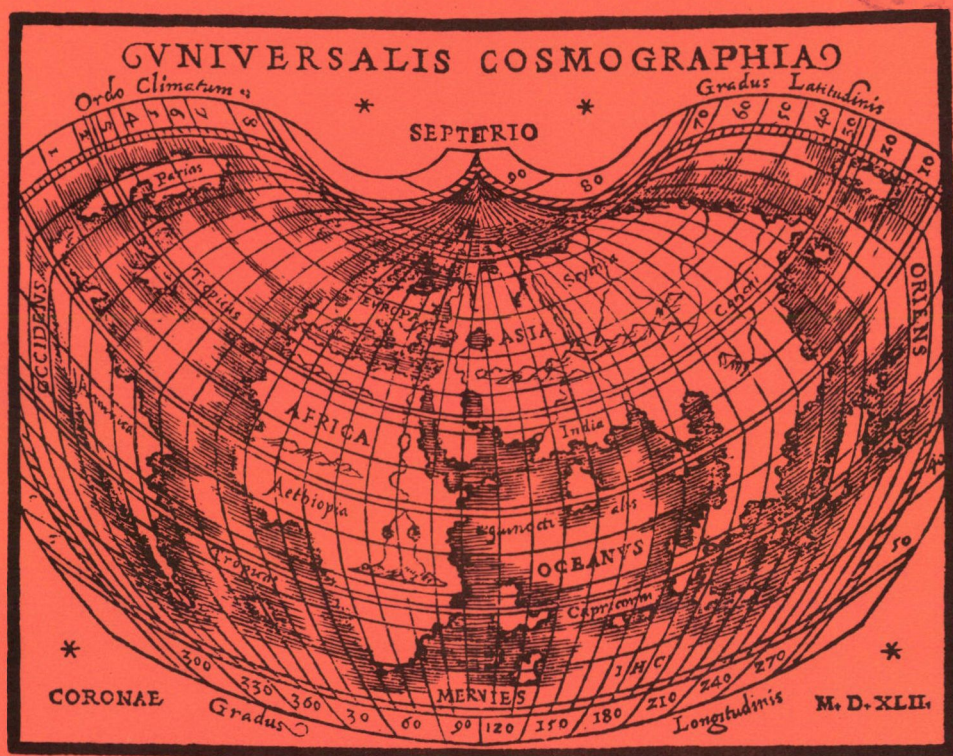
Balla Lóránt, történész, a Magyar Külügyminisztérium munkatársa
Csernus Sándor, egyetemi adjunktus, József Attila Tudományegyetem, Szeged
Haraszi Éva, a történettudomány doktora, London
Jemnitz János, a történettudomány doktora, tudományos tanácsadó,
MTA Történettudományi Intézete, Budapest
Kövér Lajos, egyetemi adjunktus, József Attila Tudományegyetem, Szeged
Makai János, főiskolai adjunktus, Esterházy Károly Tanárképző Főiskola, Eger
Plaschka, Richard Georg, egyetemi tanár, Bécs
Quintero, Inés, egyetemi tanár, Központi Egyetem, Caracas
Robbins, Keith, egyetemi tanár, St. David's University College, Lampeter,
University of Wales
Roberts, Peter, egyetemi tanár Keynes College, Canterbury, University of Kent
Soós Edit, egyetemi tanársegéd, József Attila Tudományegyetem, Szeged
Sutherland, Gillian, egyetemi tanár Newnham College, University of Cambridge
Tagányi Zoltán, a szociológiai tudomány kandidátusa, tudományos munkatárs,
MTA Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpontja

60.-Ft

57779

1992 DEC 22

VILÁGTÖRTÉNET

1991. ősz - tél

VILÁGTÖRTÉNET

Új folyam

1991. ősz–tél

Egyetemes történeti folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete
Főszerkesztő: Incze Miklós
A szerkesztőség munkatársa: Bfró László

TARTALOM

Michel Dorban: Történelmi adalék az agrárgazdaságok dinamikájának elemzéséhez	1
Salvatore Ciriaco: Az új termőföldek nyeresére irányuló műveletek finanszírozása a 17. és 18. században; út egy európai modell felé?	5
Dariusz Glówka – Andrzej Janeczek – Andrzej Pościech – Henryk Samsonowicz – J. Wiesiołowski: Az agrárbirtokok struktúrája és a változás irányvonalai	
Lengyelországban a 15-18. században	20
Andrzej Pościech: Földek, árak, emberek. A nemesség és a földpiac Lengyelországban a 16-17. században	25
Juhan Kahk – Enn Tarvel: Az agrártermelés struktúrája és dinamikája a Baltikumban	29
Jean Michel Chevet: Modell a párizsi régió agrárgazdálkodásának fejlődésére a 18–19. században	35
Giuliana Biagioli: A feles gazdaságok szerkezete és változásai Toscanában a 17–19. században	42
Robert C. Allen: Agrárfundamentalizmus és az angol mezőgazdaság fejlődése	52
J. Nagy László: A Maghreb országok a második világháború idején (1939–1944)	59
Gazdag László: Erőszakos utolérési törekvések és kudarcuk Oroszországban	70

SZEMLE

Foreign Language Literature on the Nordic Labour Movements. (Ism.: Jemnitz János) ●	
Carole Fink: Marc Bloch: A Life in History. (Ism.: H. Haraszi Éva) ●	
Victor Rothwell: Anthony Eden. A political biography, 1931–57. (Ism.: H. Haraszi Éva) ●	
Anderle Ádám: Spanyolország története (Ism.: Rozsnyai Jenő)	85

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.
(J. Honterus, Rudimenta Cosmographiae. Brassó, 1542. – OSzK. RMK. II. 28.)

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap Előfizetési és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon,
valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 120, – Ft, példányonkénti eladási ára: 60, – Ft.

Index száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézet
Kiadásért felelős: Glatz Ferenc igazgató
A szerkesztési és tördelési munkálatokat
az MTA Történettudományi Intézetének Számítógépes Kiadványcsoportja végezte
Felelős vezető: Burucs Kornélia

Hozott anyagról sokszorosítva
9220709 **AKAPRINT** Nyomdaipari Kft. Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

MICHEL DORBAN

TÖRTÉNELMI ADALÉK AZ AGRÁRGAZDASÁGOK DINAMIKÁJÁNAK ELEMZÉSÉHEZ

*(Contribution historique à l'analyse de la dynamique
des exploitations agricoles)*

Ha megvizsgáljuk az agrártörténészek munkáit, észre kell vennünk, hogy előbb vagy utóbb két kérdést tesznek fel maguknak. Az első a „gazdaság méretére” vonatkozik, ehhez kapcsolva a „gazdaságosság küszöbének” nevezhető tényezőt. A második szempont inkább társadalmi jellegű: a vizsgált közösségen belül a „birtok-koncentráció”. E két kérdés természetesen igen fontos. A vonatkozó válaszok értelmezése, ha egyáltalán vannak ilyenek, eléggé sokrétű.

A sokrétűség feloldását elősegítendő, megpróbáljuk felsorakoztatni a magyarázatul vagy legalábbis értelmezésül szolgáló változókat, melyek számunkra fontosnak látszanak. E változókat azonban csak akkor lehet megérteni, ha a hosszú távú történelemhez fordulunk. Alábbi tapasztalataink egy elég specifikus agrárvilágra vonatkoznak: a hajdani Luxemburg hercegségre 1500 és 1900 között, amit 1839-ben hosszában kettéosztottak: egyrészt egy ugyanolyan nevű belga tartományra, másrészt a Luxemburgi Nagyhercegségre. A föld minősége a földrajzi egységet vízszintesen osztja ketté: délre van a „jó vidék”, északra az Ardennek.

A „gazdaságok mérete” nem olyan lényeges, mint struktúrájuk. Ha e struktúra magyarázatául szolgáló változókat egyszer meghatároztuk, már csak egymásra gyakorolt hatásukat, vagy más szavakkal, komplex voltukat kell bemutatnunk.

A változó tényezők:

A következő felsorolás semmiféle különösebb sorrendiséget nem jelent.

a.) A természeti adottságok

A természeti adottságokat mindazonáltal joggal tehetjük az első helyre. A talaj természetes minősége közvetlenül befolyásolja a gazdaság globális struktúráját, ami vagy a mezőgazdaságra, vagy az állattenyésztésre helyezi a fő hangsúlyt. Az intenzív vagy extenzív állattenyésztés közötti választás ugyancsak a természeti adottságokhoz van kötve, de nem kizárólag. A föld minősége „agronómiai változó” segítségével javítható, amiket alább sorolunk fel. Csökkenhet vagy egyforma maradhat, a föld jogi állapotához kötődő ősi gyakorlatoknak megfelelően. Itt a kollektív tulajdonú földeken lévő irtásokra gondolunk.

b.) A jogi adottságok

Ide tartozik helyi viszonylatban a föld jogi helyzete és átfogóbban a „gazdaság-és agrárpolitika”.

A föld jogi státusa az ancien régime idején összetett. De ez a komplexitás a „szegények” számára kedvező: a földet lehet használni anélkül, hogy az ember tulajdonos lenne. A tényleges magántulajdon mellett fontos helyet foglal el a „kollektív” és a „községi” tulajdon. E formák a 19. század folyamán lassan elmosódnak. A történész érdeklődését a jogi státus egy korrelációja kelti fel, ami a helyi parasztság gondolkozásmódjára világít rá: a saját kezelésben való művelés vagy a haszonbérbeadás szerepe.

Mikortól lehet beszélni „agrárpolitikáról” vagy „gazdaságpolitikáról”? A későbbi Belgium keretei a között a 18. század második felében ez az osztrák kormány műve: a legeltetési jog, a mesterséges legelők, a községi javak megosztása... E politika hatása az agrárgazdálkodás struktúrájára a 19. sz. folyamán növekvő mértékben folytatódik.

c.) A szomszédos gazdaság adottságai

Itt egyrészt egy piacgazdaság létre vagy nemléte gondolkodunk, másrészt a társadalmon belül a másodlagos és harmadrendű szektorok fontosságára.

E keretek között az agrárgazdálkodás és termelés egészen belül hasznos megállapítani az önellátást szolgáló részt és a piac számára fenntartottat. Itt most nem térünk ki rá, hogy az önellátás nemcsak a gazdálkodás szintjén, de az agrárközösség, a régió szintjén is kialakulhat.

A piacgazdálkodás kereslet létezését tételezi fel. Ez lehet helyi, és így a helytől függően már igen korán előfordulhat, vagy rendszeresen a környező gazdasághoz tartozhat. Amikor e keresletet teljesen helyi jelenségként határozzuk meg, a korábbi korszakokra gondolunk, mint pl. a 16. századra, amikor is a sűrű népesség a fejlett urbanizációval megteremthette a piacgazdaságot. Mindig helyhez kötött és igen fontos a hadseregek kereslete. Luxemburg hercegségben a piacgazdaság körülményeit elősegíti a hadiszállítók tevékeny jelenléte a 16. és főleg a 17. században. Ez a javak és a személyek mozgásával arányos növekedést mutat: a földművelés története ettől fogva az utak, a vásárok és a piacok, a vám- és fiskális politika történetével kapcsolódik össze. Azt lehetne gondolni, hogy a piacgazdaság növekedése ugyancsak arányban van azzal a tényezővel, mely a társadalomban a pénzt tartja a kezében. Ez nehéz kérdés, melyet ritkán érintenek, holott igen fontos.

A másodlagos és harmadrendű szektorok fejlődése nem áll távol a földművelés szerkezetének kialakításától. Ha ezek túlsúlyban vannak, élelmezik a kereslet erőit. Ez az első, és így nyilvánvaló szempont. Szövevényesebb kérdés egy iparosodott társadalomban az „alkalmi munkások” léte: a földművelés, alapvetően a feleség kezében, pénzügyi hozzájárulást jelent, gyarapítja a fogyasztó javakat, a megtakarítást és ennél fogva fokozza a biztonságot.

d.) Az agronómiai adottságok

Itt mindjárt a „tudományos ismeretekre” gondolunk, és ezzel a trágyára és más kémiai termékekre, a gazdálkodás gépesítésére... Semmi nem volt a 19. század első fele előtt? Volt és nem volt. Nem volt, ha Flandria földművelésére gondolunk a 16. századtól kezdve és Angliáé a 18. században. Van azonban némi, kevésbé észrevehető és mégis hatékony előrelépés, ami a józan éssen és nem agronómiai elméleteken alapszik, így Luxemburg földjein a 16–17. századig felcserélik az 1/3 rozs – 2/3 zab arányát az 1/2 „kemény gabona” és 1/2 tavaszi vetés (tavaszi búza) arányra.

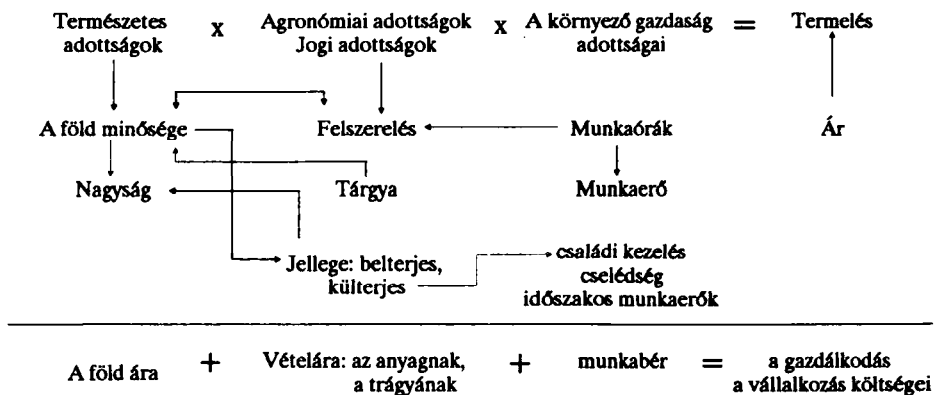
A változók egymásra hatása

Célunkhoz nem elegendő csupán felsorolni a változókat. Egymásra hatásuk adhatja meg a vezérfonalat a földművelés elemzéséhez. Az előbbieken már bemutattuk az agronómiai változók hatását a „természetes” adottságokra. Valójában ezek minden időnk minden pillanatában mind hatnak egymásra.

1850-ben Luxemburgban pl. adva van egy földbirtok, természetes talajjal, gyakorlatilag trágyázás nélkül, gépesítés nélkül, amikor a „kollektív” és „községi” földművelés elolvadt, mint a hó a napon, abban a korszakban, amikor szélesre nyíltak a helyi piac kapui, viszont kevés kapcsolat létesül az országos piaccal, a régi vasiparból kikerült, rosszul fizetett emberanyagból álló időszakos munkaerővel megdolgozva, amikor politikai program indult a földek feltörésére, és feltámadnak az első ellentétek az intenzív és extenzív állattenyésztés között.

Itt elsőbbséget kell adni a különböző idejűség szempontjának. Kétféleképpen. Hangsúlyozni kell először bizonyos változó tényezők megjelenésének differenciáló hatását az idők folyamán – nyilvánvaló példa a trágya feltűnése és elterjedése. A piacgazdaság hosszú távon sokkal kevésbé hat ebbe az irányba. Idővel ezután fontos tényező egy olyan generáció megjelenése, mely a mezőgazdaság alakításánál a földművelő életéhez vagy a paraszt-házaspár egységéhez igazodik.

Ezek a különböző idejű, különböző perspektívák a már feltárt változó tényezők egyenletén nyugszanak. Mindegyik gazdaságnak van valami célja: bizonyos mennyiségű termelés, legyen növényi vagy/és állati. E mennyiség sorsa alapvetően egy piacgazdaság lététől függ. Ez a mennyiség határozza meg a vállalkozás életképességének a küszöbét. Amikor az élelmezés a gazdaság költségvetésének fő részét teszi ki, a csaknem teljes önellátás állapota különösebb nehézség nélkül megjelöli az életképesség küszöbét. Sajnos, azonkívül, hogy ez a helyzet teljesen feltételes, igen ritka, hogy a családi költségvetések történetét hozzávetőlegesen pontossággal ismerjük. Pedig ez az egyik kulcsa az agrárgazdálkodás történetének. A termelés mennyisége olyan egyenlet eredménye, ahol az ismeretlenek csupán az eddig már meghatározott adottságok.

Ha szükséges, felmérhetjük, milyen kevés jelentősége van a „gazdaság nagyságának” mint változó tényezőnek egy régió agrárgazdaságainak jellegzetességei között. Ezzel szemben a „teljes termelés” alkalmasabb erre a szerepre, következményével, a „gazdálkodás költségei” tényezőjével. De ez is túlságosan leszűkítő jellegű annak, aki meg akarja érteni egy gazdaság struktúráját egy adott pillanatban. A különböző változó tényezők játékának megértése többet mond, így a társadalom egészének életét látjuk.

SALVATORE CIRIACONO

AZ ÚJ TERMŐFÖLD NYERÉSÉRE IRÁNYULÓ MŰVELETEK FINANSZÍROZÁSA A 17. ES 18. SZÁZADBAN; ÚT EGY EURÓPAI MODELL FELÉ?

*(Financing Land Reclamation in the 17th and 18th Centuries;
towards an European Model?)*

Az európai talajlecsapolás történetében a mezőgazdaság számára új termőföldek nyerésére irányuló erőfeszítések különböző volta ellenére (állami vagy magánkezdeményezések, vagy a kettő keveréke) világosan megkülönböztethető néhány állandó jellemző vonás. Ezek: 1.) a népesség növekedése, 2.) a gabonatermékek vagy az agrárjövendelmek növelésére alkalmas más növények iránti igény; 3.) a termősítési terveket befolyásoló éghajlati változások; 4.) nyugalmas politikai- társadalmi háttér, mely szavatolta a jelentős technikai, gazdasági és szervezési befektetést igénylő vállalkozások biztonságát; 5.) az alapvető technikai ismeretek megszerzése, és végül, de nem utolsósorban 6.) megfelelő összegű anyagi alap ahhoz, hogy a lecsapolási munkálatokat pénzelni lehessen. Fontos tényező volt, hogy az ország, melyben a termősítési folyamatot elindították, milyen helyet foglalt el a világ gazdaságban. Kétségtelen, hogy ez a vonatkozás meghatározóan befolyásolta, hogy a termővé tett földeken milyen művelési módra esett a választás.

Ezekre az évszázados és állandóan folyamatban lévő munkálatokra Németalföld a legjellemzőbb példa. Képesnek bizonyult rá, hogy technikáját, törvényhozását és munkaerejét nemcsak a belföldön fejlessze, de a szomszédos országokba, sőt a távolabbiakra is exportálja. Ez nem jelentette azt, hogy Európa egyéb részeiben nem alakult ki hasonló, új termőföld nyerésére irányuló politika: történtek ilyen kezdeményezések, de kezdetleges módszerekkel, kevés tőkével hajtották őket végre, különösen a középkor folyamán. E decentralizált, de mégis egységesítő tevékenységben kiemelkedtek a nagy apátságok és monostorok, különösen a cisztercitáké és a bencéseké, melyek egész Európában elterjedve mindenfelé határozottan működtek, a Németalföld északi részén fekvő Groningentől kezdve egészen a Pó- síkságig, Cambridgeshire-től a pápai államig.

A 16. századtól kezdve azonban a kezdeményezés, a pénzügyi támogatás mód- szereivel együtt, a társadalom új elemeinek a kezébe ment át, a földlecsapolók szindikátusáiba, melyek a kormánnyal párhuzamosan vagy vele együtt dolgoztak. A 12. és 13. század nagy termősítő hulláma után a 16. századi demográfiai növekedés Európa népeit újra arra kényszerítette, hogy új földeket keressenek, a többi marginális földnél gazdagabb legelőkkel és jobb gabona-terméseredményekkel, melyek zsombékos, savas és egyéb ásványi anyagokban gazdag tartalmuk révén termékenyebbek voltak.

A mozgalomban jelentős mértékben részt vett néhány itáliai régió is: Toszkánától Ferrara vidékéig, a pápai államtól a Velencei Köztársaságig (F. Braudel). Különösen a legutóbbi, mely a 16. század folyamán az európai gazdasági hatalmak hierarchiájában még jelentős helyet foglalt el. A velencei állam, kényszerítve,

hogy saját gabonatermelését növelje, hathatós lecsapolási műveleteket hajtott végre a szárazföld alacsonyan fekvő nagy területein, főleg a főváros közelében. A kezdeményezést a kormány vette kezébe és lecsapolási társaságokba (consorzi di bonifica) szervezte be azokat a nemeseket, akiknek érdekükben állt fokozni a mezőgazdasági termelést mind saját birtokaikon, mind, még nagyobb mértékben, azokon az egyéb területeken, melyeket áruba bocsátottak olyankor, amikor a jogos tulajdonos képtelennek bizonyult vállalni a társaságok által végzett lecsapolási műveletek költségeit. Velence esetében megfigyelhető az érdekközösség a kormányzat és a nagybirtokosok között, akik egyébként az előző szerv legfőbb támogatói voltak. A 16. század vége felé azonban a „lecsapolási láznak” nevezett mozgalom alábbhagyott; mindez azzal párhuzamosan történt, hogy Velence politikai és gazdasági tevékenysége a nemzetközi porondon leszűkült.

A német modell

Egy, különösen később jelentősebb fejlődés előhírnökeként megindult a kolonizációs folyamat Észak-Európában, ahol a 16. század elején a korábbi, 12-13. századi hullám után a Németalföldről jövő új telepések érkezése észlelhető. Ismét elkezdődött tehát a hajdani menetelés Észak- és Kelet-Európa felé, először a Kelet-Fríziától Schleswig-Holsteinig terjedő mocsaras vidékeket foglalva el. Mivel e telepések munkaereje és szaktudása nem volt elegendő, (főleg flamand eredetű) tőke jelent meg mögöttük, és a folyamat uralkodók – így a dán II. Keresztély és Albert porosz herceg – politikai céljait kezdte szolgálni. Az e tervekhez szükséges pénzügyi támogatás érdekében városi és kereskedelmi tőkéhez kellett fordulni, és ez azután a Hollandiára jellemző szerződéses formák bevezetését hozta magával a keleti tartományokban. A kereskedők a lecsapolt földeket hosszú lejáratú szerződésekkel újra kiadták flamand-holland gazdálkodóknak, akik, szemben a középeurópai gazdálkodókkal, megőrizték minden személyes szabadságukat. Ily módon a más termelési módok más törvényhozást hoztak magukkal (W. Kuhn).

Piacgazdasági vonatkozásai miatt hasonlóan érdekes terület Schleswig-Holstein. Itt a nemesség birtokainak sokasodása és nagyobbodása (Gutswirtschaft) már a 16. században folyamatban volt, lépést tartva a gabona- és vajtermeléssel, míg a hollandiai marhák hízlalása több legelőt igényelt. A 17. és 18. századról fejlegyzett növekedés a tejtermelésben gazdasági racionalizálást vont maga után, annyira, hogy összefüggést állapítottak meg a marhák száma és a gazdaságok, ill. a munkaerő száma között. (E. Ennen – W. Janssen; F. Mager). Kétségtelen azonban a schleswig-holsteini uralkodók szerepe a tengerparti védőművek és a lecsapolás megszervezésében. E politikai és adminisztratív beavatkozások időzítése és mértéke fölött lehet vitatkozni, mert ha a 16. században nagyon erőteljes volt is, a következő korszakban lecsökkent, teret engedve a külföldi társaságok tevékenységének. Mindenesetre azonban a 16. század folyamán a régió hercegei, követve a „So viel Land, so viel Deich” (amennyi a föld, annyi legyen a gát) jelszót, átvették a gátak építésére mind védelmi, mind mezőgazdasági (új földek elnyerésére irányuló) célokból addig felügyelő egyházközségi és községi szervezeteket. A törvényesség szempontjából a hercegek megtalálták a beavatkozás eszközeül szolgáló előjogot a Spadelandes-rechtben, azon rendelkezések összességében, mely addig a gátak felépítését irányította, és mely a 16. században végleges formát öltött. Közeli megvizsgálva, ez a

beavatkozás nemcsak törvényesnek látszik, de gazdaságosnak is, mivel saját tőkéjével a herceg közvetlenül részt vett a gátak építésében. Valójában a hercegek, az államkapitalizmus és a feudális jogok egyesítésével, már a 17. század kezdetén pénzügyi regálék kivetésére törekedtek mindazon földeken, melyeket gátak építésével nyertek (Anwachsrecht). Ugyanígy történt a szomszédos Oldenburgban (ld. alább), ahol „a helyi arisztokráciának jogában állt gátakat vagy töltéseket építeni, és így minden újonnan termővé tett mocsár vagy ingovány a gróf tulajdona lett” (J. Ey).

A 17. század kezdetén azonban a „forradalmi technikák”, és ami több, tőke birtokában lévő hollandok érkezésével dinamikusabb fejlődés észlelhető. A schleswig-holsteini ármentesített belvizes mélyföldek, polderek (kőge) vonatkozásában a történészek elsősorban Claess Rollwagen, továbbá (az angol Fens vidékén is tevékenykedő) Jan Barentsz Westerdijck és Johannes Sems nevét jegyezték fel. Rollwagen érdeméül tudják be, hogy új védőgátfajta-típust vezetett be erre a vidékre, melyet a német történészek gondosan tanulmányoztak; ez a tenger felé menetelesebbre épült, mint a tradicionális típus, így hathatósabban csökkentette a hullámvérés erejét. Neki tulajdonítják az építési mód és a szállítás rendszerének racionalizálását is. Eltérő vélemények is vannak vele kapcsolatban; ezek elismerik technikai tanításának fontosságát, másrészt azt hangsúlyozzák: ahelyett, hogy biztonságos létesítmények felépítése lett volna a célja, elsősorban gyors profit elérésére törekedett. Nem véletlen, hogy némelyik terve a helyi lakosság heves ellenzésével találkozott. Mindazonáltal, bár a külföldi tőkét beengedték a területre, a politikai hatalom aktív és összehangoló tevékenységében szerencsére sohasem volt hiány, főleg olyankor, amikor ezek a társaságok – melyek ebben a korszakban már nemzetközi szinten dolgoztak – nehézségekbe ütköztek (O. Fischer).

Nyilvánvaló, hogy Rollwagen csak egyike volt annak a számos holland, flamand és brabanti vállalkozónak, akik tőkéjüket a régió különböző ármentesített mélyföldjein kockára tették. De 1654-63 között néhány kőge lecsapolásánál francia tőkét is felhasználtak (Pontchâteau, Louis Gorin, J. Angran, M. Lalange és M. Nicole nevét jegyezték fel), ahol a résztvevők „örök és örökölhető” jogokat élvezhettek (O. Fischer). Nem lebecsülendő kockázatnak is kitették magukat, mert a sikertelen kísérletek száma néha ugyanannyi volt, mint a sikereseké; ez sokszor irányíthatatlan tényezőkön múlt, így a legerősebb gátakat is áttörő vad viharokon, a gazdálkodó közösség passzivitásán vagy gyanakvásán, vagy a piacok kiszámíthatatlanságán. Azonban e tervekben mégis, a tőke mellett elérhetővé váltak a holland szakértelem legfrissebb újításai: nagyméretű (növekvő mélységű) leveztő csatornák, melyeknek láthatólag csak a holland mérnökök ismerték az ásási módját (a boezem, és köralak esetében a slotring), az archimedesi csavarral felszerelt szélmalomok a tradicionális vízkerék helyett (J. van Veen; C. Degn-U. Muuss, *Topographischer Atlas Schleswig-Holstein*). Nem meglepő tehát, hogy a vállalkozás a 18. század folyamán megint az állam kezébe ment át, reá hárult néhány súlyosan károsult kőge lecsapolása. (A. Mayew).

A nagybirtokosok és a nemesi birtokigazgatás e szerepe újra feltűnik Kelet-Frízliában, Oldenburg hercegségben, vagyis a Weser és az Ems közti vidéken. A Rheiderlandban (az Ems folyó és a Dollart torkolata között) megtalálható az újkorban a középkortól eltérő, új települési típusnál, mely a töltést merőlegesen szelő, hosszú, keskeny parcellák során alapszik, és ezek mentén történik az víz lecsapolása. Itt feudális eredetű szolgáltatások útján lecsapoló, nagyobb (30-60

hektáros) polderekkel dolgoztak. A Polder-Fürstök (ármentesítő bárók), miután ellenőrizték a munkát, legtöbbször szívesen eladták vagy bérbe adták az új földet középosztálybeli vállalkozóknak, akik viszont jelentős jövedelemre tettek szert, gyorsan meggazdagodtak, hála az erős nemzetközi gabonaigénynek. H. J. Nitz munkájában, a Holland Groningentől a schleswig-holsteini kőig terjedő alacsony fekvésű mocsaras vidéken, a Marschen minden egyes keskeny kis parcellájában van olyan terület, amely nyitva állt a gabonatermelésen és állattenyésztésen alapuló kereskedelem és a nemzetközi gazdaság számára. E tárggyal kapcsolatban regionális tanulmányok szoros kapcsolatot mutattak ki a gabonaárak és a földnyerést szorgalmazó tendencia között, amely kapcsolat mind lecsapolási, mind gabonaexportálási célokra történő csatornaadások formájában nyilvánult meg. A gabonát Hollandiába szállították, vagy oda, ahol nagyobb volt rá a nemzetközi igény, az e csatornák végére épített kikötőkön keresztül. Mindazonáltal különbséget kell tennünk a különböző kisebb területek között, mivel ezek közül néhány főleg állattenyésztésre rendezkedett be, mások egyértelműen a gabonatermelésre specializálták magukat. Nem véletlen, hogy Oldenburg grófjai rendkívül megbízható intézőik, a Meyerek segítségével dán marhát neveltek gazdaságaikban, és a tétli folyamán „a vidék lakói kénytelenek voltak vagy saját istállóikban tartani és etetni a gróf marháiból bizonyos számú állatot, vagy ehelyett pénzt (Futtergeld) fizetni” (J. Ey).

Kelet-Frízia más érdekes sajátosságokat mutat. Valójában az északi parton fekvő Jeverland már a 16. században bebizonyította, hogy, amint már említettük, alkalmas egy kereskedelmi-kapitalista rendszeren alapuló gabonatermelésre, míg a hátszág vidékei könnyen piacra vihető termények (len, komló, cikória) előállítására specializáltak magukat a háziipar protoindusztriális rendszerét és J. Wallerstein és H. von Thünen elméleteit idéző feltételeihez. Újabb bizonyítékot jelent erre az elméletre egy még ennél is marginálisabb terület, ahol a tőzegkitermelés és a szegényes mezőgazdaság mellett gypjútermelés fejlődött ki. Ezen a vidéken helyezkedtek el azok a mocsári települések (Nyugat- és Kelet-Frízia között és a münsteri püspök által uralt belső vidéken), amelyek a 16. század második felétől egészen a következő század első feléig nagy fejlődésen mentek keresztül. A települések kis méretűek voltak, 1-2, legfeljebb 5 hektáros gazdaságokkal, és a működtetésükhöz szükséges tőke csak városi spekulánsoktól származhatott, akik az abban az időben szükséges energiaforrás, a tőzeg eladásában voltak érdekeltek. Nehézségek támadtak, amikor hirtelen esés következett be a keresletben, és a gazdálkodó telepesek abban a helyzetben találták magukat, hogy élelmiszerigényük kielégítésére teljesen alkalmatlan gazdálkodást folytatnak. (H. J. Nitz). Tény, hogy a tőzegtöldek, akár a holland mezsgyék kiszáritásával kialakultak, akár a Hollandiában Kempentől (B. Augustin) Groningenig terjedőek, példái a nemzetközi lecsapolási munkálatok szomorú történetének, és ez az itt foglalkoztatott munkaerő szegényes életkörülményeinek tudható be.

Semmi esetre sem szabad azonban lebecsülnünk azt a haladást, ami a 18. században a germán régiókban végbement. Kezdjük Kelet-Fríziával, mely 1744-től Poroszországhoz tartozik majd, és ahol folytatódnak a hosszan tartó kísérletek, hogy véglegesen kiszáritsák a számtalan tavat. Ezek a tavak hasonlóan a hollandiaiakhoz, vonzották a holland mérnököket. Nem véletlen, hogy 1611-ben Rollwagen sikertelenül próbálta kiszáritani a Freepsumer Meert. Számos egyéb holland társaság követte, de végleges eredményt nem sikerült elérniük. Akkor egy túlnyo-

móan német társaság következett soron, Logemann és Creutzenber vezetésével, akik 1768-ban kérvényezték II. Frigyesnél, hogy engedje át számukra és más érdekelt társaságok számára a Freepsumer Meer lecsapolt földjeit „örök haszonbérletbe.” 1771-ben a vállalkozás sikeresnek látszott, de az elkövetkező években sok egyéb nehézség merült fel.

De, ha ebben az esetben a társaságot egyszerűen csak „támogatta” a porosz király – mivel úgy ítélte meg, hogy a társaság érdekei egybeesnek az államéval –, a porosz királyság más tartományaiban az uralkodó közvetlen beavatkozása mélyrehatóbbnak bizonyult. Amellett ez az állami beavatkozás nem csupán a porosz példára szorítkozott, tekintettel arra, hogy „a 18-19. században a hangás- és tőzegvidékeken zajló települési folyamatok, melyeket az állami hatóságok támogattak vagy irányítottak az alacsonyan fekvő északnyugat-német síkságok egyes vidékein, 100-400%-kal növelték meg a birtokok számát” (H. Jaeger; H. – J. Nitz). Ugyanez az állami részvétel tapasztalható a Donaumoos Kultursozietátben, abban a társaságban, melyet 1790-ben a bajor király alapított azzal a céllal, hogy a Münchentől északra fekvő mocsaras vidéken (a Donaumooson) hatalmas területeket művelhessen meg. Nem véletlen egybeesés, hogy a társaságban igen sok részvény magának a királynak a tulajdonában volt. Ahogy az Ems- és a Münster-vidék sok mocsári településében, a tendencia itt is kis- vagy törpebirtokok kialakítása felé irányult. A Karlskron kolónia első telepei nem voltak nagyobbak 3 hektárnál, míg a későbbi Karlshuld település a birtokok nagyságát 4 vagy legfeljebb 9 hektárig növelte. Mindenesetre az 1816-os korszak vonatkozásában kb. 19.000 hektár lecsapolásáról és megműveléséről beszélhetünk, és ez az eredmény megfelelelet a kiindulási céloknak: (legalább szükös) megélhetést nyújtani számos gazdacsoportnak és megnövelni a Bajor Királyság jövedelmét.

A legtöbb német állam közös vonása volt a népességpolitika, a megművelt földfelületek megnagyobbítása és komoly foglalkozás a vízügyi problémákkal. Az eredmény világos, ha „a megművelt földek 1648 és 1800 között 60%-kal nőttek; a terméseredmények egységenként kb. 20%-kal emelkedtek, és ez főleg a termelési módban bekövetkezett változásoknak tudható be” (R. Vierhaus). Mecklenburgban ezenkívül a harmincéves háború korszakától kezdve általános hidrogeológiai javulást jegyeztek fel (F. Mager). Végül is ez a tartomány, ahogy Brandenburg is, még mindig azok között volt, melyek kiterjedt földdarabokat műveltek boronálással, mivel sokkal kevésbé lakott volt, mint a Rajna-vidék vagy Württemberg; 1700-ban Mecklenburg területének még több mint a fele erdőségekkel és mocsarakkal volt borítva (R. Berthold).

Azonban kétségtelenül igaz, hogy a német lecsapolási műveletekben a porosz tartományok érték el a legnagyobb sikert. Itt most nem tudjuk összefoglalni, még általánosító formában sem, a porosz agrárpolitika részleteit és a történetírást ezt követő vitáit. De kétségtelen, hogy a Hohenzollernek reformterveiben e politikán belül a földnyerés központi helyet foglalt el. Ahogy várható volt, a munkálatokat központilag igazgatták, de magántőkéhez is fordultak néha. Tény, hogy I. Frigyes Vilmosnak 1718 és 1723 között már sikerült királysága mezőgazdasági területeit a Havellaender Luchsból lecsapolni 15.000 hektárral bővítenie. Fia, a nagy II. Frigyes ezen a vonalon haladt tovább, folytatva mind a nagy csatornázási terveket, mind a demográfiai politikát, melyet természetesen radikális lecsapolási műveletek támasztottak alá. A keletkező településekből gyakran nagy állattenyésztő gazdaságok lettek, melyek „Nyugat-Poroszország nagy, elhagyott vidékein helyezkedtek el, és

a Mecklenburgból és Holsteinből érkező telepésekre bízták őket;” a „Holländereien” ragadványnév önmaga helyett beszél. De még sokkal gyakrabban egész falvakat alapítottak olyan telepésekből, akik állattenyésztéssel foglalkoztak (a kiszáritott területek különösen alkalmasnak bizonyultak erre a célra) vagy rozstermeléssel, amelynek ára azokban az években állandóan felfelé ment, párhuzamosan a lakosság növekedésével. Úgy becsülik, hogy százával alapították az új falvakat, és 300.000 – 1.000.000 új telepes helyezkedett el bennük. Oderbruchban a feltételezés szerint már 56.000 – 75.000 hektár földet csapoltak le 1735-re, és Brandenburg-Poroszország öt tartományában, a Warther, Nitze és Odera völgyeiben összesen 600.000 – 750.000 hektár földet tettek művelhetővé, amelyből talán nem több, mint 100.000 hektár volt a közvetlenül kiszáritott föld, a többi általában mocsárvidék lehetett. Ezek a műveletek végül nemcsak az ország számára voltak hasznosak a népesség, az adójövedelem és a késői merkantilista politika szempontjából, hanem azon magántőkések számára is, akik ebbe bekapcsolódtak. A pomerániai Maduesee esetében a felhasznált tőke nyereségrátája $7\frac{1}{3}\%$ volt (1768). A Kelet-Frízia ármentesített területeibe befektetett tőke ugyanilyen nyereséget hozott (H. Berthold, A. Mayew).

A francia modell

A francia földnyerésben sajátos vonások ismerhetők fel, bár a német modelltől nem túlságosan eltérőek. Jellemző rájuk a negatív eredményekkel járó helyi konfliktusok. Vajon a német esetben a helyi területeken a politikai hatóságok nagyobb társadalmi kontrollt gyakoroltak? Lehetséges, de mindenesetre érdemes megvizsgálni a problémát, megpróbálva túljutni a pusztán nemzeti szemléleten. Mindenesetre ha igaz az, ahogy kijelentették, hogy „a mocsarakat teljes egészükben kell kiszáritani vagy sehogysen”, épp oly igaz az is, hogy mindez csak megállapodott, jól szervezett közösségek számára elérhető anyagi források, technikai összehangolás és kitartás segítségével történni lehetett (R. Livet). Másrészt a Franciaországban a 17. és a 18. században lezajló folyamat egyrészt egy tökéletlen kapitalizmus fejlődése volt (F. Braudel), mely nagy nehézségek közepette hatolt be a francia vidékre, másrészt a társadalmi, gazdasági és technikai erők próbálkozása, hogy ennek ellenálljanak.

Megint az állam volt az, mely elkezdte a földnyerési folyamatokat, és ez elég hosszú ideig folytatódott, bár némi megszakításokkal. IV. Henrik megalapította a „Franciaország mocsarai és tavai kiszáritására alakult társaságot” holland tőkével és technikával, és ezzel teljesen új agrárpolitikát vezetett be. A mocsarak lecsapolása mindenképpen csak egy lépés volt a merkantilista politika útján, melynek célja volt „megjavítani a közegészségügyet, növelni az agrártermelést, kiterjeszteni a közlekedést és növelni az állami jövedelmeket.” A francia eset eredetisége e munka általános nemzeti szemléletében rejlett, mivel az Association az egész királyságban működött, egy kezdetleges kapitalizmus előjátéka állt mögötte, amit ma pénzügyi holdíngnak neveznénk, ami még fogalmaiban is teljesen új volt az egész európai térségben. E tervek kulcsfigurája, ahogy sok történész rámutatott, a brabanti Humphrey Bradley volt, aki társaival együtt az 1599-es törvényben jogot nyert rá, hogy lecsapoljon „minden mocsarat és ingoványt, akár a királyi birtokhoz tartozzanak, akár egyházihoz, nemesekéhez, vagy a harmadik rendbe tartozókhöz.” Ez

az egész királyságra kiterjedő jog magát a társaságot és számos leágazását illette. A földbirtokos, aki szerette volna, ha mocsarait lecsapolják, egy, a fő társasággal kapcsolatban lévő holland csoporthoz fordult, és ez azután a lecsapolt földterületet felosztotta a résztvevők összessége között, befektetései arányában és annak a szerződésnek megfelelően, melyet magával a tulajdonossal kötöttek, és melynek feltételei esetenként változhattak. Mivel azonban azokban az években a lecsapolási műveletek általában a nemesi birtokok területén folytak, a befektetők kötelesek voltak nemesi jutalékot fizetni és fenntartani a vízügyi szerkezeteket. Ehhez jött még, hogy a vallási üldöztetés következtében azokban az években történő nagyarányú bevándorlás Flamand-Németalföldről Franciaországba kétségtelenül kedvezett a föld lecsapolására szolgáló tőke beáramlásának. Mert, bár francia tőkések is bekapcsolódtak a földlecsapolás munkálataiba, a tőke nagy része mindenképpen holland eredetű volt, a francia oldalon lévő krónikus hiányosságokat pótolva (P. Massé).

Ahogy a német modellnél már rámutattunk, másik vonás volt az ármentesített földekre vonatkozó törvényhozásban és szervezésben a külföldi befolyás. Szembeszökő volt ez annál a kísérletnél, hogy Franciaországban olyan személyeket vezessenek be, mint a „maître des digues”, a gátfelügyelő, ennek a polderigazgató adott utasításokat és fizetést, akit a tulajdonosok együttese választott meg, de nem fizetett. (Nem ok nélkül beszélnek a történelmi források a Waterschappenről, vagyis röviden a holland típusú törvényhozásról.) Úgy látszik egyébként, hogy a lecsapolási munkálatok jó minőségének a biztosítása kedvéért a tulajdonosoknak engedélyezték, hogy a lecsapolóknak 7 évre bérbe adják annak a földterületnek a felét, melynek megkapására a tulajdonos maga lett volna jogosult (abban az esetben, amikor a szerződés kikötötte, hogy a mocsarat két egyenlő részre osztják fel a befektetők és a tulajdonosok között). A tulajdonos előnyére szolgált még (és a földlecsapolási politika előnyére, melyről azt remélték, minden országásra ki fog terjedni), hogy IV. Henrik törvénye leszögezte, a lecsapolót kötelezni lehet, hogy 1/4-del magasabb bért fizessen annál, mint ami a kiszáritás előtt járt. Másrészt, abban az esetben, ha a tulajdonosok újra birtokba akarták venni a lecsapolt földterület egész felületét, ezt megtehették „igazságos és méltányos ár, vagyis egy ötöddel kisebb összeg ellenében, mint amilyenre becsülték.” Ha két éven belül nem döntötték el, hogy ezt akarják, elvesztették ezt a jogukat és „Bradley és jogutódjai a maguk részéről háborítatlan tulajdonosokká válnak”. Azok a gazdálkodók-munkások kaptak jogot arra, hogy a mocsarak közelében fekvő falvakban vagy városokban éljenek, akik nagy számban jelentkeztek Bradley felhívására (E. de Dienne).

Érdemes felfigyelni itt egy modernebb törvény megjelenésére, mely a régi alávetettséget félretéve engedélyezte a vállalkozóknak, hogy kisajátítsák és következőleg lerombolják mindazt, ami útjában állt a lecsapolásnak, így zsilipeket, malmokat és manufaktúrák számára szolgáló épületeket. A levezető csatornák, nagyobb profitot eredményezve, kettős funkciót láttak el — mezőgazdaságit és kereskedelmit —, mivel a csatornákat hajózásra használták csökkentve ezzel az újonnan nyert területeken termelt termékek szállítási költségeit. A vállalkozó befektetők számára (akik saját birtokaikat többnyire bérért vagy természetbeni fizetségért adták ki) a legnagyobb nyereség az alábbi terményekből származott: „sajt, tőzeg és kőszén, cukornád, rizs és festőbuzér”.

Láthatjuk tehát, hogy a hollandok a század e korszakában nagy szerepet játszottak, hatalmas mocsaras területeket téve termővé mind a tenger mellett, mind az

ország belterületén, Franciaország nagy részére kiterjedően. Bár tény, hogy az első lecsapolási műveletek a középkorban kezdődtek, így a poitevin-i mocsarakban vagy Normandiában, a holland tőke és technika érkezése hozott végül döntő eredményeket. Technikai szempontból az átütést a poldereken belüli töltésekkel és csatornaárkokkal szoros összefüggésben tervezett nagy levezető csatornák ásása jelentette (R. D'Hollander). Mindez azt eredményezte, hogy a megművelt területeket egyforma, szabályos, 3-10 hektáros négyzetekre osztották fel (H. Clout). Sok helyütt, így pl. Moeres-ban, Dünkirchenhez közel, Francia Flandriában lecsapoló szélmalomokat használtak, melyeknek vizet kellett kiszivattyúzniuk a Moeres mélyen fekvő területeiből, Dünkirchen felé. Az volt a terv, hogy mind a Nagy Moere-t (3.150 hektár), mind a Kis Moere-t (176 hektár) lecsapolják. A munkálatokat a flamand Cobergher vállalta el 1622 és 1626 között. A vállalkozásban hatalmas anyagi forrásokat használt fel, amit az antwerpeni zálogkölcönzők nyújtottak, és ez aláhúzza a földnyerés pénzügyi és gazdasági vonatkozásainak sokféleségét.

Mindazonáltal a különböző francia vidékek számára készített nem minden terv hozott pozitív eredményt. Pl. Petit Poitou-ban, a „Centure des Hollandais” (a „hollandok öve”) néven nevezett 24 km hosszú csatorna kiásával a mocsarak nagy részét lecsapolták, de a Szajna alsóbb folyásánál a Vernier ingovány, a Hollandok Gátja (Digue des Hollandais) felépítése ellenére a mocsárvidékek hamar visszatértek eredeti állapotukba. Ugyanígy az Atlanti-óceán partvidékén, Blanquefort, Bordeaux, Civrac és Lesparre környékén (a két utóbb említett helyen a híres holland mérnök, Leeghwater dolgozott) voltak ugyan kétségtelen sikerek, de ugyanazon a partvidéken a Dol, Blaye, Atang d'Orx mocsarak és más ingoványok kevésbé szerencsés eredményt mutattak fel. (H. Clout).

Mindenesetre el kell ismernünk, hogy Bradley pionír munkája elvetette a termékeny magjait annak, ami később következett; öt vállalkozó befektetők hosszú sora követte, akik valódi dinasztákat alkottak, melyek – főleg azok, melyek továbbra is aktívan működtek ezen a területen a következő századokban – hamarosan beolvadtak a királyság gazdasági-pénzügyi struktúráiba. Ez fontos jelenség, hiszen azóta, hogy Bradley javára kiállították az első edictumot, a királytól védelmet élvező nagyiparosok családjai kapcsolódtak be ezekbe a vállalkozásokba. Ez történt az 1601-ben Antwerpenből Franciaországba jövő Coymanokkal, de a Van Uffe és a De la Planche családdal is, akik jelentős tőkét tudtak áthozni a „gátak igazgatója” számára. Ez nagyon fontos volt, nemcsak a természetesen előforduló földrajzi problémák leküzdése szempontjából, de egész sor társadalmi és intézményes akadály elhárításánál is.

Mindenesetre nemzetközi típusú, bonyolult hálózat alakult ki, mely szoros rokoni szálak révén kapcsolatban volt más, okmányokkal jól ellátott, nemzetközileg pénzelt arisztokráciákkal, különböző országokból származó családokkal fonódva össze, a Hollandiához fűződő kétségtelen kapcsolatok fölé illeszkedve. Példa erre a Herwart család, mely eredetileg német származású volt, de azután, a 16. század vége felé Lyonban telepedett le és nagyon hamar bekapcsolódott a provençe-i földlecsapolásba. Nem véletlenül történt, hogy Jean-Henry d'Herwart – a francia pénzügyek legfőbb irányítójának fivére – lett az Arles-ben a 17. század közepén folyó lecsapolási munkálatok legfőbb felügyelője. Azonban Bradley Soci-été-jének alapításánál vált nyilvánvalóvá és láthatóvá a különböző részvényesek különböző volta és megosztottsága. Következésképp azzal, hogy a helyi vezető emberekkel és közösségekkel részletes megegyezéseket dolgoztak ki, a tagok végül

fokozatosan elvesztették érdeklődésüket egymás ügyei iránt, mivel csak az újonnan létesített termőföldek képviselő-testületének voltak felelősek. Az a tény, hogy a lecsapolók sokszor külföldön éltek, mint pl. azok a családok, melyek Petit Poitou-ban és Provence-ban működtek, és azzal gyanúsították őket, hogy egy idegen hatalommal szolidárisak, amilyenek Hollandiát tekintették XIV. Lajos idején, lelassította a lecsapolási politikát, melynek terveihez folyamatosságra volt szüksége. Azt a tényt sem szabad lebecsülnünk, hogy olyan országban, mint Franciaország, a történelem nem kedvezett egy, a hugenotta párthoz kötődő idegen hatalom jelenlétének. És a következő évtizedekben a „Société” megalapítása óta szerepet játszó francia tőke elkerülhetetlenül egyre jelentősebbé vált. Ami több, ez a fejlődés halványan észlelhető volt már Moeres-ben és határozottabbá vált a 18. század második felében, amikor nantes-i és la rochelle-i kereskedők és földbirtokosok lecsapolási terveket finanszíroztak Noirmoutier, Oléron, Ré atlanti-óceáni szigeteken és Aiguillon és Bourgneuf Bays mentén. Ez a nemzeti tradíció még erősebb volt a délen, ahol, hála Adam de Craponne iskolájának, már a 16. században jelentős csatornázási munkálatok folytak Durance-ban, és megindult az Arles, Narbonne és Fréjus közelében lévő mocsaras területek lecsapolása. Mindenesetre Bradley érkezésével (1620) és még inkább Jan Van Emsével kb. 20 évvel később nagyobb szabású lecsapolási műveletek indultak meg Marseillette közelében, a Rhône torkolatánál, Aigues-Mortes és Tarascon között és Arles vidékén, jelentős sikerekkel, különösen az utóbbi területen. Mindenesetre azonban, főleg Van Ems halála után, nyilvánvalóvá vált, hogy az Arles-től északra a Rhône-on és a Durance-on épített gátak tervezésénél vagy a levezető csatornák kiásásánál elkövetett hibák súlyos következményekkel jártak a fenti terület hidrogeológiai egyensúlyára nézve, amely terület krónikusan elposványosodott.

Tény, hogy e tartományban inkább, mint Franciaország bármely más vidékén a kapitalizmus ilyen új formái összeütközésbe kerültek a régi szokásokkal, kollektív érdekekkel és a feudális maradványokkal. A gazdálkodó közösségeket legjobban az attól való félelem riasztotta meg, hogy elvesztik a mocsarak használatának beláthatatlan idők óta élvezett jogát (J. Sion). Ehhez jöttek még a régi és megoldatlan helyi összeütközések: Tarascon volt felelős a Rhône zsilipjeinek karbantartásáért, de az Arles-lal hagyományosan ellenséges közösségnek nem volt szándékában teljesíteni ezt a kötelességét. Hasonló ellentétek támadtak Comtat és Provence, vagy valamely falu és részvénytársaság között, gyakran megrongálva az alapvető hidraulikus berendezéseket. Nem elhanyagolható kérdés, hogy a lecsapolást végzőknek ahhoz, hogy folytatni tudják a kiszáritási munkát, meg kellett egyezniük az egyházi hatóságokkal (így Marais Vernier-ben Bordeaux-ban és Petit Poitou-ban), melyek állandóan az új társaságok (E. de Dienne, H. Clout) által elvett régi jogosultságokat akarták érvényesíteni. Ezeket az igényeket néha a még meglévő feudális erők is hangoztatták. Pl. Baux völgyében (Vallée des Baux), melynek tulajdonjogát XIII. Lajos a monacói hercegre ruházta, miután Van Ems elkezdte lecsapolását, a herceg megtagadta a szerződés aláírását, senkivel sem akarva megosztani a mocsarakra vonatkozó saját feudális jogait, mire ezek korábbi állapotuknál maradtak, mert minden addig létrehozott hidraulikus művet félbehagytak. (P. George). A kapitalista vállalkozók néha nem tudtak ellenállni a kísértésnek, hogy maguk is urai legyenek az újonnan termővé tett területeknek. Az ilyen struktúrákat irányító tulajdonosok szintén teljesen gyakorlatlanok voltak e feladatban és állandóan veszekedtek egymással, ahogy ez az Alsó-Medoc polderje-

iben megnyilvánult. Azt lehet mondani, hogy addig, míg a hollandok voltak az egyetlen érdekelt fél, a hidraulikus egyensúlyt fenn lehetett tartani. De minél többük helyét vette át más tulajdonos, annál nagyobb lett a romlás (P. Massé).

Mindenesetre több más és még strukturálisabb ok forgott fenn, melyek segítenek megérteni ezeket az alapvető gyengeségeket. Tény, hogy az egyik ok, mely semmiképpen nem kedvezett a vízlecsapolásnak, abban a tényben rejlett, hogy nagyon sok francia gazdaság túlságosan kicsi volt, néha nagyon szétszórtan feküdtek és túl rövid lejáratú bérletekbe voltak kiadva. Nem véletlenül mondták, hogy „a párizsi medence belsejében, ahol 9-18 évre szóló bérletek voltak, a gazdák hajlandók voltak részesedést fizetni csatornázási beruházásokra. De a nyugati megyékben, ahol a bérletek 9 év után vagy még hamarabb lejártak, feljegyezték, hogy a gazdák nem szívesen fizettek külön béreket a csatornázásért” (H. Clout). Végső elemzésben a pénzihiány miatt a lecsapolási munkálatok költségeit nehéz volt fenntartani, és ez megakadályozta a hathatósabb technikák bevezetését. E vonatkozásban a holland vállalkozók egyre fokozódó eltűnése, ez a nantes-i edictum kihirdetése után erősen gyorsuló folyamat, kéz a kézben haladt a belső modernizáció túl lassú fejlődésével.

A 18. század hatvanas éveiben fordulóponthoz érkeztek, vagy legalábbis kísérlet történt a lecsapolási politika meggyorsítására, mely a gyümölcsöző holland korszak után túl sokáig mozdulatlan maradt. Általánosabb szinten a francia agrárpolitika, ahogy IV. Henrik idején, most újra a magánvállalkozók adómentességére és segítségére alapult, akik ezúttal (legalábbis, ha eltekintünk néhány holland mérnök technikai közreműködésétől) mind franciák voltak. A lecsapolási műveleteknek ebben az új fázisában a döntő tényezőt megint a közösségek jelentették, tekintettel arra, hogy sok terv abbahagyása azt jelentette, hogy „a földhöz való jog vagy az egyes községekre szállt, ahol a föld található, vagy az államra, mely a maga részéről visszaadta azt a helyi lakosságnak” (H. Clout). Teljesen nyilvánvaló azonban, hogy a mezőgazdaság kedvező kilátásai, az emelkedő gabonaárak és a fiziokrata felfogás az ellenkező irány felé jelentettek nyomást, vagyis a dinamikusabb mezőgazdaság felé, mely elszakította a községi kötöttségeket, és a tulajdonos-vállalkozót állította középpontba. De vajon a francia mezőgazdaság struktúrája, piac, művelési módok, talajféleségek és termelési kapcsolatok vonatkozásában képes volt-e lépést tartani az előretörő lendülettel? A francia történészek (köztük E. Labrousse, M. Morineau) igen óvatos válaszokat adtak erre a kérdésre. Ráműtettek egyebek között, hogy a feltört földek területén termelt növények megválasztásánál mennyire döntő tényező volt a gabonahiány. Egy népesség élelmezésének alapkövetelménye volt megint a legdöntőbb az új mezőgazdaság kialakításánál, mely a marhatenyésztésre, a vetésforgóra és a piacra koncentrált. De, ami a vízlecsapolási tervekkel illeti, szinte úgy tűnik, hogy a 17. század első felében a lecsapolási végzők és a francia uralkodók között kötött szerződésekben észlelhető újítások iránti érzékenység és a piacokhoz való igazodás a 18. század utolsó évtizedeiben már eltűnt.

Nagyszámú parcella várt azonban még a művelésre alkalmassá tételre a 60-67-es évek „nagy hulláma” kezdetén. F. Quesnay összesen 21 millióra becsüli a szántható típusú telkek számát, míg Turbilly e szám feléig jutott el a termősföldterületek felmérésénél (K. Sutton). E. Labrousse szerint a végkövetkeztetés világos: a művelésre alkalmassá tett területek, beleértve a lecsapolt földeket is, 1766 és 1789 között, az ancien régime végén a használható földmennyiségnek csak 2,5%-át tették ki. Ezek az egyszerű számadatok jelzik a túl nagyigényű tervek sikertelenségét.

Az angol modell

A földnyerés Angliában talán más országoknál jobban kapcsolódott a modernizációs folyamatokhoz és a kapitalizmus behatolásához a vidékre (kivéve Hollandiát, ahol a földtermésítés lecsapolással történő legfejlettebb modelljét találhatjuk). Elég annyit mondani, hogy mind az angliai mezőgazdasági fejlődés körül folyó gazdag történésvita alapvető vonatkozása, az elkerítés témája, mind a mezőgazdasági dolgozó osztály ellenállása e folyamattal szemben, úgy tűnik, elválaszthatatlanul össze van kötve magával a szántóföldnyeréssel. Agronómiai fogalmakban kifejezve, az angol történész, E Kerridge szerint, ez az utóbbi jelenség „csak másodrendű jelentőségű az állandó szántás kiszorítása és felföldek és alföldek füvesítése mellett 1560 és 1720 között, különösen 1660 előtt.” Valójában a mocsaras területek kiszárfítása már a 16. század végén elkezdődött (nem is említve a középkori korszakot), függetlenül a 17. század első évtizedeiben behozott holland technikáktól és tőkétől. Ami több, e lecsapolásra kerülő földek nagy fontosságot nyertek, mert felületüket vagy 700.000 hektárra becsülték, beleértve ebbe a Somerset-síkságokat a Severn mentén és Bristol közelében, a Romney-mocsarat a Csatorna mentén és mindenekelőtt a Fens-t, a Wash körüli, Cambridgeshire és Yorkshire közötti ingoványt. A történészek figyelme elsősorban a Fens-ingovány felé fordult, de mikor a hollandok angliai szerepének fontosabb jeleit követjük nyomon, nem szabad elfelejtenünk a többi tervet, melyeket most nem vehetünk figyelembe.

Mindenesetre fontos, hogy az angol modellnél még jobban, mint bármelyik másnál, a fizikai terveket összefüggésbe hozzuk a gyorsan változó gazdasági és társadalmi valósággal, mely megtalálta magában az ilyen dolgokhoz való hozzáféréshöz szükséges kezdeményezőképeséget. A Fens-lápvídeden például, melyet Anglia minden más vidékénél inkább jellemeznek „a víz formálta mezők óriási területei”, már korábban is végeztek lecsapolási munkálatokat, de „a tizenhatodik század utolsó harmadában hirtelen gyorsulás következett be, amikor ezek irama érezhetően felfokozódott” (E. Kerridge). Tény, hogy az agrártermékek emelkedő árai, a termővé tett földek növekvő értéke, mely hamar túlhaladta a meglévő gazdaságokét, 1568-tól kezdve indítékai voltak levezető csatornák ásásának és töltések építésének; mindebben a tevékenységben az arisztokrácia is szerepet vállalt, melyet vonzott az a lehetőség, hogy legalább a föld egy harmadát megszeresse mezőgazdaság céljaira. 1590-ben Bedford grófja 3 hollandust hívatott, hogy megvizsgálta velük a Thorney Fent (a Csatorna túlsó oldaláról származó szakértelem ebben az időben már nélkülözhetetlennek látszott). Jelentős mennyiségű, gazdálkodásra alkalmas földparcellákhoz jutottak ezekután e területen: ilyen volt a Milton Fen, Ely, Conington és Upwell Fen – melyet helyesen „Londoni Fennek neveztek”. Csavarokkal, emelőcsigákkal, vacuumképző szivattyúkkal vagy a levegőt hengerekbe tömörítve működő, hevenyészett szélmalomok a 16. század végén már voltak, bár nehéz megállapítani, ebben mennyi szerepet játszott a holland technológia átvétele. Annyi biztos, hogy a Fensben 1619-ben „noha Peterborough körül csak a mocsárnak kb. egy harmada száradt ki és a Hollandtól és a Marschlandtól délre fekvő részen a fele, az Ousetól keletre és délre, Elytól délkeletre és Somersham körül nagyon kevés terület maradt víz alatt” (E. Kerridge). De a már befejezett vízlevezető rendszerek is, úgy látszik, hamar tönkrementek. Nem ok nélkül látszott szükségesnek holland mérnökökhöz fordulni; hiszen a híres

Humphrey Bradleyt már 1588-ban meghívták, hogy egy átfogó mocsárlecsapolási tervet kidolgozzon. Valójában e tervet nem hajtották végre, de a Vermuyden-féle tervvel Hatfield Chase-re és a Fens északi részén az Axholm-szigetre vonatkozóval együtt, mely 1626-27-ben követte, a (Vermuyden munkája által idevontzott) jelentős mennyiségű külföldi tőke érkezése kézzelfogható volt, talán első ízben. Az egész terület kb. 70.000 acre-t tett ki, és feltételezés szerint kb. 24.000 acre-t adtak spekulánsoknak (jónéhány hollandusnak volt része ebben az üzletben, kisebb számú angol befektető mellett). Egészében azonban a kezdeményezés sikertelen volt, mert ugyanazok a nehézségek merültek fel, amelyekkel később a valódi Fens ingovánnyal foglalkozó, nagyobb szabású tervek találták magukkal szemben. Az abból adódó technikai hibákhoz, hogy aláértékelték a Hatfield Chase-t átszelő, számos folyóval járó problémákat, járult még a természetes erőforrásaitól, a rétektől, a nádvágtástól és a vadmadarak vadászatától megfosztott helybeli lakosság erős ellenállása. Hogy a folyók folytonos áradásával megbirkózzon, Vermuyden hamarosan kénytelen volt sürgős lépésekhez folyamodni, új adagoló csatorna ásásával, melynek költségeit részben ő maga, részben a többi befektető viselte. A költségnövekedéssel csökkent a befektetők számára előirányzott nyereség, és néha kifejezett veszteségeket is okozott. Másik negatív elem volt, hogy Vermuydennek, külföldi volta miatt, nem voltak jók a kapcsolatai a helyi hatóságokkal; és bár a király, aki e tervek segítségével saját jövedelmét akarta növelni, mögötte állt, Vermuyden nem sokat nyert, mivel néhány évvel később összeütközésbe került a királyellenes erővel. Így az elkerítési mozgalom, a földspekulációk és a közös földek kisajátítása számításba kellett, hogy vegye a társadalmat mint tényezőt is. Mutatja ezt az a viszonylagos nyugalom is, mellyel a következő évtizedekben Hatfield Chase-ben a helyi köznép viszonylagos sikere eredményeképp találkozunk, szemben azzal, ami más ármentesített vidékeken történt (K. Lindley).

A döntő összecsapás Hatfield Chase-től délebbre zajlott le, mindenekfelett a Great Level vidékén, a nagybirtokos arisztokrácia azon tagjai részvételével, akik a nagy árterületek kihasználásában érdekeltek voltak. Kb. 400.000 acre-ről volt itt szó, az észak felé elnyúló Lincolnshire-rel, „cca 360.000 acre-t foglalva magába, melyet a Wellend, a Glen és a Witham szelt keresztül” (H. C. Darby). Az uralkodó is be akart kapcsolódni a Great Level termővé tételébe, magára vállalta „annak terhét, hogy összebékítse a köznépet a kiküldött bizottságokkal, mivel a tapasztalat azt mutatja, hogy az egyszerű nép hajlik rá, hogy gyanakvással fogadjon mindent, ami új.” (K. Lindley) Azonban Bedford grófja indította meg újra a tervet 1630-ban, egy 14 pénzemberből álló szindikátus élére állva és Vermuydent főmérnökké nevezve ki, akinek 90.000 hektárt kellett kapnia (ebből 30.000 a királyt illette, a többi a szerződő feleknek jutott volna). Az az igazság, hogy Vermuydennel a köznép azonnal hevesen szembeszállt, és Bedford grófja váltotta fel őt általános felügyelői tisztében (a részvények elosztásában fontos változtatásokat hajtván végre). 1638-ban azonban a vállalkozásban mindenfelé felmerülő nehézségek miatt a király Vermuydent visszahelyezte technikai igazgatói tisztébe és magára vállalta az egész vállalkozás felügyeletét, leváltva Bedford grófját.

Mindenesetre azoknak az éveknek az eseményei megmutatták, milyen mély volt a vertikális törés az uralkodó osztályban (a király és az arisztokrácia között), és hogyan alakultak ki bizonyos üzemek (pl. korrupció a parlamenten belül, kartellek és érdekcsoportokat hozva létre, melyek sikertelenül próbálták magukat elleplezni a hazafiságra és a közjó szolgálatára való hivatkozásaikkal).

Az uralkodót és az arisztokráciát azonban udvari emberek és földbirtokosok támogatták, akiknek elegendő tőkéjük volt hozzá, hogy nagyobb konszerneket pénzeljenek. Ilyen volt a Killigrews-dinasztia (ősi típusa az udvari családoknak), mely 1646-ban több mint 30.000 L-t fektetett bele a Lindsay Level lecsapolásába (Lincolnshire déli felében elterülő, cca 70.000 acre-nyi ingovány). A családdal társas viszonyban voltak Robert Lang és George Kirk földesurak, de a király és a kormány más befolyásos tagjai is támogatták a vállalkozást. Nem sokkal ezután ugyanez a szerződő csoport vállalkozott a Holland Fen lecsapolására, Lincolnshire-ben, ahol a király magának tulajdonította a földesúri jogot, és ezzel törvényesítette a közbirtokosságtól való elvételt, amellyel újra összecsapott. Nem voltak hajlandók elfogadni egyik igényt sem, és harcoltak, amíg csak lehetett, hogy megtartsák közösségi jogaikat. Nem véletlen, hogy ezek lettek azok a területek, amelyeken hosszú ideig (ezekben az évtizedekben, de még a következő évszázadban is) egész sor forradalom zajlott le, azzal járva, hogy a tulajdonosok elleni fizikai erőszak helyett a töltéseket, gátakat és levezető csatornákat rongálták meg, vagyis mindazt, amivel e vidékeket állandó bizonytalanságban lehetett tartani. Mindenesetre azonban ez a fajta farmerlázadás intenzitásában csak a második helyen állt azok mögött, melyeket az elkerítések hívtak életre, ahogy ez már megállapítást nyert (ismert az utóbbi jelentősége az angol mezőgazdaság általános modernizációs folyamatában – Charlesworth). De ilyen körülmények között a haladó kapitalizmus stratégiái finomították behatolásuk eszközeit, hogy lefegyverezzék a szemben állókat. A közbirtokosokat tehát kezdettől fogva megfosztották „jogaiktól, hogy igazgassák az ingoványt, vagy hogy pénzt teremtsenek elő pereikre és megakadályozzák a királyt a lecsapolási műveletekben.” A következő lépés volt, hogy „kiderítsenek bizonyos részleteket”, míg eljutottak „néhány legfőbb ellenálló törvényes perbe fogásáig”. Formális szempontból óvatosabban jártak el, de e gazdálkodó közösségek sorsa vonatkozásában a tönkretétel ugyanolyan teljes volt. Vagyis az egyházközségekre adót vetettek ki a közbirtokosság számára szükségesnek tartott munkálatok pénzelésére, de abban a pillanatban, amikor nem szédtek össze a pénzt, eljártak, hogy kisajátítsák és a társaságra ruházzák a lápot. Ez az eljárás nem sokban különbözött attól, amiről a Velencei Köztársasággal kapcsolatban már beszéltünk, attól eltekintve, hogy az angol gazdálkodó tömegek nagyobb ellenállást fejtettek ki (mindkét országban jelentős volt a mocsaras területek termősítése).

Mindenesetre e stratégiák többnyire igen döntő eredménnyel jártak, így pl. az Ancholme-síkon (kb. 18.000 acre Lincolnshire északi peremvidékén), amely az egész térség legnyugodtabb mocsarává vált (K. Lindley). Ami több, maga a parlament is és az agrártermékek növelése érdekében folytatott küzdelemben bekapcsolódó mezőgazdasági szakemberek (pl. az 1652-ben közzétett *The English Improver Improved*, szerzője Walter Blith) eltökélten álltak a vállalkozók mögött, függetlenül attól a megértéstől, melyet a szociális problémák iránt tanúsítottak. És a legradikálisabb parlamenti tagok, így John Wildman és John Lilburne támogatása sem billentette a helyzetet a közbirtokosok javára. A közbirtokosok passzív ellenállása – mely azt eredményezte, hogy kijelentették, nem hajlandók az új gazdaságokban dolgozni – sem volt sikeres stratégia, mert igen hatékonyan váltották fel őket Skóciából és Hollandiából érkező új telepések. E tényezők miatt azonban, ahogy Joan Thirsk emlékeztet bennünket rá, nagy területek maradtak a bizonytalanságban, tekintettel arra, hogy határozott kormányirányítás hiányában különböző telepítési politikák alakultak ki, melyek egyaránt vezettek nagy gazdasági

egységek és kis, cca 15 acre-es birtokok kialakulásához. Mindez azt bizonyítja, hogy a bizonytalanság, ami Franciaországban ugyanebben a korban észlelhető a spekulációs földbefektetések és a nagyobb horderejű kapitalista befektetések között, még a fejlettebb angol mezőgazdaságban is megvolt. Amellett alaposan megkoptak az angol arisztokráciának a mezőgazdaságban betöltött vállalkozó szerepe körüli vak dicsőítések (P. K. O'Brien). Annyi biztos, hogy az ország élelmiszer-szükséglete, és az az óhaj, hogy gabonaimport tekintetében ne függjenek a külföldtől, arra készítette, hogy mindenfajta földet művelés alá vegyenek, főleg azokat az árterületeket, melyek nagyon termékenyek és alkalmasak lehettek a széles felhasználási területű, a szappankészítéstől a vászonfélék olajozására alkalmas repce, kender, len, továbbá a textilszektorban fontos szerepet betöltő festőnövények, így buzér, indigó előállítására, ahogy búza és nagyobb mennyiségű takarmányfélék termelésére is. Mindezenre, ami ez utóbbit illeti – vagyis azt a tényt, hogy az ármentesített területeken több takarmányt lehetett előállítani, mint azokon, a még néha el is árasztott földeken, melyekre a közbirtokosság igényt tartott – a korszak mezőgazdasági irodalma többet nem támaszt semmi kétséget. Sőt, új gazdaság szervezési modelleket dolgoztak ki azzal a szándékkal, hogy termelékennyé tegyék az ingoványokat. Az az elrendezés, hogy a gazdaságot körben övező földek első sávja gabonatermelésre, a távolabb fekvő, második sáv viszont rétekre szolgált, ahogy azt Cressey Dinock (a Hartlib-kör egyik agrónómusa) lefektette, a híresebb, de szintén későbbi elképzelés, J. H. von Thünen modelljének előfutárja lehetett vajon? (R. Grove.)

Tény azonban, hogy amíg a mezőgazdasági gyakorlat új szervezési formáival kísérleteztek, és nagy mennyiségű rét alakult át hirtelen gabonafölddé, kétségtelesen megnövelve az élelmiszerforrásokat, komoly túltelemelés következett be, ami óhatatlanul befolyásolta az árrendszert. Ez 1700 után mutatkozott meg és magyarázatul szolgálhat arra, miért csökkent le az érdeklődés a Fens és más mocsárvidékek lecsapolása iránt. Ebben az időben olyan sürgetően fontossá vált, hogy magas szinten tartsák az agrárárakat, hogy a mészköves, dombos vidékek birtokosai gyanakodva néztek vetélytársaikra, a lecsapolókra a Fensben, akik életszínvonalukat fenyegették azzal, hogy „több gabonát, több gyapjút és több húst termeltek termékenyebb földeken”. (J. Thirsk.)

A gazdasági ösztönzés e hiányához csatlakozott még a meglévő öntözőberendezések fenntartásának problémája, amit nyilvánvalóan csak hathatós adózási rendszerrel és törvényes ellenőrzéssel lehetett megoldani. Mint még soha ennyire, állandó volt a pénzhiány (H. C. Darby). Ahogy a lecsapolt földek romlottak, sok tulajdonos, akik nem tudtak elegendő nyereséget kicsikarni belőlük, képtelenek voltak a kivetett adókat fizetni. Ilyen szempontból az angol területek, úgy látszik, kevésbé voltak kötve a helyileg szervezett ellenőrző közegekhez, amilyenek a holland polderek és a Hoogheemraadschappen (helyi vízi hatóságok típusa), és az eljárások itt rendszertelenebbül folytak. Ahogy pl. Velencében és sok más, iparosodás előtti európai régióban is történt, itt is léteztek még krónikus összeütközések malmok és lecsapolt földek, de a hajózás és a levezető csatornák között is, úgyhogy nagyon lassan tudtak csak egy adott gyakorlat kifejlődése felé haladni, és a folyamat csak egy tényleges szállítási forradalom útján jutott el a megoldásig. Mindehhez hozzá kell tennünk, legalábbis a Fens vonatkozásában, az 1630 és 1650 között felmerülő technikai nehézségeket. Valójában, mivel a holland mérnököknek nem állt módjukban a Fens számos folyójával törődni (Hollandiában a vízlevezető munkák a 17. században elsősorban a szélesen elterülő belvizekre irányultak),

váratlan helyzetekkel találták magukat szemben (elsősorban Vermuyden). Vermuyden kiáshatta levezető csatornáit, melyeket a sikeres lecsapoláshoz szükségesnek tartott, de kortársait kellemetlen meglepetés érte, amikor látták, hogy a tőzeges földek, ha víztelenítették őket, kiszáradtak, alacsonyabb szintre süllyedtek, ami elkerülhetetlenül újraelárasztásra vezetett, ezúttal a csatornák részéről. Mindazonáltal meg kell jegyeznünk, hogy „A nagy Fens-ingovány kiszáraitására vonatkozó tanulmányok” c., Vermuyden által, tervei védelmére 1642-ben írt munkája felidézi a 16. század első évtizedeiben dolgozó neves velencei lecsapoló, Alvise Cornaro művét (*Scrittura sulla laguna*), aki, ahogy Vermuyden is, szintén állhatatos védelmezője volt saját technikai elképzeléseinek és terveinek a munkálatokkal kapcsolatban, bár más földrajzi feltételek között és más történelmi pillanatban.

De eltekintve a holland mérnökök egyéni vállalkozásaitól (melyeknek tekintélyes irodalma van: L. E. Harris, A. Parker, D. Pye, C. Taylor, J. C. Ravensdale), meg kell jegyeznünk, hogy a technikai holtpontra, ahova Angliában a lecsapolt földek eljutottak, végül mindegyik európai országban közös volt. Így az árrendszer, az agrárhelyzet és a demográfiai mozgások keresztettk a lecsapolások történetének a maga teljességében való tanulmányozását. A lecsapolásoknál használt technikák történetének címszava alatt a Fens és a holland ármentesített területek (ezeknél a Harlemmer Meer esete volt a legjellemzőbb) helyzetének közös tényezője okozott legtöbb nehézséget a tradicionális megközelítések határainak átlépésénél, főleg a Hollandiából származó kiszáraitó szélmalomok problémája (Wipmolen). Igaz, hogy ez a szélmalomtípus nem terjedt el mindenhol, így a venetói vidékről teljesen hiányzott, és épp ez a körülmény jelzi, hogy a régi a földtermésítő technikák terén már a 17. század első felében elmaradott volt (S. Ciriaco). Másrészt viszont az archimedesi hidraulikus csavarral felszerelt szélmalomokat az angliai mocsarakba bevezették, és azok ott tovább fejlődtek. De még itt is, és ugyanígy a német kőgékben, a holland polderekben és a velencei ármentesítő testületek kezében ezek a mechanikai eszközök (az előbb említett egyéb problémákkal együtt) hamarosan alkalmatlannak bizonyultak arra, hogy kielégítően megoldják jelentős kiterjedésű mocsaras területek lecsapolását és főleg ennek állandósítását (az újonnan kiszáraitott területekből némi visszaesés mindenütt várható volt). Végső elemzésben egyedül az Európában a 19. század első évtizedeiben feltűnő gőzhajtású vízmerő gépek jelentettek döntő technikai szakmegoldást a továbbhaladáshoz. Ezek segítségével végül sikerült magasabb szintre emelni a termelékenységet azzal, hogy nagyobb kiterjedésű területeket csapoltak le, csökkentett költségekkel, de még mindig jelentős tőkebefektetéssel. Fontos tény, hogy a gőzhajtású vízmerő gépek tartósan használhatónak mutatkoztak, és így a vállalkozások megfelelő pénzügyi támogatást kaptak. E fordulóponthoz érkeve sikerült csak az európai ármentesítő munkálatok gócait végül kézben tartani.

DARIUSZ GLÓWKA, ANDRZEJ JANECZEK, ANDRZEJ POŚPIECH,
HENRYK SAMSONOWICZ, J. WIESIOŁOWSKI

AZ AGRÁRBIRTOKOK STRUKTÚRÁJA ÉS A VÁLTOZÁS IRÁNYVONALAI LENGYELORSZÁGBAN A 15–18. SZÁZADBAN. FOLYAMATBAN LÉVŐ KUTATÁSOK

*(Structures de la propriété agricole et tendances aux changements
en Pologne aux XVe–XVIIIe siècles. Travaux en cours)*

A késő középkorban Lengyelországban a társadalom szerkezetén belül a fősze-
rep – a városok fejletlenségéből adódóan – a különböző vagyonú földbirtokosok
csoportjává vált. Megállapított tény, hogy a 17-18. században az ország lakosságának
kb. 10%-a élvezte a nemesség jogait és kiváltságait. A 15. században azonban a
rendek csoportjai nem képeztek még zárt egységet, és a földbirtokosok közé
parasztok is felsorakozhattak, továbbá a kisvárosok lakói, a közbenső rétegek
emberei, így a soltészok (*sculteti*) és a kevésbé gazdag egyháziak is. A nagy társa-
dalmi mobilitás föld szerzésével vagy haszonbérletbe vételével, a nagykereskede-
lemben való részvétellel, ill. a hitelügyletekkel lehetővé tette a feljebbjutást a
társadalmon belül. Ez különösen attól fogva vált lehetségessé, hogy Lengyelország
is része lett az agrár-árukereskedésnek csaknem egész Európa viszonylatában.

A földesúri hierarchia csúcsán a magnások álltak, akiknek hatalmas birtokaik
voltak elszórva az egész országban. Lejjebb helyezkedtek el a helyi elit emberei,
több falu vagy földdarab birtokosai. A harmadik csoportot az egy faluval rendelke-
ző nemesség alkotta, a negyediket a kisebb lovagok, akik egy-egy falurészt birto-
koltak, gyakran egy családi közösséget alkotva. Külön csoportot képeztek a
soltészok – soraik közé tartoztak néha a kisebb lovagság nemzetségeinél tehető-
sebb birtokosok. Ezek a nemesség tisztségviselői voltak, akik a falut a német jog
alapján szervezték meg, és akik elég nagy saját birtokkal rendelkeztek, továbbá a
molnárok, fogadósok, néhány árus vagy kézműves a városokból és a kisebb mező-
városokból. A parasztbirtokosok csoportja is elég differenciált volt. Voltak köztük
jómódú (szabad) parasztok, akik a német jog alapján telepedtek le, és szegényeb-
bek, akiknek sokszor csak egy egész kis elkerített telkük volt. Voltak parasztok,
akik haszonbérletbe vettek elhagyott gazdaságokat, így nagyobb területek haszon-
élvezői lettek, mint sok nem túl gazdag lovag. Meg kell említeni az egyházi birto-
kosokat is, akik megtalálhatók voltak a birtoklók minden csoportjában. A
püspökök és kolostorok latifundiumai mellett voltak kisebb egyházközségi birto-
kok. A javak kiterjedésére vonatkozó kutatások eredményei arra a végkövetkezte-
tésre vezettek, hogy a földtulajdonosok rétegződése nem hasonlított szabályos
piramishoz. A legnépesebb csoport valamivel a közép alatt helyezkedett el, a
legszegényebb csoportba kevesebben sorolódtak be.

E kezdeti állapotot tükröző kép a 15. században a nagykereskedelem fejlődésével
és a városok növekedésével változni kezdett. A zárt rendek létrehozása felé irányu-
ló társadalmi folyamat Lengyelországban, Csehországban, Magyarországon és Lit-

vániában a birtokviszonyok módosulására vezetett a vidéken. A húszas évektől kezdve a nemesség igyekezett megakadályozni a pusztaságok növekedését és a parasztok városok felé özönlését. E tevékenység nem mindig járt sikerrel, és az elhagyott földek száma akkor is nőtt, amikor a tehetős parasztok egy része elkezdte haszonbérbe venni őket. E folyamat eredményeként az alávetett helyzetben lévő parasztok egy része – jövedelme növekedése révén – kezdett egyenlővé válni a kevésbé vagyonos nemességgel, és mi több, részt venni az exportra szánt árucikkek előállításában. Gazdaságaikban bérmunkaerőt használtak, amit a falu legszegényebbjai közül verbuváltak, a kis telkek tulajdonosai, a földnélküli helyi parasztbérilők köréből. Ez a helyzet a társadalmi mobilitás függvénye volt, ill. annak, hogy egészen a 16. század végéig és a 17. század elejéig nem voltak élesen meghatározott társadalmi határok, a társadalom struktúrája lapos piramis formáját öltötte, különösen a kis birtokegységek viszonylatában.

Anélkül, hogy arra törekednénk, hogy a föld birtoklásai struktúrájában a 16-17. században végbement minden változást bemutassunk, annak néhány irányvonalát szeretnénk felvázolni, így

1. a keletre való terjeszkedés következtében a nagybirtokosok uradalmainak növekedését (Ruténia földjei),
2. a keleti kolonizáció következményeit,
3. a föld kereskedelmi forgalmának következményeit,
4. a plébániai földtulajdonok változásait.

Ezek az agrárstruktúrában bekövetkezett átalakulás legfontosabb irányvonalai Lengyelországban az újkorban.

Lengyelország kelet felé való területi terjeszkedésével, ami a rutén hercegség hanyatlásával vált számára lehetségessé, az ország új régiót kebelezett be határai közé – a Vörös Oroszországot. Ruténia gazdasági helyzete kedvezőtlen megítélésének alapos okai vannak. Helyzete nemcsak egy hosszú politikai krízis, az Arany Hordától való függőségének és a területén a 14. században zajló számos háború pusztításának következménye volt, hanem kevésbé hatékony gazdasági rendszeréből is adódott, földtulajdon-viszonyainak anakronisztikus jellegéből, szemben a lengyel területekkel, ahol a német jog (ius Theuthonicum) reformjának meghonosítása már a 13. és 14. században végbement.

A lengyel királyok és mazóviai hercegek által igazgatott, eredetileg igen nagy kiterjedésű királyi uradalmak szétosztása főleg a Kis-Lengyelországból, Sziléziából és Mazóviából érkezők javára történt. A földadományozások özöne jelentősen csökkentette a királyi uradalmakat és a földbirtokstruktúra arányait is felborította; a 15. század második felére a falvak 1/4-e vagy 1/5-e maradt királyi birtok. Az így elindított, kelet felé irányuló migrációs mozgások Vörös Oroszországban etnikailag különböző, új nemesi rendet hoztak létre, melyen belül a lengyelek jelentették a számban legnépesebb csoportot, főleg a gazdagabb rétegekben. A bojárok autochton utódai a második sorba szorultak vissza. Szerényebb volt a frissen betelepített vlách és német nemesség szerepe. A kohézió hiányának ellenére komoly széthúzás nem osztotta meg a nemesi rendet, egyetlen jogi-politikai egységet képezett, mely azért harcolt, hogy rendi kiváltságait kiterjessze Ruténiára is, és fokozatosan haladt az egységes kultúra kialakítása felé.

A lengyel falvak modellje alapján véghezviendő agrárreform harcosai a földet birtoklók minden kategóriáját képviselték: a királyt, a lengyel nemességet és a Ruténiába frissen betelepített katolikus egyházat, mely újjá kívánta szervezni a

birtokokat, melyeken az ismert és elfogadott modellek alapján akart elhelyezkedni; az ellengyelesedés útjára lépett rutén bojárok, akik az élet különböző viszonylataiban vonzóknak találták a lengyel modellt; de a konzervatívabb magatartást megőrző, saját kultúrájukhoz és ortodox vallásukhoz hű bojárok is megragadták az uradalmaik átszervezéséből származható előnyöket, nem riadtak vissza a katolikus egyház alapítványaiba történő befektetésektől, mivel valószínűleg előre látták a nyugati telepések kiözönlését.

A rutén vidék struktúráinak átalakítása abból állt, hogy a telepítési akciók segítségével erősítse a népesség struktúráit és telepéseket hozzon nyugatról (*locationes*) a szűz földekre, sűrűbbé tegye a lakosságot a már meglévő településeken, filiálékat hozzon létre, az agrárrendszert a német települési jog alapján reformálja meg, a parasztok számára előnyösebb jogi és társadalmi státust vezessen be, rendet teremtsen a feudális szolgáltatásokban (főleg a természetbeniekben), szabályozza a falvak és földek térbeli rendszerét (fokozatosan felszámolja a robotrendszert, bevezesse a hároméves vetésforgót).

Az agrárstruktúrák modernizációja nem volt általános folyamat, a két kolonizációs joggal, a némettel és a vláchhal (*ius Valachicum*, melyet az erdős, a földművelés szempontjából nehéz, erdős szubalpin vidékeken érvényesítettek) továbbra is megtartották a helyi, a megszokott rutén jogot (*ius Ruthenicum*), számtalan archaikus társadalmi kategóriájával. E sokféleségben felismerhetők a részleges kiegészítés és a gazdálkodás specializálódásának elemei: a német jog gyakorlata a földműveléshez kötődött, a vlách az állattenyésztéshez, a rutén jog megmaradt többek között a robottal sújtható szervezetekben és a méz begyűjtésén alapulóknak. Érdekesebb megvizsgálni az okokat, hogy a tradicionális rutén jogot miért tartották fenn, mint azt: miért jöttek létre a reformok. A fent vázolt felosztás azonban nem szigorú, egyes befolyások keresztettk egymást a különféle agrárrendszereken belül és bizonyos hibridációra vezettek.

A sokféleség végét a 16-17. században a köztársaság gazdasági rendszerében fellépő új jelenség jelzi: a földesúri magánbirtokok kifejlődése és a második jobbagyság az agrárrendszerek egységessé tételére vezettek egy robotoltatható falumodell formájában.

A 16-17. századi Lengyelországban külön szerep jutott a föld piacgazdaságának. Egyrészt a föld birtoklásának nemesi monopóliuma kiküszöbölte az egyéb társadalmi csoportok részéről jövő konkurenciát, és ilyen vonatkozásban a nemesség számára biztosította a gazdasági tevékenységek teljes szabadságát. Másrészt viszont – mivel a nemességnek nagy jövedelmek szerzésére nem álltak rendelkezésére egyéb elérhető források – élesebbé vált a földekért való vetélkedés. Ez még fokozódott az öröklés révén történő részekre osztás Lengyelországban érvényes gyakorlata miatt. Így egyetlen államon belül „szabad konkurencia” piacával találjuk magunkat szemben, ahol a kereslet állandó jelleggel nagyobb, mint a kínálat.

Itt a következő alapkérdés vetődik fel: hogyan befolyásolták a társadalmi adottságok a piac mechanizmusát? Milyen mértékben követte az az objektív gazdasági irányvonalakat (az agrártermékek konjunktúráját, a monetáris zavarok folyamatát stb.) és mikor került ki közvetlen nyomásukat?

A kérdésekre adott válaszokból az alábbi következtetéseket vonhatjuk le:

– A nemesek birtokait elvben egészben adták el mint fel nem osztott területi egységeket. Meg nem osztottságuk gazdasági funkciójukból és az agrártermelés szervezési módjából következett.

– A föld értékét és árát elsősorban a gabonatermelés mennyiségi változásai és sokkal kisebb mértékben az agrártermények árának fluktuációja határozta meg. A föld értéke és ára inkább a jó termések idejét érezte meg és az elemi csapásokat, mint az agrártermények konjunktúrájának változásait.

– A földnek az eladás művelete folyamán érvényesülő ára sokszor nem felelt meg reális piaci értékének. Ez főleg a családokon belül lezajlott ügyletek eseteire vonatkozik (az eladások összességének 40%-a), melyek protekcionista jellegűek voltak, ahogy az adósságokkal terhelt adásvételi ügyletekre is. Mindkét esetben árcsökkenésre spekuláltak, és a tranzakciók általában készpénzfizetés nélkül mentek végbe.

– A tanulmányozott korszakban – 1580-1655 – a föld valódi árának kb. 20%-os csökkenése észlelhető, amit főleg a földesúri magánbirtokok kevésbé hatékony gazdálkodása idézett elő.

– A földek ára és a birtokok adásvételének üteme észrevehetően növekedett a gazdasági stabilitás korszakaiban, főleg a jó terméseredmények éveiben, az ellenkező esetekben a földpiac visszaesett, és az árak zuhantak.

– A föld piacán a vásárlók és vevők körében erős társadalmi és gazdasági rétegződés észlelhető. Az ügyleteket folytató partnerek általában ugyanabból a körből kerültek ki. Ez a nemesség köreiben szokásos házassági piac működésére emlékeztet. Tulajdonképpen nem az egész nemesség számára közös, egyetlen piacról van szó, hanem többről: a kisnemesek, a középnemesek stb. piacról.

Külön szerepe van a mezőgazdaságban a plébániai birtokoknak: az e területen végzendő kutatások talán jobban rá tudnak majd világítani a 17. századi gazdasági válság természetére.

A 17. század elején a plébános birtoka átlag 2,7 ekeföldből állt (kb. 45 hektár); így tehát ilyen vonatkozásban mögötte maradt a többi birtoknak, legyenek azok akár királyi uradalomak, akár egyházi vagy nemesi magánbirtokok. A 17. század második felének háborús pusztításai okozták, hogy 1693-ban a megművelt földek területe kb. 40%-kal csökkent. A 18. század első felében a művelhető területek kb. ugyanezt a szintet tartották, ami bizonyítja, milyen komoly nehézségekkel járt a plébániai birtokok helyreállítása. Csak a 18. század hetvenes éveire emelkedett a területnagyság, mely még akkor is 26%-kal kisebb volt, mint a 17. század elején.

A munka megszervezését tekintve három típusú uradalmat különböztethetünk meg: 1/a kizárólag jobbágmunkával műveltet, 2/a kizárólag cselédekkel műveltet és 3/a kevert művelését – a jobbágszolgálatot teljesítő parasztok és bérmunkások felhasználásával. A 17. század közepén a második típus volt a legelterjedtebb. A következő években növekedett a jobbágszolgáltatásokra alapozott gazdaságok csoportja. De itt csak néhány paraszt állt rendelkezésükre (legtöbbször 1-3), és mellettük bérmunkást is kellett alkalmazniuk. Ezért van, hogy a 18. század hetvenes éveiben azok a birtokok voltak túlsúlyban, ahol teljesen csak bérmunkásokat alkalmaztak (az össz mennyiség 44%-ában) vagy bérmunkásokat és parasztokat (31%), és a birtokoknak csak 25 százaléka támaszkodott kizárólag robotmunkára. A 17. század végén egy parasztbirtok hetenként 2 vagy 3 nap robotot teljesített, és ez kevesebb volt a Plock püspökség uradalmaiban szokásos gyakorlatnál. A 18. században e szolgáltatások mértéke nem növekedett, de jellege megváltozott azzal, hogy a „párban való” munkaerő használatával (a férj és a feleség együttes munkája) az ebben foglalkoztatott személyek száma növekedett.

A bérmunkások munkaalkalmainak csökkentése, és ami ebből következik, magának a fogyasztásnak a korlátozása volt a krízis áthidalására alkalmazott egyik

módszer. A plébánosok földjein ugyanakkor a bér munkások száma birtokonként növekedett – 1693-ban ez kettőről négyre, 1775-81-ben hatra emelkedett.

A plébániai földeken a gabonatermelés mennyisége és a termesztés struktúrája, összehasonlítva a más birtoktípusok eredményeivel, nem volt eltérő, és tipikusnak tekinthető a három gabonaszem aratása. Alacsonyabb szinten helyezkedett el az állattenyésztés – ami az állatállomány nagyságát illeti, a plébániai gazdaságok két-háromszor kisebb számokat mutatnak. A 17. század végétől a 18. század hetvenes éveig az igásállatok állománya (őkrök és lovak) nem változott, de esett a tehének és a fiatal tinók és üszők, a sertésfélék és a juhok száma, csak a baromfié növekedett.

Bár nem tudjuk teljesen felmérni a 17. század második felében bekövetkezett krízist, azt megállapíthatjuk, hogy sok idő kellett a nehézségek legyőzéséhez, és ez nem is sikerült teljesen. A plébánosok, ahogy a többi birtokos is, azzal a problémával néztek szembe, helyreállítsák-e a birtokot vagy átszervezzék? Nemcsak a külső körülmények, de a tradicionalista gondolkodás is az első választása mellett döntött. Végeredményben nem sikerült a 17. század eleji gazdasági szint helyreállítása, nem vezettek be jelentős változásokat sem a munka megszervezésében, sem a birtokok technikai felszerelésében.

ANDRZEJ POŚPIECH

FÖLDEK, ÁRAK EMBEREK.
A NEMESSÉG ÉS A FÖLDPIAC LENGYELORSZÁGBAN
A 16-17. SZÁZADBAN.
KALISZ MEGYE PÉLDÁJA, 1580–1655

*(Land, Prices and People. Nobility and the Land Market in Poland
of the XVIth and XVIIth Centuries.
The example of Kalisz county, 1580–1655)*

E rövid felmérés tárgya a földpiac és funkciója az iparosodás előtti Európa földbirtokos társadalmában. E piac fő jellegzetessége a 16-17. századi Lengyelországban az, hogy teljes egészében a nemesség uralta. A tulajdonjogra vonatkozó törvényes monopólium kizárt minden más társadalmi osztályból származó konkurenst, és korlátlan gazdasági szabadságot engedélyezett a föld elidegenítésben. Másrészt a föld megmaradt a „more nobilium” életmód alapjának, miközben minden más, társadalmilag megengedhető jövedelmi forrás intenzívebbé tette a küzdelmet a földért. Élesebbé tette a versengést, hogy a lengyel törvények az örökség egyenlő elosztását írták elő a fiúutódok között. Szabad piacgazdasággal találjuk tehát magunkat szemben, egyetlen társadalmi renden belül, ahol a kereslet mindig nagyobb volt, mint a kínálat.

A kulcskérdés az, hogy ez a társadalmi összefüggés hogyan és milyen módon befolyásolta a földpiac mechanizmusát. A gazdasági és a társadalmi tényezőket kellő ok nélkül nem szabad elválasztani, legalább azt érdekes azonban megállapítani, mekkora lehetett ez a befolyás.

A problémát egy körzetben élő nemesi közösség vonatkozásában vizsgáltam, az 1580–1655 évek közötti korszakban. Tanulmányozásom az ún. „resignationes” gyűjteményre alapult – örök érvényű ingatlanátruházási dokumentumokon, mely 1736 iratot tartalmaz a kerület 316 nemesi tulajdonban lévő falvára vonatkozóan. A régió földjeinek közel 80%-a volt nemesi tulajdonban, és Kalisz megye mind társadalmi összetétele, mind gazdasági struktúrája révén jellegzetes képet ad a korszak lengyel társadalmáról.

A földek

A földek átruházására vonatkozó iratok nem határozzák meg az egységek mértékét. Az eladott tételeket úgy írják le, mint egy egész falvat, egy felet vagy a falu egy részét. Az világosan kitűnik, hogy vagy az egész nemesi örökséggel, vagy annak jól körülhatárolt részével állunk szemben. Inkább beszélhetünk tehát ingatlanpiacról és nem földpiacról a szó szorosabb értelmében.

Kalisz megyét kisebb, fél falutól két faluig terjedő nagyságú birtokegységek uralták. Gyakran gazdaságilag önellátó, a termeléshez szükséges minden felszereléssel ellátott és gazdaságilag teljesen független, különálló üzemekből álltak. A

profit az alapvető tényezőtől függött – a nem szabad és nem fizetett jobbágy munkaerőtől. Ezt a személyükben nem szabad parasztok nyújtották, akik kötelesek voltak a földesúri földeket („folwark”) megművelni. Nem véletlen, hogy a tényleges földátruházások nem tesznek különbséget a parasztszántóföldek és a földesúri uradalmak között. Amikor vételről vagy eladásról volt szó, közösek és megoszthatatlanok voltak.

Az ily módon kialakult termelési egység alapvető volt az ingatlan helyzetére vonatkozóan, függetlenül nagyságától. Kiszemesi birtoklás esetén magával a vagyonnal volt egyenlő. A különbség világosabb lesz, ha végigmegyünk a nemesi birtokok státusának lépcsőfokain. A nagy ingatlanok számos önellátó termelési egység együttesét jelentették, melyeket a közös birtokhatár vett körül. Jellemző, hogy amikor a részek szétszakadtak, a belső elválasztó vonalak sohasem vágtak el gazdasági egységeket.

Ami még meglepőbb, ez a gyakorlat ugyanígy érvényes egyes egyedül álló kis birtokegységekre is. A lengyel törvény előírásai az ingatlan egyenlő elosztásáról a férfiörökösök között ebben az esetben pusztán formálisak voltak. Valójában a birtok megoszthatatlan volt. Az örökösök közti osztozás során valamelyik kivásárolta a többieket és egyedül vette kezébe az egész birtok igazgatását.

A valódi földátruházás ilyen módszere kedvezett a tulajdonosoknak, mert az egész „termelésre kész” mezőgazdasági vállalkozás fölötti azonnali rendelkezéssel járt. A külterjes mezőgazdasági termelés feltételei között a birtok oszthatatlansága fontos volt a gazdálkodási mód működéséhez és hatékonyságához.

Hozzá kell tennünk, hogy ilyen feltételek között az ingatlanforgalmi piac hozzájárult a régió nemesi vagyonstruktúrájának stabilitásához. A számos átruházás ellenére a földbirtokviszonyok struktúrája kutatásunk kezdeti éveikhez képest nem változott. A birtokokban bekövetkezett 20%-os veszteség jelentéktelen, mert többnyire a legkisebb birtokegységekre vonatkozik.

Árak

Az ingatlanpiacok tanulmányozásánál a legnehezebb elem az árak kérdését felmérni. A kutatóra sok csapda vár, így Kalisz megye esetében a földárak hamis, a valódi értéknél rendszerint sokkal alacsonyabb meghatározása. Legtöbbször eladósodott birtokokra vonatkozó, családon belül nyilvánvalóan részrehajlóan lefolytatott, protekcionalista műveletekről volt szó. Hosszú időszakokon keresztül az árakat alacsony szinten befagyasztották, míg más elidegenítéseknel az árak a pénz leértékeléséből következően hirtelen hevesen felszöktek. Az a kereskedő, aki nem tartozott a családdhoz, vagy kifizette az adósságot, véget vetett e fiktív ármeghatározásoknak.

A földek (ezüstben mért) értékében bekövetkezett változások részletes elemzése megmutatta, hogy az ingatlanáraknál az alapvető tényező a gabonatermelés mértéke és annak fluktuációja volt. Más tényezők, mint monetáris zavarok, a mezőgazdaság gazdasági fellendülése, sokkal kisebb szerepet játszottak. A jó termés időszakokban – amikor a gabonaárak alacsonyabbak voltak, de a hozam nagyobb – az ingatlanárak hirtelen emelkedtek. Természeti csapások esetén – a magas gabonaárak, de alacsony hozam ellenére – a föld szemmel láthatóan olcsóbbá vált.

Ugyanez a mechanizmus szabályozta a helyi piacon az ingatlanáruházási műveleteket. A gazdasági prosperitás kedvezett a merész vállalkozásoknak és nagyobb számú ügylet lebonyolításához vezetett. Válság idején a nemesség elvesztette gazdasági lendületét és magára hagyta a földpiacot.

Az egész vizsgált korszakban az ingatlanok értékében bekövetkezett 20%-os veszteség összhangban van egy nagyobb – 30%-os – csökkenéssel az ügyletek terén. Ezt a nemesi-gazdálkodásban folytatódó, egyre erősebb hanyatlással lehet magyarázni. A gazdálkodás csúcspontját a 16. század fordulóján érte el és később – a lengyel mezőgazdasági termékek folytatódó konjunktúrája ellenére – egyre eredménytelenebbé vált. Ezt a változást jól ábrázolja a helyi földpiacon a hanyatló termelékenység, az egyre kisebb profit és az ingatlanok értékvesztése.

Az emberek

Az iparosodás előtti földbirtokos társadalomban az ingatlanpiac jó megfigyelési pont a nemesség társadalmi viselkedésének tanulmányozására. A Kalisz megyei iratok egy fontos tényezőre világítanak rá: a felek közötti társadalmi különbség feltűnő hiányára. A sok tulajdonoscserre ellenére a nemesi társadalom különböző helyi rétegei között az ingatlanok mozgása igen korlátozott volt. A kérdéses korszakban az ingatlanoknak csak 22%-a került át az előző tulajdonosnál jelentősen gazdagabb vagy szegényebb vevők kezébe. A föld nagy része ugyanazok között az emberek között forgott, a gazdagok a gazdagokkal, a szegények a saját megfelelőjükkel kötöttek üzletet.

Érdekes megfigyelni, hogy egyik szélső vagyoni csoport sem lépett soha kereskedelmi kapcsolatba egymással. Nyilvánvaló dolog, hogy a szegényebb nemesség nem engedhette meg magának nagyobb ingatlanok vásárlását, az azonban meglepő, hogy a gazdagok nem törődtek azzal, hogy a kismemesség könnyen elérhető földjeinek a lehetőségét kihasználják. Magyarázható talán az ilyen üzemek alacsony gazdasági értékével, és azzal, hogy ezekből az ügyletekből nem származott nyereség. Az ilyen ingatlanok a középnemesség kezébe kerültek, mely a megye többségét képezte.

Az ingatlanok keresletében és kínálatában mutatkozó nagy társadalmi különbségek nem engedik, hogy az ingatlanpiacot az egész nemesi közösség számára egységesnek és közösnek tekintsük. Helyesebb, ha több, egy időben működő piacról beszélünk, melyek mindegyike a különböző nemesi csoportok szükségleteit szolgálja. Társadalmilag és gazdaságilag el voltak egymástól szigetelve, ahogy a funkciójában hasonló nemesi házassági piacon is.

Mindegyikben megvolt az ingatlanok saját, kettős és bizonyos mértékig párhuzamos körforgása. Némelyik a zárt családok közötti ügyletek piacára került, mások nyilvánosan adódtak el, családon kívüli feleknek. Csak a földbirtok e második forgása engedi meg, hogy a gazdasági fluktuációnak a földpiacra gyakorolt hatásáról beszélhessünk.

A nemességnek e piacon folytatott általános ténykedése alapján azt a kijelentést tehetjük, hogy ez inkább a védekező, mint a támadó politika területe volt. Hogy ide bekapcsolódjanak, arra a szükség kényszerítette őket. Nagy mértékben a törvény előírása – az ingatlan egyenlő elosztása az örökösök között – játszott döntő szerepet abban, hogy a nemesek szerződés-kötésekre kényszerültek. Nagyobb erő-

feszítések történtek annak érdekében, hogy ne veszítsenek el egy ingatlant, mint arra, hogy növeljék nagyságát. Az egyenlő birtoknagyságok struktúrájának feltételei között — ahogy ez Kalisz grófságban volt —, melyben a kis birtokegységek a túlnyomóak, mindig fennállt a veszély, hogy elveszítenek egy földdrabot, a létfenntartás alapját. A gazdasági kockázathoz, a földtől függetlenül, járult még az ingatlan tulajdonosának presztízsze és társadalmi státusa. Ezek is a keresett áru tartozékai voltak a földpiacon.

Irodalom

- G. Postel-Vinay*: La terra a rate? Osservazioni sul credit. Il mercato fondiario in Francia nel XIX. secolo — *Quaderni Storici*, 65 (1987), 579-598.
- G. Beaur*: Prezzo della terra, congiuntura e società alla fine del XVIII secolo: l'esempio di un mercato della Beauce. — *Quaderni Storici*, 65 (1987), 549-578.
- H. J. Habakkuk*: The Long-Term Rate of Interest and the Price of Land in the Seventeenth Century. — *Economic History Review*, 5 (1952), No, 1, 26-45.
- H. J. Habakkuk*: The Price of Land in England 1500-1800. In: *Wirtschaft, Geschichte und Wirtschaftsgeschichte*. Stuttgart, 1966.
- G. G. Ortu*: Feudo, villaggio, famiglia e mercato della terra nella Sardegna nella seconda metà del Settecento. — *Quaderni Storici*, 65 (1987), 493-522.
- A. Pośpiech*: Majetności na sprzedaż. Szlachecki handel ziemią i przemiany struktury majątkowej w powiecie kaliskim w latach 1580-1655. Wrocław, 1989.
- Z. Razi*: Terra e famiglia nell'Inghilterra tardo-medievale, — *Quaderni Storici*, 65 (1987), 397-422.
- C. Sclarandis*: Struttura della proprietà e mercato della terra in una comunità piemontese del XVIII secolo. — *Quaderni Storici*, 65 (1987), 467-492.

AZ AGRÁRTERMELÉS STRUKTÚRÁJA ÉS DINAMIKÁJA A BALTIKUMBAN

(Structure and Dynamics of Agrarian Production in Baltics.)

A tanulmány célja a különböző struktúrájú agrárgazdaságok termelési módjának elemzése a Baltikumban a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet idején.

Az agrárgazdaságoknak a Baltikumban három alapvető kategóriája van:

a/ a feudális major

b/ a parasztbirtok

c/ a kisbirtok (törpebirtok)

A fejlődés három fázisát különböztethetjük meg. 1/ A 16-17. századig természetben való gazdálkodás (a parasztok feudális tartozásait zömében természetben fizetik); 2/ A 16-17. századtól a 19. századig terjedő korszak. A mezőgazdaságot a piac befolyásolja, a feudális szolgáltatásokat többnyire kötelező munka (robot) formájában teljesítik. 3/ A 19. század közepe. A feudális kötelezettségek korábbi rendszere megszűnésének korszaka — kapcsolatok a feudális nagybirtok és a parasztgazdaság között. Az utóbbi hamarosan kapitalista formává alakul.

Az első korszakra vonatkozó adatok hiányában csak feltételezés alapján határozhatjuk meg a feudális birtokok és a parasztgazdaságok hierarchikus struktúráját (nagy-, közép- és kisbirtokként rendszerezve őket). Ezt a rendszerezést arra használjuk fel, hogy összehasonlítsuk az első korszak struktúráit a második és harmadik perióduséval. Statisztikailag megközelítően használható adatokat csak a 16. század közepétől, valahonnan az első és második korszak közötti időkből találhatunk.

A 16. században Észtországban egy közepes nagyságú földbirtok 100 hektár szántható földet tartalmazott három tagban (egy magánbirtok általában 110 hektárból állt, a Litván Lovagrend egy-egy birtoka kb. 130 hektárból), amit természetesen más, mezőgazdaságilag hasznosítható részek egészítették ki. (Tarvel, 1989, 410.) Egyes nagyobb uradalmakban 300 hektár szántható föld volt, a legkisebbekben csak kb. 20 hektár. A földbirtok többi részét parasztok használták. A földesúri és paraszti földek egymáshoz viszonyított nagyságát csak megközelítőleg becsülhetjük fel. A 19. század közepén a szokásos arány a földesúri és paraszti földek között az 1:4 vagy 1:5 volt. A 16. században a paraszti szántógazdaság (ploughland) az általános az egész országban, melyben 8-12 hektár szántható föld volt három tagban — a birtokok legtöbbször 1/2–2 szántógazdaságból álltak. Általában úgy tűnik, egész Észtország viszonylatában a legalacsonyabb határt 1/2 szántógazdaság jelentette, ennél kisebb birtokok ritkán fordultak elő, és birtokosaiknak egyéb megélhetési forrásaik is voltak: halászat, kézművesség, napszámos munka. (Tarvel, 1983, 154-162.)

Az uradalmak gazdálkodása a parasztok robotmunkáján alapult, fejlődésük a parasztbirtokok gazdasági hatékonyságának kárára történt. A robot mennyiségét és gyors emelkedését tekintve a balti országok a legelső között álltak az egész

Elbától keletre eső vidéken. Észtország déli részén a 16. század végén egy átlagos parasztbirtok (1 ploughland) minden héten 5 nap fogatolt és 5 nap gyalogos robotot kellett, hogy szolgáltatson. Észak-Észtországban és Saaremaa szigetén (és néhol a déli részeken is) a birtoknak minden nap egy fogat igásállattal dolgozót kellett küldenie (a hét hat napján) és néhány gyalogos munkást, hogy az uradalomban dolgozzanak. 1617-ben Észak-Észtországban az volt a hivatalos álláspont, hogy egy szerződéses parasztgazdaság (settled holding) egy egész heti robottal tartozik az uradalomnak, egy fogattal és néhány munkással. Az ilyen gazdaságot hatnapos holdingnak nevezték. Ennek alapján alakult ki az a számítási mód Észak-Észtországban, mely a 17. század második felétől kezdve általánossá vált, miszerint a gazdaságok nagyságát a megállapított heti fogatos robotnapok alapján számították ki. (Hatnapos, háromnapos stb. gazdaság.)

A Saare-Lääne püspökség uradalmában az uradalom által termelt gabona százaléka 20-40 között változott az 1560-as években, a Litván Lovagrend uradalmában többnyire 35-55 között, a lengyel állami birtokokon Dél-Lettországban a 16. század végén általában 40-re becsülték, valójában általában ennél alacsonyabb volt. De majdnem minden magánbirtokon a földesúri birtok maga termelte a rendelkezésére álló gabonának több mint a felét. A földesúri földekről nyert gabona és a természetbeni szolgáltatásokból kapott gabona közötti arány elég biztos mutatója a robotra alapozott uradalmi gazdálkodás fejlődésének.

A második korszakra vonatkozóan elég sok adatunk van ahhoz, hogy felállítsuk a földesúri gazdálkodás és a parasztgazdálkodás modelljeit. A 17. század második felétől kezdve egészen a 19. század közepéig a földesúri rendszer fejlődésen ment keresztül, abból a gazdasági szervezetből, mely úgyszólván együtt élt a paraszti gazdálkodással (az eladott gabona jelentős része a parasztgazdaságokban termelt, és a földesúr természetbeni járadék formájában jutott hozzá) olyan gazdasági szervezetté alakult, mely majdnem teljes egészében a paraszti gazdálkodáson alapult. A parasztnak természetbeni adózás helyett most többnyire arra kényszerültek, hogy szolgáltatást teljesítsenek az uradalomban. A robotoló parasztnak nemcsak az uradalomban kellett dolgozniuk, de az uradalmi szeszfőzdekekben is.

A 17. század második felére már kétfajta uradalom élt egymás mellett – az egyik típusnál (A) a jövedelem struktúrájában jelentős része volt még a parasztnak földesúrnak nyújtott természetbeni szolgáltatásának, a másik típusnál viszont (B) a gazdálkodás teljesen uradalmi módja volt a túlynomó. A további fejlődés során az A típusú uradalmak mind a B típusú gazdálkodásra tértek át. Ha összehasonlítjuk a nyereség teljes összegével azokat a pénzüsségeket, melyek a földesúrnak kezén maradtak, miután minden szükséges költséget kifizettek, a nettó nyereség (vagy deficit), a Sangaste uradalomban 1813-1817 között 27% volt, 1822-26-ban 9%, 1839-41-ben és 1847-48-ban 12%. A Polula uradalom vonatkozásában ezek a számok 1819-22-ben 18%, a Puurmani uradalomban 1823-ban 5%. Ha azonban közelebbi vizsgálat tárgyává tesszük a kérdést, látni fogjuk, hogy ilyen kis nettó profitokra vagy deficitekre akkor kerül sor, ha az összkidadásokba beleszámítjuk azokat az összegeket, melyeket a földesúr költséges életmódja emésztett fel. Ha az utóbbi összegeket a nyereségek összességéhez adjuk, a nettó profitok nagyobbak fognak tűnni: Sangasteben 1813-17-ben 75%, 1822-26-ban 52%, 1839-41-ben és 1847-48-ban 38%, Polula vonatkozásában 1819-1822-ben 41%, Puurmaniban 1823-ban 8%. (Kahk, 1982, 61-69.)

Természetesen a földesúri gazdálkodási rendszer hatékonyságára vonatkozó adatok a 19. század első felében meglehetősen töredékesek, és nem lehetünk eléggé

óvatosak az általánosításoknál. Azonban minden valószínűség szerint jogos a földesúri rendszer kifejezetten parazita jellegéről beszélni. A feudális földesúri gazdálkodás minden „hajtóerejét” ebben a korszakban a paraszti gazdaságok adták. Az alapelveket, amelyek szerint a parasztnak robotkötelezettségeit teljesítenie kellett, 1804-től kezdve a helyi parasztörvényekben rendelik el.

Hogy a paraszti birtokok és kötelezettségek között bizonyos összhangot hozzanak létre, a törvény alkotói a paraszti gazdaság bizonyos „modelljét” állították fel. Egyszerű elveken alapult: a paraszti föld azon darabja, amelyen egy köből rozs vehető el (Litvániában ez 14.000 négyszögöl, kb. 0,45 hektár), a földesúrnak egy köből rozs nyereséget kell, hogy hozzon. A földesúri szolgáltatások rendszerében egy köből rozs 30 gyalogos robotnapnak vagy 22,5 lovas napnak felelt meg.

Tartu állami levéltárában megőrizték Litvánia ún. Wackenbuchjait, a feudális kötelezettségek kimutatásait. Litvániában a parasztgazdaságokat a majorságok nagysága alapján térképezték fel, és a Wackenbücher a parasztgazdaságok méreteire, a dolgozók és igásállatok számára, ill. a jobbágykötelezettségekre vonatkozóan tartalmaznak adatokat. (Kahk, 1975, 11-27; Kahk, 1986, 21-23.)

A Wackenbücher adatai szerint egy ún. 3 napos majorságtól (hetenként 3 napi, igásállatokkal teljesített robotra kötelezve) minden nyáron 100-115 lovas napot követeltek, ebből kb. 65 naptári napot fordítva a földek megművelésére. 3-5 „Tonstellen” uradalmi föld három táblában 65-100 nap folyamán dolgozható meg. ($65:20 = \text{kb. } 3$; $100:20 = 5$) A négyszeres maghozam aránya alapján ilyen földdarab (két táblán) 24-40 köből rozst adhat. ($6 \times 4 = 24$; $10 \times 4 = 40$).

E robotteljesítmények ellenében a földesúr egy 1/4-es Hakenlanddal vagy 3 napos gazdasággal rendelkező parasztbirtokosnak 21 „Tonstellen” szántóföld használatát kell, hogy engedélyezze, vagy 7 Tonstellent három tagban. Ismét feltételezve, hogy a termés aránya négyszeres maghozam, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy ekkora földdarab 56 köből magot adhatott ($7 \times 4 + 7 \times 4 = 56$).

Némileg paradox következtetésre kell jutnunk. A báró átenged egy akkora földdarabot, mely 56 köből magot hozhat, és cserében munkaerőt kap, melynek munkája lehetővé teszi, hogy 24-40 köből magot gyűjtsön be.

Ungern-Sternberg, egy litván földesúr, akinek kéziratai a tartui történeti levéltárban vannak, más szempontból taglalja a kérdést. (Kahk, 1986, 24-32.) Érvelése a következő: a törvény (az 1804-es litván parasztörvény) által megszabott normáknak megfelelően két parasztgazdaságnak egy ún. Haken földdarab használatáért (a törvény szerint egy Haken 18 hektárnak felelt meg) 600 igásállatokkal teljesített robotnappal és 600 gyalogos nappal kellett fizetnie. Hogy e robotkötelezettségeknek eleget tegyenek, e fentemlített parasztgazdaságok mindegyikének 1 lóval, 1 férfi és 1 női munkaerővel kellett bírnia. Egy Haken földön a parasztgazdaságok költségei kb. 500 rubelt tesznek ki: 150 rubelt lovanként, 250 rubelt férfi és 150 rubelt női munkaerőnként. A parasztok által természetben fizetett egyházi dézsmák és királyi adók további 183 rubelt tesznek ki. Így a földesúr átlagban 683 rubelt kap robot és járadék formájában egy Haken parasztföld után.

A természetben fizetett járadék hagyományos mértéke, mely az 500 rubeles összeget teszi ki, kevesebb, mint a robotmunka alapján kapott jövedelem. Ezek a számítások új, érdekes fényt vetnek a feudális gazdálkodás jellegére.

A földesurak általában nem vették tekintetbe azt az árat, amit a parasztgazdaságnak fizetnie kellett, hogy előállítsa a szükséges munkaerőt (táplálás, felszerelés). A kapitalista bérmunkánál ennek nagy részét (igásállatokat, felszerelést) a

földesurak viselték. Ezek a tipikusan feudális terhek nehézzé tették a helyzetet a paraszt számára és nyereségesnek a földesúrnak.

A nemesi „politikai gazdaság” paradox volta, hanyatlásának korszakában, elsősorban a rendszer igen alacsony gazdaságosságában rejlett, amit sok kortárs többé-kevésbé világosan felismert. A termelékenység növeléséhez azonban szükség volt bizonyos befektetésekre — vagyis arra a 10-20 köblöt rozsrá, amely fedezte volna a munkás és lova fenntartását. A földesuraknak a következő alternatívával kellett szembenézniük: vagy továbbra is megkapják az évi 24-40 köblöt minden parasztgazdaság után, minden költség nélkül, vagy minden évben 12-19 köblöt költenek és végül gazdaságonként 48 köblönyi nyereséghez jutnak, ami nem sokkal több.

Még egyszer felhasználva az 1804-es reform adatait, a feudális függésben lévő észt parasztok által igazgatott parasztgazdaságok gazdasági hatékonyságát tanulmányoztuk. Arra a végeredményre jutottunk, hogy a munkaerő munkaidejének bizonyos része felhasználatlanul maradt. A földmunkák idényében tavasszal a nagyobb gazdaságokban 8%-tól, a kisebb gazdaságokban egészen 20%-ig a munkanapokat nem használták fel ezekre a célokra. Szénagyűjtés idején a munkanapok 6-27%-a, aratás idején akár 20-40%-át sem használták fel a megfelelő gazdaságokban földművelő munkára, és a parasztnak szinte semmi lehetősége nem volt rá, hogy a gazdaság egyéb szektoraiban használja ezeket fel (kézművesség stb.).

Mélyebben hatolva be a történelmi valóságba, ezek a „szabad idők” egyszerűen elolvadtak, és a „fel nem használt tartalékok” csak relatíve voltak felhasználhatatlanok. Elsősorban igen fontos szerepet játszott az időjárás. Ha az időjárás kedvezőtlen volt bizonyos ideig, földmunkát nem lehetett végezni, és az időfölösleg könnyen idődeficitté válhatott.

S. Vahtre adatgyűjtése szerint a 18. század végétől kezdve egészen a 19. század első feléig az időjárás a mezőgazdaság számára kedvezőtlennek minősült, a meteorológiai feltételek akadályozták a földmunkát.

H. Ligi egy éven keresztül tanulmányozta a robotkötelezettségek változó szigorúságát. Így, míg a Viru-Jaagup-i egyházközségben egy teljes parasztgazdaságnak általában heti két napot kellett áldoznia robot céljaira, június elején ezek száma háromnál is többre növekedett és augusztus második felére már négyre; Hanila egyházközségben a robotnapok száma általában kevesebb volt, mint kettő, de június elején és augusztusban majdnem háromra emelkedett. A helyzet a legsürgetőbb időkben elviselhetetlenné vált. „Augusztusban a parasztgazdaság munkaerejének nagy részét az uradalomnak kellett, hogy szentelje” — írja H. Ligi — „tekintet nélkül arra a tényre, hogy a parasztgazdaságnak minden tartalékát mozgósítania kellett. A munkanapot a maximális hosszúságúra nyújtották — nemcsak hajnaltól napnyugtáig dolgoztak, de még éjjel is (cséplés idején)”. (Ligi, 1966, 266-267.)

Végül paradox következtetésre jutunk. Egyrészt a munkaerő egy része valóban kihasználatlanul maradt — másrészt dologidőben munkaerőhiány volt, amit a mezei munkák idényhez kötött jellege okozott és a robotrendszer természete. Az uradalom arra kényszerítette a parasztokat, hogy annyi bér munkást fogadjanak fel, amennyi teljesíteni tudja az összes robotkötelezettséget a nyári nagy munkák idején, de ezeket egész évben nem tudták foglalkoztatni.

Az átlagos parasztgazdaság csak igen jelentéktelen gabonataralékokat tarthattott meg, és gazdasági helyzete rendkívül ingatag volt.

A harmadik korszak vonatkozásában a földesúri és a parasztgazdaság modellje megalkotásához szükséges számításokat még nem végezték el. Ha ez a munka

megtörténik, összehasonlíthatjuk, milyen különbség van a második és a harmadik korszak modelljei (a kapitalista termelési viszonyok és a piacrendszer) között.

A 19. század kezdete (kb. 1804) és közepe (1860) között az agrárfejlődést a balti régióban erősen befolyásolták az alábbi tényezők:

a/ a piac igénye,

b/ a nemesség és a cári központi kormányzat által végrehajtott agrárreformok,

c/ a parasztnak küzdelmei érdekeik védelmében és a hivatalos politika ellen (lázadások, fellebbezések a bíróságokhoz stb.).

A nemesség és a kormány agrárreformjai arra törekedtek, hogy véget vessenek a változásoknak, melyek a parasztnak felszabadítását követelték 1816-ban (Észtországban) és 1819-ben (Litvániában), a földtulajdon összességét a földesurak kezén hagyva. De a parasztnak elszánt ellenállása arra kényszerítette a kormányt, hogy az 1849-es és 1856-os paraszttörvényekben leszögezze, hogy a föld egy részét a parasztnak rendelkezésére kell bocsátani, de a parasztnak meg kellett vásárolni a földet a földesuraiktól.

Az agrárfejlődésben a döntő változás az 1860-as, 70-es években történt, amikor a parasztnak és a földesurak közötti viszonyt kapitalista rendszer alapján újrendezték. Ugyanakkor fontos változások jöttek létre egyrészt a parasztnak, másrészt a gazdasági cselédek és zsellérek között.

A parasztnak magatartása a földdel kapcsolatban észrevehetően megváltozott. Korábban a zsellérek béérébe némi földhasználat is beletartozott. A gazdasági cseléd szabadon használhatta ezt, csak megműveletlenül nem hagyhatta. 1849-ben Holstrében sok béeres nem talált munkát. Kérték a helyi parasztbíróságot, hogy megélhetésükhöz felhasználhassák azt a földdarabot, amit előző évben kaptak. De az idők megváltoztak, és a parasztnakból álló bíróság úgy döntött, hogy a béreseknak nincs joguk, hogy „földet és trágyát kapjanak.”

Az 1840-es években Holstrében a falvak között sajátos „birtoktisztogatás” indult meg. A parasztnak tömeges hadjáratot indítottak, hogy elvegyék a béresektől a konvenció földdarabokat és kiűzzék őket, ahogy a zselléreket is saját birtokaikról. 31 év során 43 béeres és zsellér veszítette el szegődményes földjét egyetlen birtokon. (Kahk, 1982, 97.)

A 18. század végéig és a 19. század elejéig a parasztnak és a béresek viszonya hasonlított a bérlő és albérlő viszonyához, akik sokszor egymás rokonai is voltak (a béres testvére vagy fiatalabb fia volt a parasztnak). A béres földmunkásként dolgozott az uradalomban az egész héten vagy annak egy részében, ezenkívül azonban nem dolgozott a parasztnak földjén, amit az utóbbi és családja művelt, hanem a saját szegődményes földjét művelte (kivéve ha bérét az ún. gabonafizetség formájában kapta).

Ahogy a robotot intenzívebben használták ki, hatékonysága is emelkedett. Azonban nem szabad túlbecsülnünk az emberi munkakapacitás emelésének lehetőségeit. Összehasonlíthatjuk az Észtszországban normálisnak tekintett munkateljesítményekre vonatkozó adatokat, amiket az 1804-es paraszttörvényekben és 1918-tól kezdve a parasztnak kézikönyvében határoztak meg. Ebből kiderül, hogy míg a 19. század elején a szántás napi normája 0,13 hektár volt, addig 100 évvel később ez 0,18 lett; vagyis a munka termelékenysége 38%-nál többel nem emelkedett. A 19. század elején a szántás napi normája 0,23 hektár volt; egy század alatt ez 0,74 hektárra emelkedett. Így 140%-kal nőtt a munka termelékenysége, feltéve, hogy a szántó jelentősen jobb ekével dolgozhatott, és nem ökrökkel, hanem

lovakkal. A munka termelékenységének jelentős emelkedését nem annyira az emberi munka intenzívebbé tétele okozta, mint inkább a munkaeszközök és a munkamódszerek javítása.

Az új termelési módra való áttérés döntő szerepét a megváltozott termelési viszonyok okozták, új technológia bevezetésével kísérve.

Amikor a marxizmus klasszikusai azt írták, hogy a kapitalizmus teremtette meg a feltételeket a „tétlen parasztok” eltüntetéséhez, akik helyet kellett, hogy adjanak a kapitalista gazdálkodóknak és mezőgazdasági munkásoknak, rámutattak arra, hogy a mezőgazdaság termelési folyamatába potenciális, de még ki nem használt emberi munkaerő kapcsolódott be. De arra a tényre is felhívták a figyelmet, hogy a parasztság falusi polgárságra és falusi proletariátusra szakadt szét, mint egy atommagból a nukleáris reakció során bizonyos energiamegnnyiség szabadul fel.

Ennek az átmenetnek a folyamán – viszonylag rövid időre – a kisparaszt-gazdaságok hatékonyabban tudtak működni, mint a nagybirtokok gazdálkodása, melyeknek több időre volt szükségük ahhoz, hogy átalakítsák gazdálkodásukat, bérmunkaerőt használva fel.

A kormány számadásai alapján láthatjuk, milyen gyakran volt a paraszti földek gabonahozama magasabb vagy alacsonyabb az uradaloménál, és milyen gyakran egyezett a parasztföldek és az uradalom termelése. (Kahk, 1982, 124.) Dél-Esztor-szág és a Saarema-sziget négy kontinentális kerülete megvizsgálása után a következő eredményre jutottunk:

GABONATERMELÉS			
Év	1.	2.	3.
1842–1850	25	14	5
1851–1860	17	15	11
1861–1870	22	6	15
1872–1880	39	3	–

1. az uradalomban magasabb volt (az esetek száma)
2. a parasztgazdaságokban magasabb volt (az esetek száma)
3. az uradalomé és a parasztgazdaságé egybeesett (esetek száma)

Irodalom

- J. Kahk:* K voproszu o tipologii kreszt'janszkih hozjajsztv v Esztonii XIX veka. Tallin, 1975.
- J. Kahk:* Peasant and Lord in the Process of Transition from Feudalism to Capitalism in the Baltics. Tallin, 1982.
- J. Kahk:* Some Aspects of the Baltic Gentry's „Political Economy” in the First Half of the 19th Century. Tallin, 1986.
- H. Ligi:* Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja ajal (1558-1561). Tallin, 1961.
- H. Ligi:* Vozniknovenie i razvitie vszpomogatel'noj barscsinü v Esztländii (XVI-XIX). – Ezsegodnik po agrarnoj isztorii Vosztocsnoj Evropü, 1964 (Kisinyov, 1966) 266-267.
- E. Tarvel:* Der Haken. Tallin, 1983.
- E. Tarvel:* Feodaalse maavalduse väljaarenemine. – Eesti talurahva ajalugu. vol I. Tallin, 1989.
- E. Tarvel:* Folvark, pan, i poddanyi. Tallin, 1964.

JEAN MICHEL CHEVET

MODELL A PÁRIZSI RÉGIÓ AGRÁRGAZDÁLKODÁSÁNAK FEJLŐDÉSÉRE A 18–19. SZÁZADBAN

*(Un modèle de développement économique des campagnes de la région
parisienne aux XVIII et XIXème siècles)*

Az alábbi tanulmány célja, hogy a párizsi régió nagy gazdasági termelési együttesének hatékonyságát felmérje, modellül választva közülük néhányak a könyvelési adatait. A célul kitűzött felmérés hozzásegít majd, hogy megértsük, melyek voltak azok a tényezők, melyek a mezőgazdasági növekedést elősegítették.

Mindenekelőtt röviden fel kell vázolnunk a nagybirtokkal összefüggő tényezők fejlődését.

Demográfiai fejlődés

A 17. század végétől kezdve a párizsi régió népessége túlhaladja a 14., 15. és 16. században elért legmagasabb szintet. Lehetséges az is, hogy a vallásháborúk utáni korszakban többször is utolérték, és a Fronde előestéjén az elért szint magasabb volt, mint a megelőző századokban. Ez nem bizonyos, de a lényeg itt az, hogy a 17. század végén demográfiai fellendülés kezdődik. Így 1680-ban a tanulmányozott vidék 32.000 km²-nyi területét 1.759.000 fő népesíti be, melyből 450.000 párizsi lakos. 1800 körülre az össznépesség 54,5%-kal növekedett, Párizs vonatkozásában 22%-kal. Negyven évvel később ugyanez a vidék 3.033.250 főt tart el, miközben Párizs lakossága megkétszereződött.

I. táblázat: A párizsi régió² lakosságának fejlődése

	Népesség Párizs kivételével		Párizs népessége		Össznépesség	
	lakosok száma	index	lakosok száma	index	lakosok száma	index
1680	1 309 100	100	450 000	100	1 880 600	100
1725	1 375 600	105	505 000	112	1 880 600	107
1800	1 722 185	131	547 756	122	2 296 941	129
1840	2 097 986	160	935 261	207	3 033 247	172

A gazdaságok struktúrájának fejlődése

Mielőtt hozzálátnánk a nagyüzemi gazdálkodás e zónájában működő mezőgazdaság struktúráinak felméréséhez, néhány megkülönböztetést kell tennünk az agrárlakosság vonatkozásában, ami szükségesnek bizonyul majd tanulmányunk további részében.

Egy könyvelési modell alapján úgy mértük fel, hogy ezen a vidéken egy gazdálkodónak több mint tíz hektárral kellett bírnia ahhoz, hogy független legyen, és egy 3 hektárnál kisebb területű birtokon gazdálkodónak meg kellett vásárolnia a családja táplálásához szükséges gabona egészét vagy egy részét.

E megkülönböztetések alapján fogalmat adhatunk a különböző társadalmi csoportok megoszlásáról. A főváros közvetlen környékét jobban ismerjük, mint a kívülebb eső vidékeket, azonban némi árnyalati eltérésektől eltekintve a becslés minden bizonnyal érvényes a vizsgált zóna legnagyobb részére.

A 18. sz. elején a 10 hektárnál nagyobb területen gazdálkodók 12-16%-át teszik ki az agrárlakosságnak, és 70-90%-át művelik az egész vidék területének (e csoporton belül az 50 hektárnál nagyobb birtokok tulajdonosai e terület 60-80%-át művelik).

A 18. sz. végén ugyanez a csoport, mely bizonyos vidékeken elveszíthette létszáma egy harmadát, az agrárnépesség 5-10%-ánál többet nem tesz ki; ezzel szemben ugyanazt a területet művelik. A megállapított összevonás tehát nem azok kárára jött létre, akik kevesebbet művelnek 10 hektárnál, hanem e csoporton belül.

A 3-10 hektáron gazdálkodók kategóriája kevésbé népes, mint a nagy gazdaságoké, és a század folyamán az arány keveset változik, helyzetük azonban némileg romlott.

Ami a 3 hektárnál kevesebbet művelőket illeti, ezt a legnépesebb csoportot, ők a területnek viszonylag szerény részét bírják, talán 5-10%-át, valószínűleg valamivel többet ahogyan a fővárostól távolodunk. Ez az a csoport, mely az adott korszakban a demográfiai fellendülés következtében a leginkább megszorodott. A 19. században ez a megoszlás megszilárdult, némi koncentrációval.

A párizsi vidék proletarizálódása inkább tulajdonítható a demográfiai növekedésnek, mint a közvetlen termelők javaiktól való megfosztásának. A 18. sz. elejétől fogva, és még előbb is, e vidék egy kisszámú gazdálkodó-vállalkozó csoport és egy népes agrárproletariátus között polarizálódott, amely munkabére kiegészítéseként néhány parcella termőfölddel is rendelkezett.

A termelés fejlődése

Az élelmiszerforrások fellendülése, alátámasztva a demográfiai növekedést, számos okkal magyarázható. Itt most csak azokkal foglalkozunk, melyek tanulmányunk számára fontosak lehetnek.

Az alábbi táblázatból, ahol ezek helyet kapnak, kitűnik, hogy a búzaföldeknek mind a területe, mind a hozadéka emelkedett a 18. században. A 19. században azonban visszaesést észlelhetünk a gabonatermelésben azokban a gazdaságokban, melyek inkább a cukorrépára térnek át. Ami a hozadékot illeti, az még mindig emelkedik.

Így, feltételezve, hogy egy ember átlagban 3,9 hl gabonát fogyaszt évenként, egy 100 hektáros földterület

162 egyedet táplált 1700 körül
228 egyedet táplált 1800 körül
256 egyedet táplált 1900 körül.

II. táblázat: Egy 100 hektáros gazdaság növénytermelése

	1700			1800			1900		
	1.	2.	3.	1.	2.	3.	1.	2.	3.
Búza*	33,8	18	608,4	35,9	24,5	879,5	30,7	32,5	997,8
Rozs*	1,5	16	24,0	0,5	23,0	11,5	—	—	—
Zab*	30,3	30	909,0	34,0	36,0	1224,0	28,6	57,7	1650,2
Ugar	34,0	—	—	27,7	—	—	—	—	—
Lucerna	0,4	50	20,0	1,9	76,0	144,4	22,1	80,0	1768,0
Répa	—	—	—	—	—	—	17,6	276,0	4857,6
Burgonya	—	—	—	—	—	—	1,0	80,0	80,0
Búzaszalma	35,3	30	1059,0	36,4	53,0	1929,2	30,7	55,5	1688,5
Zabszalma	30,3	25	757,5	34,0	43,0	1462,0	28,6	45,0	1287,0

1. Felelület; 2. Hozadék; 3. Termelés. A felület hektárban, a hozadék és a termelés mázsában van megadva, kivéve hektoliterben *

A termények eladása

Az agrártermények piacának fejlődésénél több tényező játszott közre.

Elsősorban emlékezzünk a kereslet növekedésének alapvető szerepére. Ezen a kereten belül a gazdálkodók korlátozott csoportja képesnek bizonyult arra, hogy ellássa élelemmel az emberek növekvő tömegét, akár a városi, akár a vidéki lakosságot.

A következő táblázatból láthatjuk, hogy az áruba bocsátott termények aránya jelentősen megnövekedett a tanulmányozott korszakban — egyrészt az új termelési módoknak köszönhetően, de bizonyos élelmiszerek növekvő eladásából adódóan is. Ez utóbbi kapcsán a modell átmeneti helyzetet mutat. A termelés és áruba bocsátás szintje alacsonyabb a távolabb fekvő gazdaságoknál. Ezzel szemben a városokhoz közelebb fekvő gazdaságok, különösen a Párizs környékiek a városlakókat szalmával, szénával és zabbal látják el,³ visszavéve közben a trágyát. A lovak számának 18. századi jelentős megnövekedése következtében ez az árucseré jelentősen emelkedett és a gazdálkodók számára kiegészítő nyereségforrássá vált, mivel a trágyát — az állati anyaggá vált szalmát — a szalma eladási ára alatt vásárolták vissza.

III. táblázat: Az áruba bocsátott termékek aránya egy 100 hektáros gazdaság vonatkozásában

	1700			1800			1900		
	1.	2.	3.	1.	2.	3.	1.	2.	3.
Búza	7447	6425	86	19 790	18 145	92	16 726	15 563	93
Rozs	233	0	0	238	0	0	0	0	0
Zab	3225	0	0	10 869	0	0	14 147	8858	63
Lucerna	83	0	0	1335	0	0	13 440	3560	26
Répa	0	0	0	0	0	0	12 733	12 733	100
Burgonya	0	0	0	0	0	0	382	0	0
Szalma	6018	1023	14	12 723	1520	12	10 853	2805	26

	1700			1800			1900		
	1.	2.	3.	1.	2.	3.	1.	2.	3.
Össz.	17 006	7448	44	44 955	19 665	48	68 280	43 519	64

1. Termelés; 2. Eladás; 3. Százalék. Fontban, majd frankban

Az e táblázat segítségével bemutatott modell és a továbbiak a legtermékenyebb gazdaságok helyzetét tükrözik, melyek a korszakban végig búzát termeltek a téli vetéskorban és a legjobb átlageredményeket hozták. Ez a 18. sz. elején nagyjából a városok körüli zónákra lehet jellemző, mert a Párizst körülvevő ilyen zóna kb. 50 km-es sugarú lehetett. A tanulmányozott korszakban a „nagyüzemi gazdálkodás” régióinak összessége fokozatosan emelkedett.

Ez a modell másrészt feltételezi, hogy a gazdálkodás teljesen monetáris legyen, holott távolról sem volt az. Így a 18. sz. elején a fizetések egy része sok régióban természetben történt. A természetbeni fizetés pénzzel való felváltása fokozatosan következett be a 18., 19. században (esetleges visszaesésekkel, ahogyan a forradalmi korszak folyamán történt) és vidékenként változó időrendben. Lehetséges, hogy a kivetett adó fizetése is természetben történt egészen a 17. század végéig.

Az alábbi táblázaton a gazdálkodó részéről közvetlenül eladott gabona aránya a termés 86%-át teszi ki, miközben minden terhet pénzben fizettek ki. Ellenkező esetben a gazda termésének kb. csak 30%-át tarthatja meg.

A kisgazdálkodók oldalán bekövetkezett változások szintén növelték az árucserre mennyiségét. Pl. néhányan közülük a helyi vevők felé fordultak, gabonadézmájukat az őket alkalmazó gazdáknak adva el, azzal, hogy lisztet aztán kenyeret vegyenek tőlük.

Egy könyvelési modell:

IV. táblázat: Bevétel – kiadás egy 100 hektáros gazdaságban
(Fontban, majd frankban)

	1690–1700	1810–20	1880–1900
Növényi bevétel	7455	19 665	43 523
Állati bevétel	1909	3864	12 705
Összesen	9364	23 529	56 227
Terhek	2545	7773	32 682
Ebből fizetések	2159	6195	14 909
Bruttó jövedelem	6818	15 756	23 545
Bér	3636	6818	7955
Adók	750	1700	2364
Nyeresség	2432	7238	13 227

Mások, kihasználva a talaj természetéből és a szállítási lehetőségekből adódó kedvező helyzetet, lucernatermelésre specializálták magukat, ami nagyobb profitot hozott számukra, mintha saját kenyerüket termelték volna meg.⁵

A következő táblázatban egy 100 hektáros mezőgazdasági üzem könyvelési modelljét mutatjuk be. Kivéve néhány mellékes kiadást (pl. a sót), megpróbáltunk számba venni minden tételt; ha néhányat némileg túlbecsültünk vagy alábecsültünk

volna, a tévedés nem lehet akkora, hogy kétségbe vonja az eredmények általános érvényét. Vegyük figyelembe, hogy a modell olyan gazdaságokra vonatkozik, melyek az egész korszak alatt búzát termeltek. Azokon a vidékeken, ahol a búza fokozatosan felváltja a rozst, a két gabonafajta ára közti különbség következtében nyilván gyorsabb növekedést tapasztalhatnánk majd a bevételben, mint itt, úgy a bérek, az adók és talán a nyereség területén is.

Modellünk alapján az összbevételek az 1700-as 100-as indexről 251-re változtak a 19. század elejére, és 600-ra 1900 körül. Ez a fejlődés, búzában kifejezve, gyorsan halad, az 1700-as 100-ról 136-ra emelkedve a következő század elejére és 440-re a század végére.

Néhány gazdasági mutató fejlődése

V. Táblázat: A nagy gazdaságok vonatkozásában⁶

	1690–1710	1810–1820	1880–1900
Munkások száma	100	113	149
Fizetések terhe	100	287	691
Tőke (capital, K)	100	330	1428
Termelékenység fejenként	100	222	458
Növényi termelékenység fejenként	100	234	306
Ugyanaz frankban	100	153	246
Tőke fejenként	100	292	958
Tőke/Munka	100	115	207
Nyereség/Tőke	100	90	38

A terhek gyorsabban növekedtek, mint a bevételek, főleg a 19. században (100, 305 és 1284-es indexek), a fizetések vonatkozásában még szembeszökőbb az emelkedés.

Ezzel szemben a bér és az adók mérsékelten növekednek, pl. a földjáraadék a jövedelem 38,82%-át teszi ki 1700 körül és 14-15%-át 1900-ban.

Összegezve: a nyereség része a jövedelemben a 18. században növekszik, 26%-ról 31-re emelkedve, majd a 19. század végén 23%-ra esik vissza.

A következő táblázatban néhány mutatót vázolunk fel a tőke és a munka tényezőinek együttes termelékenységére vonatkozóan.

E becslések szerint a tanulmányozott földbirtoktípuson alkalmazott mezőgazdasági munkások száma emelkedik a 18. században. Egy 100 hektáros terület, mely 1700 körül 12 személyt foglalkoztat, a 18. század végén 13,3-at alkalmaz és 17,6-ot 1900-ban. Ezzel kapcsolatban fontos megkülönböztetést kell tennünk az állandó munkások és az idegymunkások között. Becslésünk az alábbi:

	1700 körül	1800 körül	1900 körül
állandó munkás	100	100	200
idegymunkás	100	124	105
együtt	100	113	149
A zóna lakossága	100	129	–

A 18. században a területi egységek szerint az állandó fizetett alkalmazottak száma változatlan marad; ezzel szemben az idénymunkásoké 24%-kal növekszik, ami magyarázható a termelés növekedésével (a téli gabonák mennyisége ugyanabban az időben 40%-kal növekedett).

A 19. században kissé változott a helyzet, mivel az állandó alkalmazottak száma megkétszereződik, míg az idénymunkásoké csökken, tekintettel a betakarítás gépesítésére, és ez a csökkenés még nagyobb lehetett volna, ha nem korlátozta volna az ipari kultúrák bevezetése, melyek nagyobb számú munkaerőt igényeltek.

Még ha könyvelési modellünk nem is teljesen jellemző a zóna egészére, melyet a népesség növekedése tanulmányozásához alapul vettünk, hasonlítsuk össze ezt a fejlődést a népességével. Két következtetést vonhatunk le. Először is a népesség gyorsabban növekedett, mint a munkaalkalmak a nagy gazdaságokban. Másrészt az idénymunkások száma csaknem ugyanolyan gyorsan növekszik, mint a népességé, egészen a betakarítások gépesítéséig.

Ezt nagyjából továbbfejlesztve úgy becsülhetjük, hogy a terület egészén a 10 hektárnál nagyobb gazdaságot művelők az összlakosság 46%-át teszik ki 1700 körül és 40%-át a 19. század elején. Az aratások idején azonban ez a százalék jelentősen megnövekszik (1800 körül 80%.) Így számítva, a parasztság többi része (azok, akik 10 hektárnál kisebb földet dolgoztak meg, az erdőket, ligeteket használták ki, vagy szőlőket és kerteket műveltek) nem volt elegendő ahhoz, hogy e munkákat elvégezze.

Az e munkaerővel járó megterhelések kevésbé gyorsan növekednek, mint a tőke értéke. Utóbbi fejlődése főleg az álló tőkéből ered, mely az 1700-as évek 100-as indexéről 1900-ra 4913-ra emelkedik, míg a működő tőke a 100-as mutatóról 716-ra emelkedik. Ez az emelkedés új tényezők megjelenéséből is adódik, így a trágyáén.

Az egy főre eső munka termelékenysége jelentékenyen megnő, de ez nagyrészt az állati termékekből eredő értéktöbbletből adódik. Emiatt megadjuk a növényi termények egy főre eső növekedését, mely a három vizsgált korszakban 100, 234, és 306. Frankban számítva, ez az index 100-ról 153-ra, ill. 246-ra emelkedik.

A munkaerő-egységenkénti tőke főleg a 19. században emelkedik. Ami a K/L (tőke/munka) viszonylatot illeti, a 18. században lassan emelkedik, a következő században gyorsabban, de kisebb arányokban, mint a tőke az egységnyi munkaerő vonatkozásában. Szemben azzal, ami várható lett volna, a használt technikák kapitalistább jellegűvé válnak, miközben a munka költsége sokkal lassabban emelkedik, mint a tőkéné.

A 19. század elején a gazdálkodók a gépekhez folyamodtak, hogy a termelés költségeit csökkentsék. A század folyamán azonban, úgy tűnik, a gépek nem helyettesítették a mezőgazdasági munkást a földesúr számára olyan kedvezően, ahogy először látszott. Ha a bevételek és a kiadások alapján ítéljük meg a helyzetet, tény, hogy e felváltás lehetővé tette olyan évi haszon elérését, amely – tekintettel az aratás és cséplés költségeinek csökkenésére – magasabb volt, mint enélkül lehetett volna. Mindazonáltal a tőke nagysága, ennek törlesztése, a felszerelés karbantartása megterhelik az üzem gazdaságosságát és fékezik a tőkefelhalmozást. Így 1770 körül és 1800 körül ugyanúgy egy évnél kicsit tovább kell gazdálkodnia a gazdának, hogy befektetése megtérüljön, míg a 19. század végén négy év kell ehhez. És az évi kölcsönököt beszámítva, ez az időtartam kettőtől öt év.

A tőke növekedése egész sor változást eredményez. A betakarító gépek (aratógép, cséplőgép) használata általánossá vált. Ezek lehetővé tették, hogy csökkentsék

a termelési költségeket, és nyomást gyakoroljanak a bérekre, melyek aratás idején magasabbak voltak, mint az év többi részében. Bizonyára súlyosbították egy-egy munkaerő deficitjét is, amely szívesen fordult valamely jövedelmezőbb ipari szektor felé, mely rendszeresen alkalmazta az év egész tartamára. Másrészt a tőke növekedése a termelési mód megváltoztatását is jelentette. A fokozódó munkamegosztás megsokszorozta a földművelő eszközök számát (gép a talaj megforgatásához, gép a mélyszántáshoz, gép a talaj porhanyósításhoz) és így a tőke nagyságát. Ugyanígy, a földművelő gépek bonyolultsága emelte értéküket a felhasznált új üzemanyagok és a bekapcsolt munkaerő arányában (jobban fizetett munkaerőt alkalmaztak hozzá, mint a mezőgazdaságban dolgozókat).

A 19. század végén a nagyüzemi mezőgazdaság vidékeinek nagy termelékenységgű gazdálkodása többé már nem az a hatalmas gyűjtőmedence a tőkefelhalmozás számára, mint amilyen a két megelőző évszázadban volt. A gazdálkodó számára a befektetett tőke jövedelmezőségének csökkenését részben ellensúlyozza, hogy élettartama meghosszabbodott. Ellensúlyozza utódai számának csökkenése is, ami lehetővé teszi, hogy minden új generációnál kisebb legyen a tőke széttöredezése.

*

1./ E közlemény egy 1984-ben megvédett 3. ciklus tézisére és az azóta végzett kutatásokra épült. Az itt felállított tételek továbbfejlesztését egy későbbi kiadványban találja meg az érdeklődő.

2./ A tanulmányban párizsi régióként meghatározott terület azt a zónát jelenti, mely Párizst élelmezte, és mely a középkortól a 19. századig nem változott. Kb. 32.000 km²-nyi területet foglal magában, 9 megyére felosztva.

3./ Párizs ellátása

	szénában	szalmában	zabban
1637	425 000q		295 000 hl
1820	400 550q	578 700q	400 000 hl
1880	95500q	1 600 000q	1 800 000 hl

4./ A cséplésre vonatkozó, pillanatnyilag felállított becslésünktől eltérő értéklése 105-ös vagy 108-as indexet eredményez a 19. század elejére.

5./ E nyereségeket később fogjuk értékelni. 6000-7000 fr-nál nem tehettek ki többet, és ennek alapján a terhek 40 000 fr-ot jelenthettek.

6./ E számításokban nem szerepel a gazdálkodó családjának létfenntartása.

GIULIANA BLAGIOLI

A FELES GAZDASÁGOK SZERKEZETE ÉS VÁLTOZÁSAI TOSCANÁBAN A 17–19. SZÁZADBAN

*(Struttura e dinamiche delle aziende mezzadrili in Toscana,
secoli XVII–XIX.)*

Olaszországnak az a területe, ahol a feles gazdálkodás volt túlsúlyban, a legalkalmasabbak egyike, ahol kibontakoztathatja kedvelt témáját az a történetírás, amely az európai mezőgazdaság modern és jelenkori átalakulásának jellegét, időszakait és módozatait vizsgálja. A téma jól ismert: a mezőgazdasági szektor hozzájárulása egy terület gazdasági gyarapodásához. Még alig pár évtizede ez a „terület” legnagyobb kiterjedésében egy állam határáig terjedt. Miután egy sor kutatás fokozatosan odavezetett, hogy meg lehessen határozni az iparosodás országos és ezen belül tartományi útvonalait, meg lehet próbálni, hogy tisztába jöjjünk azzal, vajon ez a fokozatos „megkülönböztetések” sorozata hasznos eredményeket ad-e Közép-Itália, pontosabban Toscana esetében.

Ebben a tájegységben a legutóbbi századokban az egész gazdasági életben az agrártevékenységnek volt a legnagyobb súlya. A mezőgazdasági szektor erősödése vagy mozdulatlansága tehát elengedhetetlen hivatkozási alappá válik, hogy a tájegység gazdaságának működését a maga egészében megítélhessük.

De a mezőgazdaság és a gazdasági fejlődés közti kapcsolatáról gondolkodni együtt jár a mezőgazdasági struktúrák elemzésével. A cél az, hogy megértsük, melyek voltak képesek közülük lendületesen előmozdítani a mezőgazdaságon kívüli ágazatok növekedését, és melyekre várt viszont az, hogy különféle okokból megrekedjenek termelésükben, és késleltessék, vagy késlekedésükkel megakadályozzák a gazdasági gyarapodását és teljes átalakulását. Az újkorból a jelenkorba való átmenet századaiban fennállott európai mezőgazdasági rendszerek számos elemzése az alábbi megítélésben kristályosodik ki: ha egy földművelő társadalom magában hordja és az ipari forradalom korszakától kezdve kibontakoztatja csíráiból annak a földrajzi vagy politikai térségnek korai iparosodását, amelybe tartozik, akkor erről a társadalomról a történetírás pozitív ítéletet alkothat, mert úgy tekintheti, hogy képes az új idők kihívását elfogadni. Ha viszont az ipari fejlődés hosszabb idő alatt megy végbe, vagy egyenesen elmarad, mi sem könnyebb, mint egy mozdulatlan agrárszerkezet késését és alkalmatlanságát hibáztatni érte.

A feles gazdálkodás sokáig szerepelt a porondon mint a mozdulatlan mezőgazdaságot jelképező agrárrendszerek egyike. Ellenfelei szemére vetették, hogy távol áll a kapitalista mezőgazdaság szabályaitól, már pedig ebben látták a legelőrehaladottabb célt az ágazat fejlődéséhez. Egy régi, több évszázados szerződésnek, amelynek gyökerei mélyen a középkorba nyúlnak vissza, úgy látszik, nem sok köze van a feltételezett fejlődési lehetőségekhez, amelyek egyes országokban és tájakon felmerülnek abban a korszakban, amikor Európában a történelem addig ismeretlen fejezete, az ipari forradalom megindul. És mivel a túlnyomóan feles gazdálkodás térségében a gyors ipari fejlődés nem jött létre, a régi agrárszerkezet fennmaradását tették felelőssé érte.

A feles bérlet, ez az oly bonyolult és a munkaerő számára oly nagy kötöttséget jelentő mezőgazdasági szerződés, amely Közép-Olaszországban századokon át szokásban maradt, míg Észak-Olaszország és az Alpokon túli Európa más térségeiben más szerződési formák váltották fel – különben már a 18. századtól kezdve vitatott megítélésre talált a sajtóban. A klasszikus és neoklasszikus közgazdászok éppúgy, mint Marx és a marxisták elítélték mint túlhaladott gazdasági rendszerek maradványát, és felelőssé tették a jövedelmek kevéssé hatékony befektetéséért, míg a 19. és 20. századi védelmezői legtöbbször inkább a társadalmi stabilitás, mint a gazdaság szempontjából dícsérték; de a feles gazdálkodási rendszer hosszú története folyamán, a róla szóló hatalmas irodalom ellenére még sok vizsgálatra váró vonást mutat.

Nagyon érdekes a kérdést az üzemgazdaság történetén keresztül megközelíteni. Közép-Olaszországban ugyanis a feles földek és részben majorok alapján szerveződött nagybirtok igen jelentős iratdokumentációval és számadásanyaggal rendelkezik, amely sok gazdaság esetében több évszázadra terjed.

A források

A fennmaradt iratanyag alapvetően a feles bérletek és részben más részes telepes szerződések alapján művelt nagybirtok-földekre vonatkozik, a közvetlenül kezelt földek egy töredékével együtt. Ez kizárja a történelmi rekonstrukcióból a kisbirtokot, a termelőt és a nem termelőt egyaránt, ill. a földbérleteket.

A mezőgazdasági tevékenységnek az idők folyamán végbement változásai persze nem egyforma feltételekkel és ütemben valósultak meg az ilyen különböző típusú birtokoknál és befektetéseknél. Tisztában vagyunk tehát azzal, hogy a megfigyelt jelenségek a térségben létező mezőgazdasági rendszerek legszilárdabb és legszervezettebb részére vonatkoznak, bár ez – és ez csökkenti a kételyeket a kapott eredmények példaértékét illetőleg – százalékarányban mérve talán a legjelentősebb.

Attól fogva, hogy a 15. század vége és a 16. század eleje között kezdett kialakulni a tanyarendszer, a nagybirtokos, többnyire nemes családok, de az egyházi és világi intézmények magánlevéltáraiban is igen gazdag, bár kezdetben zavaros könyvelési anyag kezdett felhalmozódni. Ravenna térségére vonatkozólag, amely földrajzilag különáll Toscanától, de kétségtelen hasonlóságot mutat vele a termelés viszonyaira és szervezésére nézve, külön tanulmányt szenteltek ezeknek a számadásoknak (F. Landi, 1978).

Toscanában ennek a könyvelési rendszernek az eredetét városi gyakorlatra vezették vissza. Eszerint a kereskedők alkalmazták vidéki birtokaikon ugyanazt a fajta könyvelést, amit bankügyleteiknél használtak. Persze a bejegyzések rendszere nem egyszer s mindenkorra kialakítva születik meg, sőt kezdetben meglehetősen elnagyolt. Néhány sorozat, például a vetéseké és a begyűjtéseké, lehetővé teszi, hogy már korai menetükről képet alkothassunk, míg más, éppoly fontos tételek, mint az állatállomány vagy a telepes paraszt adóssága és hitele, vagy a tulajdonosi rész évente eladott terményeinek mennyisége általában nagyon hézagos a 17. század második feléig. A 18. századtól kezdve a majorokba szervezett feles gazdaságok – vagy sok egyedül álló földtulajdon – életét szinte napról napra rekonstruálni lehet minden vonásában, ami a termelésnek a földbirtokos-gazdát illető

oldalára vonatkozik, valamint az output eladását és egészében vett hasznosíthatóságát mutatja, míg az input egyes részletei még feltáratlanok maradnak. Valamivel nagyobb nehézséggel meg lehet állapítani az évi jövedelmet vagy inkább az évenkénti különbséget a bevételek és kiadások között, mert ezek újabb beruházásai a földek javítására és a működő tőke növelésére szintén szerepelnek a kiadások között a könyvelésben.

A számadáskönyvek alapját egy vaskos, szinte olvashatatlan papírköteg képezi, az intéző *Naplója*, ahová napról napra feljegyezte, ahogy éppen jött, mindazt, ami a gazdaságban történt: a parasztoknak adott kölcsönöktől az állatállomány változásáig, a termékek adásvételétől a felesek és a napszámosok napi munkájának béréig. Ez a forrás annyira zavaros, hogy elveszi a kedvet minden kísérlettől, hogy ezen az alapon építsenek fel bármiféle történeti sorozatot. A kutató szerencséjére az intéző, a tulajdonos és a felesek közötti évi elszámolásokra, mérlegekre való tekintettel vagy ezek alkalmával ezeket a bizonytalan frással készült lapokat (főleg a 19. század előttről) ágazatok szerinti jegyzékekbe vezették át — tartozik-követel a parasztokkal szemben, állatok számadáskönyve, készpénzbevételek és kiadások stb. A valódi mérlegek pedig, amelyek a 17. század végétől kezdve már meglehetősen rendszeresen jelennek meg, már a szervezett könyvvitel kitűnő színvonalán foglalják össze fejezetről fejezetre a birtok gazdálkodásának egész évi menetét: az intéző számadásait kifelé, a tartozik-követel tételeket a felekkel az állatállományra és más termékekre vonatkozólag, a kapott és a kiadott termékeket és készpénzt, valamint a birtokokon végzett munkákat a meglévő fenntartására és a javításokra, a vetéseket és begyűjtéseket, az eladásokat és vételleket, a tartozik-követel rovatot a tulajdonossal szemben. A 19. században a nagy gazdaságokban a mérlegeket még nagyobb tökéletességű főkönyvek váltják fel. Mintha a könyvelés párhuzamosan haladna az uradalmi rendszer szervezeti formáinak javulásával.

A klasszikus feles gazdálkodás: néhány történeti probléma

A 16. és 20. század közötti toszkán gazdaságokról ez ideig folytatott tanulmányok valamennyien szétoszlatják azt a mítoszt, mintha a feles földek a saját fogyasztás (a paraszt és a tulajdonos részéről) világát képezték volna, ahol a mezőgazdaság menetén a megszokás uralkodik, és amely visszariad minden újítástól, kivéve a tisztán belterjesebb megmunkálást. Mint mindig, a valóság tagoltabbnak és összetettebbnek bizonyul az eleve megszerkesztett sémáknál. Sőt mi több, hosszú időszakra vonatkozólag nem kevés olyan érvet szolgáltat, ami ellentétben áll azokkal a történetírói felfogásokkal, amelyek félretolták mint a félfeudális termelésnek a kapitalista fejlődéstől lényegesen elmaradt rendszerét.

Története hosszú századain keresztül a feles gazdálkodási rendszer és a majorsági mezőgazdaság mélyreható átalakulásokon ment keresztül, és ez az egyik, ha nem a legfőbb oka rendkívüli tartósságának. Ezek az átalakulások egyrészt a termékek előállításának és értékesítésének terén, másrészt a termelés szervezésében, végül a termelési viszonyokban mentek végbe, és együtt hatottak az egykorú demográfiai eseményekkel.

A feles bérleti szerződésnek — amely Toscanában úgynevezett „klasszikus” formában terjedt el, más részes paraszti szerződésekkel való keveredés nélkül — tudvalevőleg alapjában véve két alkotóeleme van. Az első a tanyabirtok, igen

változó kiterjedéssel (ez terjedhet néhány hektártól, a városokhoz közelebb eső tanyákon, egészen negyven hektárig a külterjesebb művelésű területeken). Az ilyen birtokot a tulajdonos költségén még a szerződés megkötése előtt művelés alá vont dűlők csoportja alkotja, és gyakran ezenkívül még ugar és erdőrészek is tartoznak hozzá. Ez utóbbiaknak további művelés alá vonása mindig a tulajdonos költségén történik, akkor is, ha gyakran a feles munkaerőt veszik igénybe ezeknél a munkálatoknál — napi bérezéssel. Ha a paraszt adós volt, a napszámosmunkákat az adósság törlesztésére számolták el. A tanyán épült a lakóház is a parasztcsalád számára, nem mindig a tanyabirtok első kialakításától kezdve, de jelenléte szükséges volt, hogy a tagosítási folyamat teljessé válását jelezze. Az iratok és a tájképek tanúsítják, hogy módosultak ezek a házak a századok folyamán. Lassanként toldalékokkal gyarapodtak az állatok számára és a termékek feldolgozására, és új szobákkal bővültek ki a nagyobb számú parasztcsaládok igényei szerint, vagy esetenként teljesen újjáépültek, főleg a 18. századtól kezdve, a terület rendezési tervének keretében, az olyan intézmények kezdeményezéséből, mint a „Religione di S. Stefano” (Szt. István Vallásos Alap) vagy a nagyhercegi birtokok irodája.

A szerződés második eleme maga a feles bérlőcsalád, amelyet a szerződés szilárdan a földbirtok művelésére kötelezi; a család nagyságának eszmeileg az év folyamán megkívánt munkaerőszükségletnek kellett megfelelnie. Ténylegesen a tulajdonos vagy megbízottja — az intéző — arra törekedett, különösen a demográfiai növekedés és a felesbérlő szerződéses jogai csökkenésének időszakaiban, hogy a tanyabirtok termőképességéhez képest túlságosan is népes családokat válasszon ki. Így biztos lehetett abban, hogy a család, hogy fenntartsa magát, és (vagy) ne keveredjen adósságba, a lehető legnagyobb munkaerőt nyújtja, anélkül, hogy a tulajdonosnak bármit is kelljen költenie az ellenőrzésre. A tulajdonos továbbra is a városban lakhatott és egész mással foglalkozhatott az év egy korlátozott időszakának kivételével.

A klasszikus feles gazdálkodás ugyanis a kereskedővárosok teremtménye; a politikailag és gazdaságilag alájuk tartozó határban vezették be. A két fogalom: uralkodó város — és vidéke fontos ahhoz, hogy megértsük a rendszer működését, amely a közép-olaszországi feles gazdálkodást egyedülállóvá teszi más részes paraszti formákhoz képest. Itt a feles területeket a rendszer kezdete óta bekapcsolták egy olyan kereskedelmi hálózatba, amely nemcsak az uralkodó várost foglalta magában, hanem az egész térséget, ahol a város és kereskedő földbirtokosai kereskedelmi kapcsolatokat tartottak fenn a külvilággal (G. Biagioli, 1987). A városokhoz — elsősorban Firenzéhez — legközelebb fekvő határokból a feles rendszer az egész modern kor folyamán továbbterjedt külsőbb területekre, követve a városi nemesség földszerzését a városi javak és a kisbirtok rovására. Legalább a 16. század óta ez a jelenség együtt járt a földbirtok összevonásának folyamatával, ahogy ez teljes terjedelmében kiderül majd egész Toscana néhány századdal később, a 19. század első évtizedeiben elkészített általános telekkönyvből. A föld birtoklása ebben erősen kétágú szerkezeti tagozódást mutat; a közösségeken belül egyrészt egy pár család a terület nagy részét birtokolja, míg a másik oldalon tengernyi törpebirtokos osztozik egy-egy ház, földdarab vagy kunyhó birtokán.

A nagybirtok hatalma elvezet az önellátás fontosságának kérdéséhez a tájegységben. Bár feltehetjük, hogy a paraszt-telepes család termelése az önellátás céljaira magas színvonalú volt — főleg a gabonatermelés tekintetében —, mégis tény, hogy hatalmas fölöslegek maradnak a nagybirtok kezében a tulajdonát képező

tanyabirtokok együttes hozamából, és ezeknek piacot kell találni. De a birtokosok, még a nagyok sem élvezték ennek a piacnak a monopóliumát, legalábbis azóta, hogy a livornói kikötő úgy kezdett szerepelni, mint Toscana összekötője a nemzetközi gabonakereskedelemmel, és így árszabályozóként is működött az árak alakulásánál a belföldi piacon.

A mezőgazdasági termelés komoly kereskedelmi érvényesülése és Livorno szerepe magyarázza, hogy legalábbis a 17. századtól kezdve, amikor már rendelkezésünkre állnak az első nem szórványos sorozatok az árakról és a termelésről több toszkánai gazdaságban, a táj mezőgazdasága rendkívül erősen megéri az árak alakulását a nemzetközi piacokon.

Az újítás dinamizmusa a 17–19. században

A 16. század folyamán a népesség növekedése következtében egész Európában újra megindul a gabonatermelés terjedésének hosszú hulláma, amelynek gyökerei a középkorba nyúlnak vissza (A. Menzione, 1986, 154 és köv. 1.). A toszkán gazdaságok iratanyaga ugyanezt a trendet erősíti meg. A Firenze melletti Szt. Katalin és az alsó Arno-völgyi Szt. Krisztina kolostor (Fallanti, 1978, ill. A. M. Pult Quaglia, 1976) földjein a búzatermesztés van túlsúlyban az egész 16. században, egészen a 17. század közepéig. A Szt. István lovagok tulajdonát képező Pino (fenyő)-tanyán, Valdipesa és Valdera között, a búzavetések sorozata egységesen magas egészen 1620-ig (E. Luttazzi Gregori, 1976). Ugyanez a gyakorlat észlelhető, egy kiadatlan dokumentáción keresztül, a Salviati-család nagyszámú toszcanai majorjában.¹ Ami a termelés hozamát illeti a vetőmaghoz képest, a dombvidékeken az egyes már kiadott (Luttazzi Gregori, 1978) tanulmányokból és a még kiadatlan sorozatokból származó adatok – mint a Salviatiak valdimarinai, a Prato fölötti dombokon fekvő nagy gazdaságára vonatkozóak – 1:3/1:4,5-ös átlagot mutatnak a 16. század vége és a 17. század első két évtizede között. A síkságon a hozamok magasabbnak tűnnek, elérik a 7-8-as átlagot is a vetőmaghoz képest (A. M. Pult Quaglia, 1976).

A többi fő termelési ágat a fás ültetvények képezték, elsősorban a szőlő, azután az olajfa; ezeket vegyesen művelték (de abban a korban inkább, mint a későbbiekben, külön ültetvényeken is) a fűnemű szálal növények termesztésével együtt.

A 16. század az áremelkedések hatására nagy fejlődés korszaka a telkesítésben Toscana középső részében és a tanyarendszer kiszélesedésében. Ebben a rendszerben a központ, a major nemcsak igazgatási központ. Az intéző irányítja a talajjavítási műveleteket, amelyek a tulajdonosra tartoznak, és kezdettől fogva bizonyos ellenőrzést gyakorol a felesek végezte mezőgazdasági munkák fölött is. Ez a szerepe erős hangsúlyt kap majd a következő évszázadokban, különösen a 19.-ben.

A termelés szervezetének szerkezetében új szakasz kezdődik a mezőgazdasági termékek, különösen a gabonafélék árának csökkenésével a 17. század harmincas éveitől kezdődően. Ez Toscanában is a 18. század első két évtizedéig tartott, követve az európai trendet, jelentős visszahatása volt a termelés vonalán. Mint máshol is Európában, csökkent az érdeklődés a gabonatermesztés iránt, és más jövedelmi forrásokat kerestek.

1 Scuola Normale Superiore, Pisa, Salviati Lelvéltár

Ami a gabonaféléket általában — még a legnemesebbet, a búzát is — illeti, általában nemcsak az évente a birtok területén nekik szánt földrész szűkült össze, hanem kevesebb gondot is fordítottak termesztésükre. Ennek következtében III. Cosimo de' Medici alatt Toscanában némileg csökkent a termés hozama a vetőmaghoz képest, és kevesebbet hozott a betakarítás a dombokat szegélyező földeken, amiről a szakirodalom bőszégesen tanúskodik (A. Menzione, 1986). De a sákságon tovább folyt a mocsaras területek visszahódítása (A. Menzione, 1984), és ezek olyan termékenyek voltak, hogy miután a mezőgazdaság céljaira hasznosították őket, versenyképes áron termelhettek gabonát a piac számára.

Egyes vidékeken másféle jövedelmi forrásokat kerestek, így a sienai meszes területeken az állattenyésztés kiterjesztését. De főleg a fás növények, elsősorban a szőlő termesztése ment át nagyobb fejlődésen az egész korszakban. A bor árának olcsóbbodása ugyanis nem érte el a gabonáét, ebben is az európai trendet követve. Így a toszkánai dombok, mint Dél-Franciaország vidékei is, jobban benépesülnek szőlőkkel, és ezek a sákságra is lehúzódnak. Esetenként némely területen, például a mocsarasokban, a szőlőgazdálkodás és a bortermelés a helyi fogyasztás számára egészségügyi okra is visszavezethető: a bor ellenszer volt a tisztátlan víz okozta mikróbas fertőzésekre. De más esetekben a bortermelés növekedésével párhuzamosan a helybelieknél szélesebb piacok meghódítására is kezdenek gondolni. A beavatkozásnak két síkon kell végbemennie. Az első a szőlőtermelés, ami megköveteli, hogy nagyobb figyelmet fordítsanak a vesszők és a természettől, a fekvésük-nél fogva legjobb földek kiválasztására. A második a borászat, ami sokkal bonyolultabb és a következő századokban nehéz útja lesz, tele próbálkozásokkal, kudarcokkal, újabb próbálkozásokkal. Ebben a korban úgy tűnik, hogy a bor kereslete a városi és falusi piacokon erősen megnőtt, talán éppen a gabonafélék és kisebb mértékben magának a bor árának csökkenése következtében.

Új szőlőskertek ültetésénél előnyben részesítik a dombvidékeket, amelyekről már tudják, hogy jobb bort teremnek; présházakat és pincéket építenek, hogy a birtokokon és a tanyákon összpontosítsák a bor előállítását, a tulajdonos megbízottainak felügyelete alatt.

Egészében véve tehát az árak alakulása ebben a hetven évben megindítja, bár még csak csírájában, a fás és kalászos növények egyes művelésének korlátai között, a mezőgazdasági rendszer racionalizálásának elképzelését a természetes elhivatottság alapján: több gabonafélék a sákságon és csökkentésüket a dombokon a fás ültetvények javára. És ebben a magasabban fekvő zónában — amely Toscana nagy részét magában foglalja — a szőlő mellett növekszik a szeder művelése is. Ez Toscana belsejének néhány vidékére összpontosul, mint Valdichiana és Valdinievole. Meg kell jegyezni, hogy a szedertermesztés és a selyemhernyótenyésztés, ami megtalálható a 19. századi Toscanában, éppen a 17. század folyamán találja meg helyét vagy állandósul. Az olajfa, a másik fás növény termesztése, amely kiemelkedő fontosságú Toscanában, ahol ideális házára talál, ebben a korban kevésbé válik részévé az intenzívebb termelést előmozdító folyamatoknak. Érdekes volna rájónni, vajon a szőlő és az olajbogyó különböző pályafutása háttérben az állt-e, hogy a piac inkább befogadta a bort, mint az olajat, de jelenlegi ismereteink nem engedik, hogy a kérdést megválasszunk.

A 18. század közepe körüli évtizedek irányváltozást mutatnak a mezőgazdasági árak trendjében; ez összeköttetésben áll a demográfiai helyzet alakulásával Európa-szerte és egy újfajta gazdasági fejlődéssel. Az ipari forradalom megindulásának

korszakában vagyunk. Toscana kimarad a demográfiai fejlődés jelentősebb felgyorsulásából a 18. század nagy részén keresztül, és nem észlelhető, hogy régi ipari berendezésében a modernizáció jelei mutatkoztak volna: ez továbbra is a hagyományos manufaktúra-berendezéshez kötődik, amely virágzóvá tette városait a középkortól kezdve, de ekkor nyilvánvalóan hanyatlóban volt. Az állam kormányzásában a mezőgazdasági érdekek harcoltak a városok ellátásában, a városi manufaktúrák régi privilégiumai ellen és a garanciák rendszere ellen, amit a manufaktúrák továbbra is kikényszerítettek. A nagybirtokosok azt kérték, hogy a belső piac ne legyen többé a mezőgazdasági termékek előjogokat élvező felvevőhelye.

A Péter Lipót idejében folyó nagy harc, amely a szabad gabonakereskedelem híveinek győzelmével végződött, új szakaszt nyitott a toszkánai gazdaságok termelésének szervezetében is. A piacok változása irányváltást okozott a termelésben is. A 18. század a gabonatermelés nagymérvű fellendülését hozza, még felfokozottabb méretekben, mint a 16. században. Hogy megvilágítsuk a gabonaneműek súlyát a mezőgazdaságban a 18. század második felének Toscanájában, példaként felhozhatjuk a Palagio-gazdaság példáját, amely abban az időszakban Matteo Biffi Tolomei birtokában volt.² A példa megválasztásának megvan a pontos oka. Matteo Biffi Tolomei sokoldalú egyéniség. Ez a művelt és jól felkészült értelmiségi értett a gazdaságpolitikához, támogatta Lipót reformjait, különösen a szabad gabonakereskedelmet, de ellene volt a nyers selyem szabad kivitelének: azt akarta, hogy ezt még a firenzei manufaktúrák számára biztosítsák. Jól felkészült agronómus is volt. Kifejezett törekvése volt racionalizálni és javítani mind a toszkánai mezőgazdaság szerkezetét, mind termékei minőségét, hogy a nemzetközi versenyben megállják a helyüket. Ezért a Mugello magas dombívékén fekvő Palagio majorban egész sor intézkedést foganatosít: ezek célja a birtoktestek szoros egységbe tömörítése, utak létesítése, új istállók építése nagyobb állatállomány befogadására, a dombon lévő földek rendezése az „egyengetés” gyakorlatának megszüntetését irányozva elő. A termelt búzafajták közül előnyben részesíti a könnyebben eladható legjobb minőségűeket, csökkentve a parasztszaládok ellátására szánt keverékeket; az ő szükségleteik céljaira elterjed a kukorica. De Biffi Tolomei földbirtokosi gyakorlati tevékenysége megmutatja, hogy sohasem elméleti agronómus: magatartása teljesen pragmatikus. Ha a mezőgazdaság tudománya elítélte a gabona újravetésének gyakorlatát, mert túlságosan kimeríti a földeket, ő a Palagióban a hároméves vetésforgó: hüvelyesek (itt főleg lóbab) – búza – pihentetés vagy búza – búza – pihentetés helyébe állandó ötéves váltakoztatást hirdetett meg és vezetett be, az öt évből négyben gabonát szerepeltetve. Nagyobb fokú trágyázás és a parasztszaládra kirótt fárasztó kapálás volt hivatott gátat vetni a talaj terméketlenné válásának. Ily módon a földbirtokos a legnagyobb hasznot húzhatta a kedvező gazdasági konjunktúrából, amit még fokozott a szabad gabonakivitel kivívása.

Más gazdaságokban viszont a tulajdonos vagy megbízottja másképp viselkedett. A parlag vagy pihentetés évének szinte teljes megszüntetését enyhítette a hüvelyesek művelésének kiterjesztése (így a Chiantiban³ és a valdelsai Meletóban⁴), vagy a kukorica, amit babbal társítottak, mindig trágyázott talajon.

2 Livornói Kereskedelmi Kamara, a Palagio Levéltára

3 Firenzei Levéltár, Ricasoli-iratok

4 Ridolfi Meleto-iratok, Meletói gazdaság

A piacon növekedett a kereslet a toszkán mezőgazdaság más termékei, így a bor és az olaj iránt is. Így a 18. század utolsó évtizedei dombok és hegyek feltörésének és erdőirtásainak korszakát jelentették, és ezt súlyosbította a faanyag növekvő kereslete. A szőlő és az olajfák felkapaszkodnak a legmeredekebb lejtőkre is. A gazdaságok forrásanyaga – a Chiantiban és Valdarnóban lévő Ricasoli gazdaságok, a mugellói Palagio-birtok és a Ridolfiak meletói, Valdelsában fekvő birtokának számadáskönyvei – mind azt bizonyítja, hogy Toscanában erős ütemben folyt új földterületek művelés alá vonása.

Az agronómusok és a munkák irányítói, mint Testaferrata, a Ridolfi-család intézője, keresik a módszereket, hogy gátat vessenek a dombvidék földművelése veszélyeinek, nagy technikai tökéletességgel alakítva ki az egyes táblákat. A javasolt eljárások nem maradtak papíron. De alkalmazásuk nem vált általánossá, főleg pedig nem érintette a hegyi területeket, amelyeket csak szórványosan és gyéren hasznosítottak mezőgazdasági célokra. Ebben a korszakban gyakran megrontották a kényes egyensúlyt az emberi tevékenység és a talajtani viszonyok között. A táj a környezeti hanyatlás állapotába jutott, és ez a következő évszázadban legnagyobb folyója, az Arno romboló árviceire vezetett.

Az új gazdálkodási rendszerek átgondolásának és kikísérletezésének azonban más pozitív hatása is volt a földművelési ágazat szerkezetében. A már vizsgált gazdaságokban a túlhajtott gabonatermelés ellenére a gabona hozama nő a vetőmagokhoz képest. Meletóban például a búza átlagos évi hozama 1766 és 1820 között a vetőmag átlag 5-6 szorosáról 7-9-szeresére növekszik. És mindez még azelőtt vagy annak kezdetén, hogy közvetlenül működésbe lépett Cosimo Ridolfi, a toszkánai mezőgazdaság megújulásának szimbólumává vált földbirtokos agronómus, aki a 19. században egész Itáliában mintaképpé emelkedett. Különben éppen Meletóban már a 18. század nyolcvanas éveiben bevezették a baltacim művelését éppúgy a tulajdonos közvetlen irányítása alatt álló „kézi földeken”, amelyek mezőgazdasági kísérletezés céljait szolgálták, mint a tanyai birtokokon. A baltacim olyan takarmány volt, amelyről kitűnt, hogy jól alkalmazkodik Toscana száraz éghajlatához és túlnyomóan meszes talajához, viszont nehezen volt összegevezethető más, Észak-Európa mezőgazdasági forradalmában jellegzetes takarmányokkal. Más gazdaságok esetében viszont, mint a Ricasoli- vagy a Biffi Tolomei- uradalmakban, a gabonatermesztés hozamának növekedése főleg a 19. században következett be.

A mezőgazdaság világában a változás lassú utakon halad. Az újtás nehezen hódít teret, és a toszkán földeken, mint Nyugat-Európa többi részén is menetének ideje és módjai merőben különböznek az ipar fejlődésétől. Mindemellett ugyanaz a gazdasági és társadalmi hatóköre. Toscana bekapcsolódott a folyamatban lévő gazdasági változásba, ha szerepe nagyon különbözött is attól, amit kézműves-kereskedői uralmának századaiban játszott.

A 19. század gazdasági ciklusának mozzanatai ismeretesek. A restauráció és az 1816-17-es évek éhínsége után egész Európában a gabonaárak csökkenésének időszaka vette kezdetét. Toscanában a jelenséget súlyosbította, hogy az árak esése kihatott az összes többi piaci termékre, így a borra és az olajra is. Emellett, míg a gabonaneműek árai a 19. század húszas éveinek végén újra emelkedtek, a depresszió sokkal erősebb és hosszabb volt a toszkánai fás ültetvények terén (G. Biagioli, 1981). A gazdaságok bevételei jelentősen csökkentek, bár a valódi csökkenés kevesebb volt, mint amit a gazdaságok kimutatásai jeleznek. Számításba kell ugyanis venni, hogy a búzaárak csökkenésével sok esetben csökkent a parasztok

adósságának mennyisége is; ennek legfontosabb tétele a gabona kölcsönéből eredt, amelynek részben a parasztság által történt termelése gyakran nem volt elegendő a családok fogyasztására. És mivel a számadáskönyvekbe felvett paraszti adósságok egy része gyakorlatilag nem volt behajtható, csökkenése valóságos előnnyé vált a földbirtokos pénztára részére, túl a gyakran fiktív könyvelési tételeken. Így az eddig tanulmányozott toszkánai gazdaságokban — köztük a már idézetteken kívül a Cava di Valdera-i gazdaság, a Toscanelli család tulajdonában⁵ — a parasztbérlők adóssága éppen a gabonafélék árának csökkenése után kevesebb lesz vagy megszűnik.

Ez azonban nem jelenti, mintha a helyzet nem lett volna válságos a toszkánai földbirtokosok számára: azzal a problémával kellett megküzdeniük, hogyan helyezték el a piacon borukat és olajukat, miközben a magas árak éveiben telepített új olajligetek és szőlők is elkezdtek termést hozni.

Az Olaszország egyesítését megelőző évtizedekben különösen fellendültek a tanulmányok és kezdeményezések a mezőgazdasági újítások terén; ezek a Mezőgazdasági Akadémia (Accademia dei Georgofili) tagjai és a toszkán Mezőgazdasági Újság körül kristályosodtak ki. Közzéteszik az európai agronómusok legfontosabb munkáit. Kísérleteket folytatnak, hogyan alkalmazhatók a toszkánai helyzetre a termelési technikák terén bevezetett újítások: vetésforgók, mezőgazdasági szerszámok — első helyen az ekék —, fűnemű és fás növények új fajtái, selyemhernyó- és állattenyésztés. Egyéb érdeklődési körök szorosabban a toszkánai mezőgazdaság sajátos jellegzetességeihez kapcsolódnak: ide tartozik a dombvidék rendezése hegyek feltöltésével; annak tanulmányozása, hogyan lehet a toszkán bor minőségét javítani és bekapcsolni a külföldi kereskedelembe; a vita a feles rendszer fenntartásának célszerűségéről; ez újra és újra szőnyegre került a múlt század ötvenes és hetvenes éveiben is.

De ez a sor tanulmány és vita nemcsak arra szolgált, hogy mezőgazdasági folyóiratok oldalait töltsen meg, hanem nem lényegtelen kihatása volt a mezőgazdaság gyakorlatára is Toscanában (A. M. Pult Quaglia, 1981). Persze nem minden toszkán dombot alakítottak át a hegyek hosszú és költséges feltöltésével és gerincekbe rendezéssel, de ezek túlterjedtek a meletói gazdaságon és állandóan terjedtek az egész 19. század folyamán. A Ridolfi által a harmincas években Meletóban alapított Mezőgazdasági Intézetből, majd a pisai egyetem mezőgazdasági tanszékéről olyan szakemberek kerültek ki, akik felkészültek a gazdaságok modern vezetésére (R. Pazzagli, 1985). Más gazdaságokban a nemesi származású vagy a kereskedelemmel újonnan vagyont szerzett tulajdonosok mind ugyanúgy iparágként kezelik a földet, mint amelynek hasznát kell biztosítania a befektetett tőke után (G. Biagioli, Z. Ciuffoletti — M. Sorelli, 1983). Ötvenévi kísérletezések után a szőlőtermesztés és a borászat terén, Bettino Ricasoli a Chiantit olyan organoleptikus tulajdonságú borok szintjére emeli, hogy az sikerrel bekapcsolódhat a nemzetközi kereskedelembe (G. Biagioli, 1990).

Az egységes Olaszországgal való találkozásján a toszkán gazdaság olyan fejlődési mutatókkal jelentkezett, amelyek sok ágazatban vezető helyre emelték az olasz tájegységek között. Alapjaként megmaradt a feles munkaerő kitartó és türelmes tevékenysége, amely úgy gondozta a majorsági földet, mintha saját tulajdona volna, annak ellenére, hogy a birtokos beavatkozása egyre erőszakosabban taszította „proletár” körülményekbe. Mindamellet a „felesség mítosza” tovább élt, a földmunkások gondolatvilágban is.

5 Pisa Állami Levéltár, Toscanelli-iratok.

Irodalom

- G. Biagioli*: I problemi dell'economia toscana e della mezzadria nella prima metà dell'Ottocento (A toszkánai gazdaság és a feles rendszer kérdései a 19. század első felében) In: Contadini e proprietari nella Toscana moderna (Parasztok és földbirtokosok a modern Toscanában) II. k. Firenze, 1981, 85-172.
- G. Biagioli*: Dalla nobiltà assenteista al nobile-impreditore in Toscana: le fattorie Ricasoli. (A távolélő nemességtől a vállalkozó nemesig Toscanában: a Ricasoli-gazdaságok) In: G. Coppola (Szerk.): Agricoltura e aziende agrarie nell'Italia centro-settentrionale (secoli XVI-XIX). (Mezőgazdaság és gazdaságok Közép- és Észak-Olaszországban 16-19. sz.) Milano, 1983. 499-526.
- G. Biagioli*: The spread of mezzadria in central Italy: a model of demographic and economic development. (A feles rendszer elterjedése Közép-Olaszországban: a demográfiai és gazdasági fejlődés egy modelje) In: A. Fauve-Chamoux (Szerk.): Evolution agraire et croissance démographique. (Mezőgazdasági fejlődés és demográfiai növekedés) Liège, 1987, 139-154.
- G. Biagioli*: Le baron Bettino Ricasoli et la naissance du Chianti classico. (Bettino Ricasoli báró és a klasszikus Chianti születése) In: G. Garrier (Szerk.): Le vin des historiens. (A történetírók bora) Suze-la-Rousse, 1990.
- Z. Ciuffoletti – M. Sorelli*: Una fattoria dell'alta collina toscana: Pomino dagli Albizzi ai Frescobaldi. (Egy major a toszkánai magas dombokon: Pomino az Albizziaktól a Frescobaldiakig) In: A Coppola (Szerk.): Agricoltura e aziende agrarie nell'Italia centro-settentrionale, secoli XVI-XIX. (Mezőgazdaság és gazdaságok Észak- és Közép-Olaszországban, 16-19. sz.) Milano, 1983. 455-498.
- E. Lutazzi Gregori*: Organizzazione e sviluppo di una fattoria nell'età moderna: Fonte a Ronco (1651-1746). (Egy gazdaság szervezete és fejlődése az újkorban: Fonte Roncoban, 1651-1746) In: Ricerche di storia moderna (Újkori történeti kutatások) I. k. Pisa, 1976, 209-288.
- A. Menzione*: Popolamento rurale e appoderamento nelle campagne pisane: secoli XVII-XVIII. (Falusi benépesedés és majorságok alakulása Pisa környékén a 17-18. században) In: Ricerche di storia moderna. (Újkori történeti kutatások) 3. k. Pisa, 1984.
- A. Menzione*: Agricoltura e proprietà fondiaria. (Mezőgazdaság és földbirtok) In: E. Fasano Guarini (Szerk.) Prato. Storia di una città (Prato. Egy város története) II. k. Firenze. 1986.
- G. Pallanti*: Rendimenti e produzione agricola nel contado fiorentino. I beni del monastero di S. Caterina, 1501-1689. (Hozamok és mezőgazdasági termelés Firenze környékén. A Szt. Katalin kolostor vagyona, 1501-1689) In: Quaderni storici, 39. sz. 1973, 882-908.
- R. Pazzagli*: Innovazioni tecniche per una agricoltura collinare: l'esperienza di Cosimo Ridolfi. (Technikai újítások dombvidéki gazdálkodáshoz: Cosimo Ridolfi kísérlete) In: Società e storia (Társadalom és történelem) 27. sz. 1985, 37-83.
- A. M. Puli Quaglia*: Il patrimonio fondiario di un monastero toscano tra il XVI ed il XVIII secolo. (Egy toszkánai kolostor földbirtoka a 16. és 18. század között) In: Ricerche di storia moderna (Újkori történeti kutatások) 1. k. Pisa, 1976, 143-208.

ROBERT C. ALLEN

AGRÁRFUNDAMENTALIZMUS ÉS AZ ANGOL MEZŐGAZDASÁG FEJLŐDÉSE

(Agrarian Fundamentalism and English Agricultural Development)

Az angol agrárfejlődés vizsgálatának nagy részében olyan felfogások összessége volt az uralkodó, amit agrárfundamentalizmusként jelölnék meg. E koncepciónak három alapvető állítása van. Az első az, hogy az agrártermelőkenység növekedése 1500 és 1800 között a nyitott földek elkerítésének tulajdonítható, és annak, hogy a parasztgazdálkodást nagybirtokoktól bérelt és bérmunkával művelt nagyobb gazdaságok váltották fel. A második, hogy a kora újkorban az agrártermelés növekedése fontos járuléka – bizonyos esetekben kifejezetten az előfeltétele – volt az ipar fejlődésének. A harmadik, hogy az agrártermelőkenységben bekövetkezett növekedés szükségképpen az egyenlőség fokozódásával járt. Ezek a tételek fontosak önmagukban is, de azért is, mert a világ sok részében irányt adtak az agrárpolitikának. A legújabb kutatások nagy része azonban kétségessé tette az agrárfundamentalizmus kelet-európai, ázsiai, afrikai és latin-amerikai érvényét. Allítom, hogy a doktrína ott sem helytálló, ahol az Angliában történeteket elemezzük. A tételtemet alátámasztó részletes érvelésemet másutt fejtettem ki. Itt eredményeimet foglalom össze.

Kétféle agrárfundamentalista van – tory és marxista. A legnagyobb különbség közöttük abban van, hogy miként képzelik el a nagy gazdaságok és az elkerített magánbirtokok befolyását az alkalmaztatásokra, a termelőkenységre és a földtulajdonra. A toryk (így Arthur Young, 1771a) azt állítják, hogy a nagybirtokok és az elkerített magánbirtokok tőkeintenzívebb gazdálkodásra vezettek, ami fokozta az agrárfoglalkoztatottságot és a hozamot is – az utóbbi jobban emelkedett, így fokozódott a munka termelőkenysége is. Ezzel szemben a marxisták azt vallják, hogy az elkerítés csökkentette a gazdaságok foglalkoztatottságát és növelte a hozamot. Az eltérő vélemények az elkerített gazdaságoknak és a nagybirtokoknak az alkalmaztatásra tett hatásáról eltérő mechanizmusokra utalnak, melyek révén az agrárváltozások befolyásolták az ipari fejlődést és az egyenlőtlenséget. A marxisták szerint a mezőgazdasági foglalkoztatottság csökkenése elősegítette az iparosodást, nagy létszámú agrármunkást kényszerítve be a városokba. A munkaigény csökkenése a béreket is lenyomta. Mivel a marxisták azt tartják, hogy az elkerítések megfosztották a földműveseket földjüktől, ez a változás okozta az egyenlőtlenségeket. A toryk a népességnövekedésre hivatkozva ugyanilyen eredményre jutnak. Eszerint az elkerítést és a gazdaságok egyesítését követő emelkedő agrárhozamok fokozták a népesedést, és a többlet az iparban nyert alkalmaztatást. A járadékok (rents) tovább növekedtek, míg a bérek változatlanok maradtak, a malthusi-ricardói feltételezés alapján, miszerint a népesség mindannyiszor növekedett, amikor a munkabérek túlhaladták a létfenntartás költségeit. Miközben a marxisták a technikai változásokat és a birtokfelhalmozást húzzák alá, és a toryk hangsúlyozzák a népességnövekedést, mind a kétféle agrárfundamentalizmus egyetért abban, hogy az agrárváltozások hozzájárultak az iparosodáshoz és fokozták az egyenlőtlenséget.

Kutatásaim alapján el kell vetnem az agrárfundamentalizmusnak mind a tory, mind a marxista változatát. Eredményeimet az alábbiakban foglalom össze.

Az elkerítés és a termelékenység növekedése

Az agrárfundamentalisták állítják, hogy az elkerítésre a technikai fejlődés szempontjából szükség volt, mivel a nyitott földek rendszere nem volt elég rugalmas, akadályozta az új termények bevezetését és a szántóföldeknek legelővé való alakítását. Az állítás ellenőrzésére a középső országrész déli részén végeztem kutatásokat – nagyjából az Oxfordtól Cambridge-ig és Leicesterig terjedő vidéken. A régiót három, nagyjából homogén természetes körzetre osztom – a kötött talajú szántóföldek, a laza talajú szántóföldek és a legelők vidékére. Ugyanaz a művelési rendszer mindegyik körzetben maximalizálta a profitokat, így a nyitott földek és a bekerített teljesítményét úgy mérem fel, hogy körzetről körzetre összehasonlítom a modern módszerek elterjedését.

Az új technikák elterjedése igazolja azt a fundamentalista állítást, hogy az elkerítés agrárfejlődéshez vezetett. A nehéz, kötött földek vidékén a talaj kötött volta miatt komoly problémát jelentett a pangó víz. A megoldást vízlevezető csatornák jelentették, és valóban, a bekerített területek falvainál nagyobb valószínűség volt e befektetés vállalására, mint a nyitottaknál. A könnyű talajú szántóföldek vidékén a fejlődés a norfolki váltógazdálkodás bevezetésén (répa-árpa-lóhere-búza) és a juhok fajtáinak és gondozásának fokozott javításán alapult. A bekerítés ismét erősen meggyorsította e gazdálkodási mód átvételét. A legeltető vidéken a szántóföldek legelőre váltása volt a fejlődés kulcsa, és az elkerítés jelentősen megnövelte a legelők számát. Mindhárom körzetben a nyitott földek falvai bizonyos fokig átvették az új módszereket, így túlzott az a vád, hogy „érzékeny” voltak az új technikák iránt. Mindazonáltal a nyitott falvak kevésbé voltak újítók, mint az elkerítették. Az elkerítés a mezőgazdaság javításához vezetett.

Mindebből azonban még nem vonhatjuk le azt a következtetést, hogy az elkerítési mozgalom jelentősen hozzájárul a termelékenység növekedéséhez a kora újkori Angliában. A terméshozamok és a munka termelékenysége (nem a vetésforgó) volt a fejlődés két kritikus mutatója. A középkor és a 19. század között mindkettő kb. megduplázódott. Az elkerítés azonban csak kis mértékben járult hozzá a növekedéshez.

A három természetes régióban összehasonlítottam az 1800 körüli évek hozamát. A lazább szerkezetű szántóföldek vidékén a hozamok azonosak voltak a nyitott és az elkerített területek falvaiban. A legeltető vidékeken az elkerített földek hozama talán egy tizeddel magasabb volt, mint a nyitottakon. A kötött földek vidékén az elkerítés kb. egy negyeddal növelte a hozamokat. Amellett az intenzív kapitalista gazdálkodás legtöbb eleme nem járult hozzá a termésnövekedéshez. A terméshozamok nem függtek össze a lóherével és a babbal, a fő nitrogénlektető termények arányával, az állatállomány sűrűségével, az egzotikus vagy megvásárolt trágya alkalmazásával. A termésnövekedéshez nem volt szükség vetésforgó rendszerre. A modern technikák közül csupán a vízlevezető csatornák fokozták a terméseket, és ezek elterjedése idézte elő valójában a terméshozam növekedését a kötött talajú vidékeken. De még itt is, a középkor és a 19. század között a nyitott földeken gazdálkodók a termésnövekedés háromnegyed részét teljesítették. Más vidékeken az egész növekedésnek majdnem egészét a nyitott földeken gazdálkodók hozták létre. Így, ha a termést használjuk a fejlődés mércéjeként, az elkerítési mozgalom csak kis szerepet játszott.

Ezután az alkalmaztatásokat és a munka termelékenységét vizsgáltam. A tory és a marxista fundamentalisták között a legnagyobb ellentét az elkerítésnek az alkalmaztatásra gyakorolt hatása kérdésében van. A vita eldöntésére két módszert alkalmaztam. Az első a gazdálkodás minden feladatát felsorolja és megállapítja ezek árát. Ha ezt a számítást a nyitott és az elkerített gazdálkodás részleteire alkalmazom mindegyik természetes régióban, össze tudom hasonlítani a munka összességének árát az összes alkalmaztatással. A második módszernél az Arthur Young által 1760-as körútján megvizsgált többszáz „jellegzetes” gazdaság adatait használtam fel. (1768, 1771a, 1771b) Mivel ő feljegyezte a gazdaságok alkalmazottakkal való ellátottságát, össze tudom hasonlítani a nyitott és elkerített gazdaságok alkalmazottakkal való ellátottságát angol holdanként. A gazdálkodási módszer döntő különbségei ellenére az eredmények ugyanazok. Az elkerítésnek csekély hatása volt az alkalmaztatásra, ha egyáltalán volt valami, és ha nem befolyásolta a szántás és a legeltetés arányát; ha az elkerítés a szántóföldek legelővé változtatására vezetett, akkor esett az alkalmaztatás. Ezek a számítások nem támasztják alá az „optimista” tory felfogást. A legelővidékek vonatkozásában a marxista történetíráshoz közelebb van a tényekhez.

Ezek az eredmények feltételezhetővé teszik, hogy a munka termelékenységében nagy szerepe volt az elkerítésnek. Hatása azonban vegyes. Bizonyos körülmények között a munkásonkénti eredmény jelentősen növekedett, de a legtöbb helyen a nyereség legfeljebb egytizednyi volt. Még ha az elkerítés gyakran csökkentette is az alkalmazottak számát, a munka termelékenysége kevéssé nőtt, mivel a teljesítmény is hanyatlott. Ez az eredmény nem meglepő, ha megnézzük, milyen kis fellendülést jelentett az elkerítés a terméseredményekben, tekintetbe véve az elkerítésnek azt a tendenciáját, hogy csökkentette a szántóföldek arányát és azt a tényt, hogy a szántóművelés holdanként jobb teljesítményt adott, mint a legeltetés. Ami a terméshozamot illeti, az elkerítési mozgalom csak csekély mértékben járult hozzá a munka termelékenységéhez Angliában.

A kora újkori viták a hozamok és az alkalmaztatás körül általában bizonytalanok voltak és nem vezettek eredményre. Két kérdésben azonban egyetértés született: az elkerítés változásokat hozott a művelésben és a gazdálkodási módokban, és az elkerített gazdaságok több adót fizettek, mint a nyitottak. Mindkét állításnak igaza volt. A tory fundamentalisták szerint ezek a kérdések összefüggtek — a hatékonyság növekedése fokozta a gazdaság adófizetési képességét, és így az adók emelkedésének okozója lett. Eredményeim, miszerint az elkerítés kevéssé járult hozzá a termelékenység növekedéséhez, kérdésessé teszik ezt a következtetést és arra utalnak, hogy az adók növekedése jövedelem-újraelosztást jelent a gazdálkodók és a földesurak között. A kérdés vizsgálatára számításokat végeztem a nyitott és elkerített gazdaságok ricardiánus többletére vonatkozóan. E többlet jelenti a különbséget a gazdaság jövedelme és a közölt jövedelem között, melyet munkája és tőkéje másutt el tudott volna érni. A ricardiánus többlet mind a gazdaság általános hatékonyságát jelzi (technikai megfogalmazásban produktivitásának a teljességét), mind járadék és adók fizetési képességét.

Az agrárforradalom a kötött talajú földek vidékén általában úgy működött, ahogy a tory fundamentalisták tartották — az elkerítés csatornázáshoz vezetett, ami fokozta a hozamokat. A ricardiánus többlet ugyanígy növekedett, és növekedése egybevágott a járadék emelkedésével. E vidéken nincs nyoma az elkerített gazdaságoknál a jövedelem újraelosztásának. A legtöbb egyéb vidéken azonban a

tory felfogás nem vág egybe a tényekkel. A lazább talajú vidéken a termelékenység növekedése igen kicsi volt, és a magasabb járadékok bizonyos fokú jövedelem-újraelosztást vontak maguk után, a gazdálkodóktól a földesurak irányába. A legelővidékek eredményeit nehezebb magyarázni, de a parlament által elrendelt elkerítések követő hatékonyságnövekedés — úgy tűnik — csekély, és sok adat vall arra, hogy a 18. század közepén a nyitott földek járadéka kevesebb volt, mint a föld értéke. Valószínűnek látszik, hogy ezen a vidéken az elkerítést követően a járadéknövekedés a 18. században jelentős jövedelem-újraelosztásra vezetett a gazdálkodóktól a földesurak felé.

A kutatások általában megerősítik az elkerítés jelentőségét bizonyító két következtetést. Látványos változásokra vezetett a föld felhasználásában és a gazdálkodási módszerekben, ill. magasabb járadékokhoz. Ha azonban felmértem az elkerítésnek a terméseredményekre és a munka termelékenységére gyakorolt hatását, jelentősége csökken, főleg ha a nyereséget szembeállítom a hatékonyság növekedésével a kora újkori korszakon keresztül. Annak ellenére, hogy számos földesúr lelkesedett az elkerítésért, ez jelentéktelen mértékben járult hozzá a mezőgazdaság termelékenységéhez.

A kapitalista mezőgazdaság és a termelékenység növekedése

A tory fundamentalizmus egyik alapvető állítása, hogy a nagy gazdaságok holdanként több tőkét fektettek be, mint a kis gazdaságok, és hogy ezek magasabb hozamot értek el. Az első kérdést Arthur Young farmokról végzett vizsgálata alapján tanulmányoztam. Adatai azt mutatják, hogy az angol holdanként befektetett tőke nagysága a terület nagyságával arányban csökkent (vagy néha változatlan maradt) a szántóművelésű és legeltető gazdaságokban egyaránt. Young maga ezeket az adatokat arra használta, hogy a birtoknagyságot a természellel hozta összefüggésbe. Szerinte pozitív összefüggést mutattak. Valójában az összefüggés jelentéktelen és túl gyenge ahhoz, hogy magyarázatot adjon a termésnövekedésre a kora újkori Angliában. S mi több, Young termési adatai inkább falvakra vonatkoznak, nem annyira gazdaságokra, így kevésbé alkalmasak arra, hogy tanulmányozni lehessen velük az összefüggést a termés és a gazdaságok nagysága között.

Megbízható kimutatásokat használtam fel arra, hogy hitelesebb mutatót találjak a gazdaság nagysága, tőkebefektetése és termése közti összefüggés felmérésre. Young adataival egybehangzóan a hiteles mutató azt támasztja alá, hogy az angol holdankénti tőke a nagyság arányában csökken. Nagyobb történeti fontossága van annak a ténynek, hogy a mutató nem jelez összefüggést a nagyság és a terméshozam között. A nagy gazdaságokkal nem szükségképpen járt bőséges aratás. Mi több, a termés növekedése megelőzte a nagyobb, „kapitalista” gazdaságokra való 18. századi átállást. A kerítetlen földek gazdái — az angol yeomanek — hozták létre a gabonatermelésben a biológiai forradalmat.

A továbbiakban Young gazdaságokról végzett kimutatását arra használtam fel, hogy adataival felmérjem, milyen hatással járt a gazdaságok nagyságbeli növekedése az alkalmaztatásra. Ahogy a körülkerítésnél, a tory fundamentalisták itt is azt várták, hogy a nagysággal az alkalmaztatás is nő, míg a marxisták az ellenkezőjére számítottak. A tények megint a marxista felfogásnak adtak igazat. Az angol holdankénti alkalmaztatás a férfiak, nők és gyermekek esetében egyaránt a nagysággal

együtt csökkent. A csökkenés a nők és gyermekek vonatkozásában volt a legnagyobb. A gazdaságok 18. századi egyesülése főlegessé tette a legtöbb falusi nőt és gyermeket a mezőgazdaságban.

A munka termelékenysége két ok miatt fokozódott a kora újkorban. A növekedés fele a 17. századi gazdák által elért termésnövekedésnek tulajdonítható. Ez a növekedés nem magyarázza Anglia rendkívüli termelékenységét a kontinensével szemben 1800-ban, mert a termékek általában emelkedtek Északnyugat-Európában, növelve az egy munkásra eső termelési eredményt az egész régióban. Anglia fölénye inkább a gazdaságokban való foglalkoztatás csökkenésének tulajdonítható, ami a gazdaságok 18. századi összeolvadásának volt a következménye. Hozzájárul vajon ez a munkaalkalom-csökkenés az ipari fejlődéshez?

Agrárváltozás és iparosodás

A mezőgazdaság termelékenységének növekedése egy módon segítheti elő az iparosodást és a gazdasági növekedést, azzal, hogy megtakarításokkal szolgál ipari létesítmények pénzelésére. Angliában az agrárforradalom okozta termelékenységből származó nyereség járadéknövekedések formájában a nagybirtokosokhoz áramlott. Megtakarításukat ezek nem kölcsönözték ki, és vagyonukat pompás otthonokra, elegáns életvitelre fordították.

Az agrárforradalom hozzájárulását Anglia gazdasági növekedéséhez a nemzeti jövedelemre gyakorolt közvetlen hatása jelentette. A mezőgazdaság hatékonysága két úton növelte a GDP-t. Az első út a mezőgazdasági teljesítmény növelése, ami növelte a hozzáadott értéket a mezőgazdaságban és így közvetlenül emelte a GDP-t. A második út a munkaerő felszabadítása volt más szektorok számára. A 17. században az agrárváltozások mindkét úton hozzájárulást jelentettek. A termés emelkedésével megnövekedett a hozzáadott érték, és az elkerítés csökkentette a gazdaságokban a foglalkoztatottságot, a főlegesen népességet kényszerítette, hogy elhagyják a falvakat. Ezek az emberek feldagasztották a nagyvárosok népességét. Ez a két hatás együtt jelentősen emelte az angol GDP-t.

Az elkerítések és a gazdaságok összevonása fokozódott a 18. században, de ezek kevésbé hatottak a nemzeti jövedelem emelkedésére. A technikai változások most már nem fokozták a terméshozamot, így közvetlenül nem emelték a hozzáadott agrárértéket és a GDP-t. Az elkerítések és a gazdaságok összevonása csökkentette az angol holdankénti foglalkoztatottságot, de a felszabadult munkaerő nem eléggé kapott alkalmazást az iparban. A 19. század közepére az agrárforradalom szegényeket teremtett, nem proletariátust. A gazdaságok termelékenységének a munkaerő felszabadításán keresztül való emelkedése így nem jelentett növekedést a nemzeti jövedelemben. Az agrárváltozások teljes hatása a GDP-re igen kicsi volt a 18. és 19. században.

A technikai haladásból adódó haszon elosztása

Az agrártermelékenységben bekövetkezett növekedés lehetőséget teremtett, hogy növelje némely (vagy minden) ember jövedelmét Angliában. Valójában mind a marxista, mind a tory fundamentalizmusban kifejtett okok miatt a fő haszonélvezők a gazdagok voltak.

Az árak változása volt a fő csatorna, melyen keresztül a termelékenység növekedésének a hasznát elosztották. Így, ha az élelmiszerárak leestek volna, a fogyasztók nyertek volna. Ez a fejlődés valóban csökkenthette volna a reáljövedelmek közötti egyenlőtlenséget, hiszen a szegények jövedelmüknek nagyobb hányadát költötték élelemre, mint a gazdagok. A mezőgazdasági reálárak azonban emelkedtek Angliában a késő középkor és a 19. század között. Ez a tendencia fokozta az egyenlőtlenséget, a szegények reáljövedelmét a gazdagokéhoz képest csökkentve.

A termelékenység növekedéséből származó nyereség növekvő jövedelem formájában jutott el a gazdálkodókhoz. A munkások azonban nem nyertek, mivel a reálbérek leestek, majd alacsonyok maradtak, ahogy a termelékenység növekedett. Így a gazdák (mint a működő tőke tulajdonosai) nem nyertek, mivel a 15. századtól a 19.-ig az állatállomány és felszerelés reálértéke nem változott. Az emelkedő termelékenység minden haszna a földesurakhoz áramlott – a járadék reálértéke kb. hétszeres lett 1400 és 1850 között.

Ezek az ártrendek mozgásokat tükröznek a keresletben és kínálatban. Az agrártermékek ára hosszú távon nőtt, mivel a termelés nem tartott lépést a népesedéssel és a kereslettel. A teljesítmények fokozódása nehézkes volt, mivel a nagy gazdaságokban és a legtöbb elkerített gazdaságban azzal fokozták a hatékonyságot, hogy csökkentették az alkalmazásokat, ahelyett, hogy a teljesítményeket fokozták volna. A legkisebb felfelé való nyomás a termékek reálárára a 17. század közepe és a 18. század között tapasztalható, amikor a gabona-terméshozamok megduplázódtak. Ezt a kis, kerítetlen földek gazdálkodói érték el, és így az nem tulajdonítható a nagy gazdaságoknak vagy az elkerítettetteknek.

A járadék emelkedése és bérek esése visszatükrözte a technikai változás jellegét, ill. a föld és a munka viszonyának összefüggését. A 15. század vége felé bőségben volt a föld, és így járadéka alacsony volt. A következő négy évszázadban az elkerítések és a gazdaságok összevonása csökkentette a munkaerőigényt. Ugyanakkor a népesség növekedett. 1800-ra a munkaerő fölöslegben volt. Szüksége folytán csak a földnek volt értéke, így a piacrendszer a javított mezőgazdaság megnövekedett jövedelmét a birtokok tényleges tulajdonosainak juttatta.

Ha a földek tulajdonjoga egyenlően oszlott volna meg, akkor az a tény, hogy a termelékenység megnövelte a járadékot, az egyenlőtlenséget nem fokozta volna. De a földtulajdon igen koncentrált volt és a kora újkorban még inkább azzá vált. Az agrártermelékenység növekedéséből származó jövedelem nagy része tehát a gentrynek és az arisztokráciának jutott.

Két agrárforradalom

Az angol történelemben két agrárforradalom volt: a kisbirtokosoké és a földesuraké.

A kisbirtokosok forradalma nagyrészt a 17. században zajlott le. A gabona terméshozamának a megduplázódása jellemezte. Ez a forradalom emelte Anglia nemzeti jövedelmét, és ennek haszna széles körökben osztódott el. A fogyasztók nyertek vele, mivel a megnövekedett termés lenyomta az élelmiszerárakat. Kisgazdák, akik örök haszonbérletben és előnyös bérletekben bírták földeiket, nyertek, hogy a föld értéke növekedett. A munkások is tartották magukat, hiszen az alkalmazások megmaradtak.

A földesurak forradalma az elkerítéssel és a gazdaságok összevonásával járt. Ez az újrendezés a 15. században kezdődött, de főleg a 19. században zajlott. A korai elkerítések olyan időben növelték a gazdaságok termelését és csökkentették a munkát, amikor a népesség csekély volt, így talán hozzájárultak a GDP valamelyes emelkedéséhez – ez az emelkedés főleg a nagybirtokosokat érintette a magasabb járadékok révén. A gazdaságok mértékének növekedése és az elkerítések a 18. században nem növelték a teljesítményeket – mindez csökkentette a gazdaságokban az alkalmaztatást. A felszabadult munkások nem növelték a nemzeti jövedelmet, mivel nem kaptak alkalmazást az iparban. Az egyedüli nyerők a földesurak voltak.

A következtetés elkerülhetetlen: a legtöbb angol férfi és nő jobban járt volna, ha a földesurak forradalma sohasem következik be.

Irodalom

- R. C. Allen: The Efficiency and Distributional Consequences of Eighteenth Century Enclosures. – Economic Journal, 92, 1982, 937-953.*
- R. C. Allen: The Price of Freehold Land and the Interest Rate in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. – Economic History Review, 2nd series, 41, 1988, 33-50. (Allen, 1988 a)*
- R. C. Allen: Inferring Yields from Probate Inventories. – Journal of Economic History, 38, 1988, 117-125. (Allen, 1988 b)*
- R. C. Allen: The Growth of Labour Productivity in Early Modern English Agriculture. – Explorations in Economic History, 25, 1988, 117-146. (Allen, 1988 c)*
- R. C. Allen: Enclosure, Farming Methods, and the Growth or Productivity in the South Midlands. In: G. Grantham and C. S. Leonard (eds): Agrarian Organization in the Century of Industrialization: Europe, Russia and North America. Research in Economic History, Supplement, 5, 1989, 69-88.*
- R. C. Allan and C. O. Grada: On the Road Again with Arthur Young: English, Irish, and French Agriculture during the Industrial Revolution. – Journal of Economic History, 38, 1988, 93-116.*
- A. Young: A Six Weeks Tour through the Southern Counties of England and Wales. London, 1768.*
- A. Young: A Six Month's Tour through the North of England. London, 1771, 2nd ed. (Young, 1771 a)*
- A. Young: The Farmer's Tour through the East of England. London, 1771. (Young, 1771 b).*

J. NAGY LÁSZLÓ

**A MAGHREB ORSZÁGOK A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ
IDEJÉN (1939-1944)
A NEMZETI FÜGGETLENSÉG KÖVETELÉSÉNEK
KITELJESEDÉSE**

A Maghreb országok (Tunézia, Algéria, Marokkó) – Indokína mellett – a francia gyarmatbirodalom politikai-stratégiai szempontból legfontosabb gyarmatai. A második világháború idején pedig – az ismert katonai akciók következtében már nem csupán a francia érdekek szempontjából fontos, hanem az antifasiszta koalíció nyugati tagjainak hídfőállása lesz, ahonnan elindulnak Európa felszabadítására. Franciaország számára szintén történelmi jelentőségre tesz szert, 1943-tól 1944 szeptemberéig, a Francia Köztársaság Ideiglenes Kormányának Párizsba költözéséig Algír volt az Ellenállás Franciaországának fővárosa. Ennek következtében a három ország antikolonialista nemzeti mozgalmának politikai tevékenysége, viszonya a harcoló felekhez különös fontossággal bír.

Franciaország hadba lépésekor az őslakosság mindhárom országban nyugodtan reagált a mozgósításra és zavartalanul tett eleget a katonai behívásnak. Az első hónapokban a gyarmati hatóságok semmilyen ellenséges megnyilvánulást nem tapasztaltak.¹ Ez abból következett, hogy a nemzeti mozgalom mérsékelt szárnya egyértelműen Franciaország és a nyugati demokráciák mellé állt a hitleri Németországgal szembeni harcban, a militáns nacionalista szárnyát pedig, amely nem volt képes különbséget tenni a fasiszta hatalmak és a gyarmatosítók politikája között, a hatóságok feoszlatták, illegálitással kényszerítették.

Marokkóban a háború kirobbanásának éveiben már nem létezett szervezett politikai erő a gyarmati hatalommal szemben. Az 1934-ben alakult Marokkói Akcióbizottságot három évvel később betiltották, vezetőit – köztük Alal al Fasszit – száműzték az országból.

Tunéziában az 1920-ban alakult Desztur Párt támogatta a francia kormány lépéseit. A belőle 1934-ben kivált radikálisok által alapított Új Desztur Pártot az 1938. áprilisi tüntetések és véres összecsapások után betiltották, vezetőjét Habib Burgibát bebörtönözték.

A három ország közül az 1930-as években Algériában alakult ki a legszervezettebb s egyben a legnagyobb befolyással bíró nemzeti mozgalom. Szervezetei rövid időre (1936-37) antikolonialista egységfrontot is létrehoztak. Ennek dinamikája azonban a népfretpolitika jobbrafordulásával megtört, a mozgalmon belül pedig megerősödött az Algériai Néppárt (Parti de peuple algérien – PPA), amely magába gyűjtötte a francia kormány jobbra tolódó politikájából kiábrándult városi proletár és marginális tömegeket. Az 1937-ben alakult PPA, de főként vezetője, Messzali Hadzs csak és kizárólag azzal volt hajlandó szövetségre lépni vagy vele szemben kompromisszumkészségét nyilvánítani, aki az ország nemzeti függetlenségét, szuverenitását programjába foglalta. München után pedig azt hangoztatta, hogy az algériai nép „nem hajlandó meghalni sem Csehszlovákiáért, sem Danzigért.”² A pártot a háború kirobbanásakor azonnal betiltották, vezetőjét bebörtönözték. A franciaországi politikai rendszert és uralkodó eszméket modellnek

tekintő – elsősorban a francia kultúrán (vagy azon is) nevelkedő – értelmiségieket tömörítő Képviselők Szövetsége a francia kormánnyal vállalt szolidaritása jeléül nyomban a háború kirobbanását követően felfüggesztette tevékenységét. Vezetői (Ferhat Abbasz, Bendzselul) Párizs teljes támogatására szólították fel híveiket.

A kommunistákat, akiknek elsősorban Algériában volt erős szervezetük,³ a szovjet külpolitikai és katonai lépések s az ahhoz igazodó Komintern irányvonal-módosítások kritikus helyzetbe hozták. A népfront időszakban felhalmozott tekintélyük – és tagságuk – nagyobb részét elvesztették, súlyos presztízsvesztésüket szenvedtek. A Molotov-Ribbentrop paktum következtében teljesen elszigetelődtek a nemzeti mozgalmon belül, csekély tekintélyüket is elvesztették. Szervezeteiket a kormány szeptemberben feloszlatta. A Komintern november eleji felhívása és Dimitrov cikke imperialistának minősítette a háborút, amelyben „a dolgozóknak nincs semmi megvédenivalójuk”.⁴ További megpróbáltatást okozott a szovjet- finn háború, a közvélemény ekkor már élesen fordul szembe velük. Elhagyja az algériai pártot az 1930-as években nagy tekintélynek örvendő vezetője, Ben Ali Bukhordt is, nyilvánosan tagadja meg múltját és fordul szembe a Szovjetunióval. A gyarmati hatóságok örömmel nyugtázták „patrióta szellemű” szovjetellenes kijelentéseit.⁵

Franciaország katonai veresége egyrészt sokkhatást vált ki, másrészt aktivizálja a radikálisokat, s élénkíti a lappangó német-szimpatiát. Németország nem kívánt terjeszkedni a Földközi-tenger medencéjében, propagandatevékenysége – már a háború kirobbanását megelőző években is – a Közel-Keletre irányult. Jelentős összegeket szánt arra, hogy az Anglia-ellenességet kihasználva elsősorban az ifjúság és a palesztinai arab vallási vezetők körében híveket szerezzen.⁶ Ez irányú tevékenysége – mint a későbbi események igazolják – nem volt eredménytelen. A mediterrán térségben Olaszország fogalmazott meg expanzív célokat. Ezt szentesítette az 1937-es Hitler-Mussolini megegyezés, amely olasz érdekszférának ismerte el a Földközi-tenger medencéjét. Berlin ezért sem kívánt kapcsolatot teremteni a maghrebi nemzeti mozgalom németbarát aktivistáival, akik viszont nem csupán a francia gyarmati hatalommal, hanem éppen az olasz terjeszkedési törekvésekkel szemben is keresték a németek támogatását. Az ilyen jellegű tevékenységet egyébként a franciákkal kötött fegyverszüneti egyezmény is tiltotta. Ennek alapján utasítják vissza a fegyverszüneti bizottság német tagjai Algírban egyes nacionalisták kapcsolatteremtő kísérleteit.⁷ Ezek a nacionalisták lépésüket a politikai megfontolásokon túl a közhangulat gyors változásával indokolták. Franciaország gyors katonai összeomlását ugyanis az észak-afrikai őslakos közvélemény egyre jelentősebb része úgy értékelte, hogy a gyarmati uralom napjai meg vannak számlálva. A tunéziai főrezidenshez érkező levelek 1940 nyarán arról számolnak be, hogy „növekszik azoknak a száma, akik úgy látják, hogy Franciaország küldetése véget ért.”⁸ A nyár folyamán érzékelhetően megélnék a nacionalisták tevékenysége. Nem ritkák a több ezer fős tüntetések (Ksar Hellal, Sfax), amelyekben a Le Franciaországgal! Szabadságot Burgibának! jelszavak mellett megjelennek a Németországot élítők is. A résztvevők óriási többsége, amint az a rendőrségi dokumentumokból kiderül, 20-22 éves, zömében a kis- és kézműves iparban vagy a kereskedelemben dolgozó fiatal.⁹ Az Új Desztur Párt vezető testületét Habib Thameur titkár szervezte újjá és kisebb jelentőségű szabotázsakciókat szervezett.¹⁰

Algériában a PPA közel sem volt képes ilyen akciókat szervezni, nem voltak aktivistái, akik a letartóztatások ellenére biztosították volna a vezetés folytonosságát.

gát. Most érezte negatív hatását az, hogy 1937-38-ban, amikor a PPA népszerűsége és befolyása csúcson volt, Messzali Hadzs és a vezetők nem fordítottak gondot a szervezeti keretek megszilárdítására. A párt illegalitásban kifejtett tevékenysége a nemzeti függetlenséget és Messzali Hadzs szabadon bocsátását követelő röplapok időnkénti terjesztésében merült ki. Ezek különösebben nem nyugtalanították a gyarmati hatóságokat, akik „izolált, nagyobb befolyás nélküli akcióknak” minősítették őket.¹¹

Francia Marokkóban 1939-42 között teljes nyugalom van, semmilyen figyelemre méltó esemény nem történik. A spanyol zóna nacionalistái – elsősorban Abdelhalek Torres – viszont, miután Franco nem tartja be a polgárháború idején az autonómia megadására tett ígéretét, egyre inkább a németek támogatását keresik. A tetuáni német konzul azonban 1940 őszen egyértelműen tudomásukra hozza, hogy „Marokkó éppúgy, mint egész Észak-Afrika, Olaszország hatáskörébe tartozik”.¹² A németek különösen óvatosak voltak Spanyol Marokkóban, mivel Hitler Spanyolországot is szeretne volna bevonni a háborúba.

A Vichy-rendszert az európai francia lakosság jól fogadta, a rendet, a tekintélyt jelentette számára és a biztonságot, hogy Észak-Afrika francia marad. Pétain marsall néhány paternalista szellemű intézkedéssel (pl. az alkoholfogyasztás betiltása) szerzett némi presztízszt az őslakosság körében. Antiszemita rendeleteiktől viszont mind a marokkói, mind a tunéziai uralkodó kategorikusan elhatárolta magát. Hasonlóképpen nyilatkoztak a legalitást élvező Képviselők Szövetségének vezetői is, akik ugyanakkor még mindig nem vették el teljesen a Franciaországba vetett bizalmukat. Úgy vélekedtek, hogy a nehéz helyzetbe került gyarmati hatalom – cserébe az őslakosok lojalitásáért – hajlandó lesz bizonyos, ha nem is politikai, de legalább szociális reformok bevezetésére. Ezért Ferhat Abbasz 1941 áprilisában reformjavaslatokat juttatott el Pétainhoz. Élesen bírálta a (francia és őslakos) birtokosokat, őket tette felelőssé a tömegek nyomoráért és bennük látta minden reform megvalósulásának legfőbb akadályát. Ezért korlátozott földreformot javasolt, az őslakosság kulturális színvonalának emelése érdekében pedig az oktatás fejlesztését.¹³ Miután a javaslat válasz nélkül maradt, tiltakozásul Ferhat Abbasz és képviselőtársai lemondtak mandátumukról.

Az algériai és a tunéziai kommunisták 1940 második felében kezdenek felocsúdni bénultságukból, de politikájukban gyökeres fordulat a Szovjetunió megtámadása után alakul ki. A háború előtt, egyrészt a baloldali kormányba vetett bizalom, másrészt a hitleri Németország expanzionista törekvései miatt Franciaország és észak-afrikai gyarmatai szoros szövetségének hívei voltak és élesen bírálták a nemzeti függetlenség követelésének jelszával fellépőket, különösen München után. Mindkét párt 1941 nyarán tartott konferenciáján változtatott ezen az álláspontján, amikor a nemzeti függetlenség kivívását jelölte meg célként.¹⁴ E nagy jelentőségű változtatást azonban kizárólag külső tényezőkkel – a franciaországi helyzet, a Szovjetunió hadba lépése – indokolták, s ez az alapvetően helyes állásfoglalás konjunkturális jellegét bizonyítja. Néhány évvel később, a demokratikus erők felülkerekednek Franciaországban és nemzetközi méretekben újra szembefordulnak a nemzeti függetlenséget követelőkkel s ezzel szétrombolják az egység megteremtésének lehetőségét az antikolonialista nemzeti mozgalomban.

Az 1942. novemberi amerikai-angol partraszállás nyomán Marokkó és Algéria kikerült a tengelyhatalmak befolyása alól. Tunéziát viszont megszállták a németek, és onnan csak fél évvel később sikerült őket kiűzni. A német okkupáció, amit

kevesen hittek tartósnak, sajátos helyzetet – és lehetőséget – teremtett a nemzeti törekvések kifejezésére.

Az okkupációt követően a Hitler szolgálatába szegődött jeruzsálemi főmufti, Husszeini javasolta Hitlernek, hogy deklarálja a Maghreb ország függetlenségének elismerését.¹⁵ Ezt a német vezetés nem tette meg, de most már aktívan támogatja a nacionalisták függetlenségi propagandáját, magában Tunéziában pedig ehhez a kedvező feltételeket is megteremti. A németek célja az volt, hogy az uralkodót és az általuk legalizált Új Desztur Pártot kollaborációra bírják. Burgiba a börtönből Habib Thameurnek, a párt illegálitásban tevékenykedő vezetőjének már 1942 augusztusában eljuttatott levelében kategorikusan megtiltott mindenféle együttműködést a németekkel, akiknek vereségében biztos volt. Teszi ezt annak ellenére, hogy véleménye sem a pártban, sem a lakosság körében nem talált osztatlan támogatásra, amint azt levelében ő maga jegyzi meg: „Az a naiv hit, hogy Franciaország veresége Isten büntetése, hogy uralmának vége, és hogy függetlenségünk a tengelyhatalmak győzelmének a következménye, sokak tudatában erősen meggyökeresedett. Nos, én azt mondom, hogy ez tévedés, súlyos és megbocsáthatatlan tévedés... A szembeszökő igazság az, hogy Németország nem nyeri meg a háborút, nem nyerheti meg, az idő ellene dolgozik, és szét fogják zúzni.”¹⁶ Utasítja Thameurt, hogy a párt aktivistái lépjenek kapcsolatba a gaulle-istákkal, valamint az angol és amerikai ügynökökkel. Kategorikusan leszögezi, hogy feltétel nélkül támogatni kell a szövetségeseket.

A bej semleges álláspontra helyezkedett, a partraszállás napján levélben értesítette Rooseveltet és Hitlert, hogy Tunézia kívül akar maradni a konfliktuson és egyenlő távolságot kíván tartani a szemben álló felek között.¹⁷ Az uralkodó politikájának önálló nemzeti jellegét igyekszik erősíteni. 1942. december végén közismerten franciabarát politikusokból (pl. Meteri az Új Desztur Párt 1938 januárjában lemondott elnöke) új kormányt alakít, amelyet – tagjai politikai-ideológiai nézeteire utalva – Rahn német követ „félíg amerikainak” nevez.¹⁸ Mivel a német hadseregbe az ígért, viszonylag magas zsold ellenére sem jelentkeztek tunéziaiak, Rahn az általános mozgósításra akarja rávenni az uralkodót, március elején pedig, amikor az angol légierő Tunisz elővárosait bombázza, arra, hogy nyíltan kezdjen propagandahadjáratokat a szövetségesek ellen. Az uralkodó azonban ellenáll a németek nyomásának, mindkét kérés teljesítését visszautasítja.¹⁹ Moncef bej tehát a konkrét helyzetben rejlő lehetőségeket kihasználva megerősíti önállóságát (és a tunéziai államét) Franciaország helyi kollaboráns vezetőivel szemben, de nem kötelezi el magát a németek mellett, már csak azért sem, mert tartós jelenlétükben nem bíz. Habib Thameur és az Új Desztur Párt vezetősége viszont, irreálisan értékelve a háború menetében bekövetkezett változásokat, inkább egy hosszabb német jelenléthez igazítja politikáját. Figyelmen kívül hagyja Burgiba instrukcióit s lapjában, az Ifrikia al Fatatban (Fiatal Afrika) mellőzi ugyan a tengelyhatalmak nyílt dicséretét, de bírálja az uralkodót is, amiért az a német jelenlétre támaszkodva nem hajlandó proklamálni Tunézia függetlenségét.²⁰ A párt néhány, főként fiatal aktivistája pedig a német pénzen alapított Es-Sehab (Ifjúság) c. lap köré tömörülve a nyílt kollaborációt választja. Miután a németeknek sem a bej révén, sem a desztur párti vezetők megosztottsága miatt nem sikerült aktív támogatást elérniük a lakosság körében, Burgibát franciaországi börtönből Rómába vitték, abban reménykedve, hogy talán az olaszoknak sikerül megnyerni a tengelyhatalmak támogatására. Burgibát 1943. január 9-én megkülönböztetett

figyelemmel fogadták Rómában. Az Új Desztur Párt vezetője azonban nem hajlandó a tengelyhatalmakat támogató nyilatkozatot tenni. Sőt, közölte az olasz külügyminisztérium diplomatáival, hogy megbeszélésekre is csak akkor hajlandó, ha elismerik Tunézia függetlenségét s ezt követően az uralkodóval tárgyalnak. Ezt viszont a Tunéziára a 30-as évek közepe óta egyre erőteljesebb igényt formáló olasz politikusok nem fogadhatták el. Miután Burgibát nem sikerült rávenni a kollaborációra, és a német-olasz katonai pozíciók is alaposan meggyengültek március második felében (a szövetségesek áttörték a Mareth vonalat), és az otthoni nacionalisták is követelték a visszatérését, visszaengedték Tuniszba, még mindig bízva, hogy esetleg hasznukra válhat. Az április 7-én hazaérkező Burgiba azonban már képtelen befolyásolni az eseményeket. Még arra sem tudta rávenni pártja otthon maradt vezetőit, hogy május elején, amikor a tengelyhatalmak hadseregének maradványa fegyverletételre kényszerül, ne meneküljenek Berlinbe, mert ezzel saját maguk szolgálatnak okot a kollaboráció módjára.²¹

Május 13-án egész Észak-Afrika angol-amerikai kézre kerül. A nemzeti mozgalom helyzete azonban egyáltalán nem válik könnyűvé, Észak-Afrika őslakossága számára a szövetségesek katonai győzelme – ellentétben a francia származásúakkal – nem a felszabadulást jelenti, mivel azonnal – s elég brutálisan – megkezdődik a „francia rend” visszaállítása, ami viszont az addig mérsékelt politikai erőket is szembeállítja a gyarmati hatalommal. A nemzeti mozgalmat a francia adminisztráció, majd a rövidesen megalakuló Francia Nemzeti Felszabadító Bizottság is kollaborációval vádolja. Moncef bejt alig egy héttel Tunisz eleste után lemondásra kényszerítik. A vád ellene kollaboráció éppúgy, mint a letartóztatott és házi őrizet-re ítélt Burgiba ellen. Az igazi ok azonban az, hogy a rendkívül nehéz, kritikus körülmények között mindkettlen a nemzeti érdekeket igyekeztek előnyben részesíteni. Maga Juin tábornok, a főrezidens is megállapítja, hogy a bejt, az őt keményen bíráló és autonóm törekvései által privilegizált társadalmi helyzetüket veszélyeztetve látó európai származásúnak nyomásának engedve mondotta le.²² E döntéssel az európai származásúak saját lelkiismeretüket is nyugtatták, hiszen a kortársak véleménye szerint a Maghreb országok európai származású lakossága 1942 végén – 1943 elején még mindig pétainista és britellenes.²³ Ekkor még bizonyos gaulleista ellenálló csoportok megléte ellenére is az alig ismert és inkább az angolok bábjának tartott de Gaulle befolyása sem számottevő. A tábornok kemény és makacs küzdelemben bizonyította be, hogy önálló, a francia birodalmi érdekeket szem előtt tartó politika megvalósítására ő az alkalmasabb a kezdetben a szövetségesek támogatását élvező Giraud-val szemben. A két tábornok kényszerű – főként Churchill közvetítésével 1943 januárjában Casablancában létrejött – kompromisszuma nem tartott sokáig. Az 1943. május 30-án alakult Francia Nemzeti Felszabadító Bizottság élén csak novemberig állt a két tábornok. Ekkor mond le Giraud valójában addig is formális társelnöki tisztéről. Ám de Gaulle számára hosszú távon, s ennek a tábornok tudatában volt, az igazi konkurenciát nem Giraud tábornok, mégcsak nem is az angolok, hanem az amerikaiak jelentették, akik nem is titkoltan a maghrebi nemzeti mozgalom potenciális szövetségeseként tűntek fel.

Az Egyesült Államok a világháború kirobbanása, de főként Franciaország összeomlása után kezdett érdeklődni Észak-Afrika iránt. Roosevelt elnök 1940 szeptemberében megbízta Robert Murphys, a Vichy-kormány mellé rendelt diplomatát, hogy építsen ki kapcsolatokat a Maghreb országokban. A diplomata, felkészülve a feladatra, tanulmányozza a külügyminisztérium titkos archívumának a

térségre vonatkozó dokumentumait. Ám kénytelen szomorúan megállapítani, hogy „nagyon kevés használható anyagot” talált.²⁴ Decemberben Észak-Afrikába utazik s munkája eredményeként a következő év tavaszán – tanácsára – már amerikai ügynökök sora érkezik a három francia gyarmatra. Tevékenységüknek, amelyet ő hangol össze, nagy szerepe lesz az 1942. novemberi partraszállás előkészítésében. Már a kezdetektől különösen aktívak Marokkóban és Algériában, Tunéziában pedig Moncefbej trónra lépését követően.²⁵ A német-olasz fegyverszüneti bizottság számtalanszor emel panasz az amerikai diplomátákkal és hivatalos személyekkel szemben a vichysta hatóságoknál. Ezek a panaszok a partraszállás után sem szűnnek, de most már a francia hivatalnokok részéről érkeznek a főrezidenshez. A francia adminisztráció minden szintjéről érkező jelentések mindhárom országban arról panaszkodnak, hogy az amerikai katonák, akik 1943 tavaszán már 300 ezren vannak a térségben, nemcsak a franciák presztízsét romboló modern haditechnikájukkal, csokoládé és tej osztogatással nyerik el az őslakosok szimpátiáját, hanem azzal is, hogy propagálják az Atlanti Charta elveit, az önrendelkezési jogot és bírálják a gyarmati rendszert. Ennek következtében a lakosság széles köreiből nyíltan hirdették az a vélemény, hogy érdekeik védelmében Franciaországgal szemben biztosan számíthatnak az Egyesült Államokra.²⁶

Az amerikai politikai szándékok leglátványosabb megnyilvánulása Rooseveltnél az elnök és a marokkói uralkodó Mohamed ben Juszeft találkozója 1943 januárjában, az elnök és Churchill casablancái tárgyalásai alatt. Az amerikai elnök, mellőzve a francia főrezidens – egyébként formálisan szükséges – hozzájárulását, vacsorára hívta meg a szultánt, s így ezzel tulajdonképpen szuverén államfőnek ismerte el. E gesztus nem csupán az uralkodó tekintélyét növelte, hanem jelentős nemzetközi támogatást nyújtott a marokkói nemzeti mozgalomnak is, amely a függetlenné váló gyarmati politikai berendezkedést monarchiaként képzelte el. A vacsorán, a résztvevők visszaemlékezései szerint,²⁷ Rooseveltnél együttérzéséről biztosította a függetlenségre vágyó gyarmati népeket, Marokkónak pedig konkrét gazdasági együttműködési ajánlatot tett a háború utáni időkre. Az Egyesült Államok elnöke rendkívül népszerű lett általában a maghrebi, különösen pedig a marokkói nacionalisták körében, akik 1943 nyarán Rooseveltnél klubokat kezdenek alapítani. Ezek célja kapcsolatok teremtése a Marokkóban szolgálatot teljesítő amerikaiakkal, ill. megismerkedni az Egyesült Államokban uralkodó gazdasági és politikai nézetekkel, tanulmányozni, hogy „az amerikai eszmék milyen mértékben járulhatnak hozzá a marokkói függetlenséghez.”²⁸

Az amerikaiak igyekeztek közbenjárni a francia főrezidensnél, hogy tegye lehetővé a száműzött nacionalista politikusok hazatérését. Nehezen, de sikerült elérniük a francia birodalmi érdekeket kármentesen védő, konzervatív Gabriel Pueux-nál, hogy Ahmed Balafrezt 1943 tavaszán hazatértesse. A nacionalista politikus nyomban elkezdte újjászervezni a mozgalmat, felveszi a kapcsolatot a 30-as évek politikai küzdelmeiben részt vett személyiségekkel és a szultáni udvarral is. Az uralkodó ugyanis szintén fontolgatja reformok kikényszerítését a főrezidensnél. Sorozatos tanácskozások után az új párt 1943 decemberében alakul meg. Neve már önmagában is program: Isztiklál – Függetlenség. A párt kiáltványát január 11-én juttatták el szultánnak, a főrezidensnek és a szövetséges hatalmak képviselőinek.

A dokumentum egyértelműen jelzi a nemzeti mozgalom szakítását a 30-as évek reformista elképzeléseivel. Ellentétben azokkal már úgy véli, hogy az ország fejlőd-

dése, társadalmának átalakítása nem biztosított, ha azt a protektori hatalom irányítja. Ezt a feladatot önállóan, szuverén módon a marokkóiaknak kell vállalniuk és teljesíteniük. A párt célja: megteremteni „Marokkó függetlenségét területi integritásában, őfelsége Szidi Mohamed ben Juszuf oltalma alatt”.²⁹ A szultán feladata lesz, hogy tárgyaljon az érdekelt hatalmakkal a függetlenség elismeréséről és annak garantálásáról, valamint hogy a szuverenitás jeleként kérje Marokkó csatlakozását az Atlanti Chartához és részvételét a békekonferencián.

A főrezident különösen nyugtalanította, hogy a dokumentumot a maghzeni (központi) hatalom számos képviselője, funkcionáriusa is aláírta. Az aggodalom nem volt alaptalan. Január 13-án a szultáni tanács is megvitatta, s alapvetően egyetértett vele. Az uralkodó kapcsolatba lépett a főrezidenssel, hogy a leendő reformokat együtt készítsék elő. Közben egyre nagyobb számban érkeztek a palotába az Isztiklál-programot támogató petíciók.³⁰

A főrezidens látva a palota, az Isztiklál és a tömegek találkozásából eredő veszélyt gyorsan és a klasszikus módon cselekszik, január 28-án letartóztatja a párt két vezetőjét. Ennek hírére több nagyvárosban (Rabat, Fez, Salé stb.) tömegek özönlének az utcára és ütköznek meg a rendfenntartó erőkkel. Halottak tucatjai, bírósági eljárás nélküli tömeges letartóztatások érzékeltetik az Ellenállásból születő Franciaország image-át. Az Isztiklál megdöbbenésének és kiábrándulásnak ad hangot, rámutatva, hogy éppen az évek óta német iga alatt nyögő Franciaország példája mutatja, hogy erőszakkal nem lehet engedelmességre kényszeríteni egy népet.³¹ A kommunisták elítélik a repressziót, de legalább ilyen élesen bírálják a nacionalistákat is amiért felvetették a nemzeti függetlenség követelését.

A tragikus események mély nyomot hagytak az őslakosságban, a „véres január” ugyanakkor visszavonhatatlanul napirendre tűzte Marokkóban is a nemzeti függetlenség kérdését.

Tunéziában szintén az amerikai konzul közbenjárására nyeri vissza mozgásszabadságát Burgiba. Pártja azonban olyan mértékben kompromittálta magát a német megszállás idején, hogy tekintélyét már nem volt képes helyreállítani. A kommunista párt mint egyetlen szervezett legális politikai erő aktivitásának és befolyásának gyors növekedése – különösen az újjáalakuló szakszervezetekben – viszont a hatóságokat is meglepte.³² A párt egész politikáját a hitlerizmus elleni harcnak rendelte alá, s a nemzeti függetlenség követelésének felvetését időszerűtlennek tartotta, következetesen – s nem is eredménytelenül – küzdött viszont a lakosság ellátási problémáinak megoldásáért. Ezért csatlakoztak egyre nagyobb számban az őslakosok a CGT-hez, amelynek vezetése az 1944. március 18-19-i újjáalakuló kongresszuson teljesen a kommunisták kezébe kerül, a 21 tagú adminisztratív bizottságban 17 kommunista található.³³ Számos őslakos küldöttet ugyanakkor kiábrándított, hogy szinte kizárólag a harcoló Franciaország megsegítéséről folyt vita (s az is francia nyelven), a tunéziai dolgozók szociális, gazdasági és politikai helyzetéről alig esett szó. Ezt látva több küldött az első napi tanácskozás után elhagyta a kongresszust.³⁴ Az elkövetkező hónapokban mind több, tunéziai őslakos dolgozót tömörítő szakszervezet tiltakozásul a CGT politikája ellen felfüggeszti működését vagy feloszlik. Az ős folyamán pedig kezdenek megalakulni az autonóm nemzeti szakszervezetek: elsőként november 19-én Sfaxban a dél-tunéziai dolgozóké, 1945 januárjában a hivatalnokoké, májusban pedig az észak-tunéziai dolgozóké. A hatóságok a politikai életben a legnagyobb aktivitást a szindikalizmus területén jelzik és megállapítják, hogy az autonóm szakszervezetek egyre erősebb

konkurenciát jelentenek a CGT-nek, amely mind türelmetlenebbül reagál az önállósulási törekvésekre, egységbontással vádolja az kezdeményezőket, akikkel a viszonya 1945 elején már ellenségessé válik.³⁵ Az őslakos dolgozók ellenérzését, majd szembenállását az váltja ki, hogy miközben a CGT nagyon határozott politikai szerepet vállal – a kommunisták politikájának a támogatását és képviselétét a dolgozók előtt –, teljesen elhanyagolja a tunéziai őslakosok nemzeti politikai törekvéseit. Ezért veszítik el rövid időn belül a kommunisták az 1943-44-ben megszerzett tekintélyüket és befolyásukat a nemzeti mozgalomban. Ám a háború befejezését követően éveken keresztül az Új Desztur Párt sem képes lábra állni, alig játszik szerepet a nemzeti mozgalomban. 1945 tavaszán maga Burgiba is – illegálisan – Egyiptomba távozik s csak négy évvel később tér vissza Tunéziába. Ebben a helyzetben a nemzeti függetlenség eszméjének politikai képviselője a nemzeti szakszervezetre, az 1946 januárjában alakult Union Générale des Travailleurs Tunisiens-re hárul, amit az tudatosan vállal is.³⁶

Legátfogóbb, legkidolgozottabb programmal elsőként a három országban a tárgyalt időszakban az algériai nemzeti mozgalom jelentkezett. S ebben személy szerint is nagy szerepe volt Ferhat Abbasznak. Ő és hívei is, miután a főkormányzó nem volt hajlandó dialógusra velük a reformokról, 1943 januárjától szintén keresték a kapcsolatot az amerikaiakkal.³⁷ Februárban pedig manifesztum formában fogalmazták meg az algériai nép követeléseit s azt de Gaulle-on kívül eljuttatják az antifasiszta hatalmak algériai képviselőinek, valamint az egyiptomi kormánynak. Az *Algéria a világkonfliktus előtt, az algériai nép kiáltványa* c. dokumentum a gyarmati rendszer és az antikolonialista küzdelem múltjának kritikai értékelésével jelzi, hogy a nemzeti mozgalom túljutott a reformista szakaszon, politikai-ideológiai fejlődésének fordulópontjához érkezvén a nemzeti felszabadítás, a szuverenitás megteremtését tűzte célul maga elé. Hozzájárult e minőségi fordulat bekövetkezéséhez a mozgalom több évtizedes tapasztalata és az antifasiszta küzdelemben különös jelentőségre szert tett nemzeti és egyéni szabadságjogok védelme. A dokumentum szerkesztői világosan érzékelik, hogy a világ nagy változások küszöbére érkezett, s a háború után a korábbi állapotok fenntartása történelmileg már anakronizmusnak bizonyul. Erre – az amerikai elnökre hivatkozva – világosan utalnak az elvi-történeti rész befejező szakaszában: „Roosevelt elnök a szövetségesek nevében tett nyilatkozatában biztosítékát adta, hogy az új világ megszervezésekor minden nép, kicsi és nagy, jogait tiszteletben fogják tartani.”³⁸

A februári dokumentumot – közismert nevén a Manifesztumot – a főkormányzó kérésére májusban konkrét reformjavaslatokkal egészítik ki. A két csoportra osztott reformtervben az első egyetlen, ám döntő fontosságú javaslatot tartalmaz: „A háború végén Algéria algériai állammá válik, saját alkotmánya lesz, amelyet Algéria valamennyi lakója által általános választásokon megválasztott alkotmányozó algériai parlament készít el.”³⁹ A másik csoportban konkrét, már a háború idején megvalósítható intézkedések (diszkriminatív rendeletek eltörlése, béremelés stb.) szerepelnek. Ezek a jelen pillanatban elegendőek lennének arra, „hogy bizonyítsák Algériának, hogy ez a háború mindenki számára felszabadító háború, és a gyarmati imperializmus korának vége.”⁴⁰ A június elején a Francia Nemzeti Felszabadító Bizottság által kinevezett új főkormányzó, Catroux azonban kijelentette, hogy Algéria a háború befejeztével is Franciaország szerves része marad, s ezzel lényegében nem fogadta el tárgyalási alapként a reformjavaslatokat. Tiltakozásul a Manifesztum szerkesztői nem hajlandók részt venni a főkormányzó által

összehívott tanácskozásokon. Erre válaszul szeptemberben letartóztatják és az ország déli részébe száműzik őket. (Ugyanakkor és ugyanúgy cselekedtek a francia hatóságok a júliusi választásokon elsőprő győzelmet arató nacionalisták vezetőivel Szíriában és Libanonban is.)

De Gaulle december 12-i constantine-i beszédében körvonalazta a bevezetendő reformokat, amelyek az 1944. március 7-i rendelettel léptek hatályba. A rendelet⁴¹ eltörölte a diszkriminatív dekrétumokat s ugyanazokat a jogokat biztosította az őslakosok számára is, mint amivel eddig csak a francia állampolgárok rendelkeztek. A rendelet kétségtelenül a legjelentősebb reformintézkedés, amit a francia gyarmatosítók eddig tettek az algériaiak érdekében. A nemzeti mozgalom azonban már túljutott azon a szakaszon, amikor az megelégedést váltott volna ki és megállíthatta vagy legalábbis kanalizálta volna dinamikus fejlődését. Egyedül a kommunisták, a Francia Nemzeti Felszabadító Bizottság tagjai üdvözölték, a nacionalisták körében viszont kiábrándulást keltett.

Ekkor a rendelet nyomán szabadságát visszanyert Ferhat Abbasz a tömegekhez fordul s március 14-én Sétifben bejelenti a Kiáltvány és Szabadság Barátai (Les Amis du Manifeste et de la Liberté – AML) nevű szervezet megalakulását. Az alapítók a csatlakozást nem kötötték ideológiai vagy vallási tételek elfogadásához, csupán ahhoz ragaszkodtak, hogy a tagok terjesszék és védelmezzék a Manifestumban kifejtett elveket és reformjavaslatokat, küzdjenek megvalósításukért. Ősszel Egalité címmel hetilapot indítanak, amelynek példányszáma hamarosan eléri a harmincezret. Első számában Abbasz antiimperialista, antikolonialista és megújult Franciaországgal föderációban lévő algériai köztársaság megalakítását követeli. Figyelmeztet, hogy a hitlerizmus legyőzésével Európának meg kell újulnia és változtatnia kell a gyarmati népekkel szembeni imperialista magatartásán.⁴²

Mivel az AML a nemzeti felszabadítás programját vállaló egyetlen legális párt volt, minden nacionalista, a PPA tagjainak többsége is csatlakozott az AML-hez, amelynek taglétszáma rohamosan növekedett, és 1945 március elejére – amikor első kongresszusát tartotta – egy hatalmas, politikailag és szociális szempontból nagyon heterogén gyűjtőpárttá vált. Ez veszélyeket rejtett magában, félt volt, hogy e hatalmas, csupán szerény politikai harci tapasztalatokkal rendelkező tömeg a növekvő szociális és politikai feszültség közepette irányíthatatlanná válik, könnyen provokálható lesz. Ugyanakkor azt is mutatta, hogy a nacionalizmus, a nemzeti felszabadítás eszméje az algériai nép vitathatatlanul legerősebb ideológiai összetartó ereje.

Amikor a Francia Köztársaság Ideiglenes Kormánya 1944 szeptemberében a felszabadult Párizsba költözött mindhárom észak-afrikai országban olyan nemzeti mozgalmat „hagyott hátra”, amely eszmei és szervezeti szempontból is érettnek mutatkozott arra, hogy megfelelő tárgyalópartnere legyen a születő, új Franciaországnak. Az ott uralkodó politikai erőknél – beleértve a kommunistákat is – azonban újjáéledt az „egy és oszthatatlan Franciaország” jakobinus nacionalizmusa, amely konfliktusok sorozatának kirobbanását vetítette előre. Ebben a sorban az első az 1945. májusi algériai felkelés volt. Vérbefojtása a nemzeti mozgalom eddigi harci módszereinek a revízióját vetette fel, gyengítette a politikai megoldás esélyét, s a fegyveres megoldás (antikolonialista nemzeti felkelés) alternatíváját tűzte napirendre.

Jegyzetek

- 1 Bulletin de renseignements, 1939. szeptember 27., október 14., november 7. In: Documents secrets du 2ème bureau. Tunisie-Maghreb dans la conjoncture du pré-guerre 1937-1940. Szerk.: *Khaled, Ahmed*. Tunis, 1983. 597-598., 604-605., 613-614.
- 2 El Ouma, 1938. október.
- 3 1936-ban, az alakuló kongresszusán, ötezer tagja van, míg a tunéziai pártnak ugyanakkor csupán néhány száz. Marokkóban 1943-ban alakult kommunista párt.
- 4 *Harsányi Iván*: A Komintern a háború első évében. A nemzetközi munkásmozgalom történebből Évkönyv 1990. Szerk.: *Harsányi Iván, Jernitz János, Székely Gábor*. Kossuth Könyvkiadó, 1989. 90.
- 5 Renseignements et études du Centre d'information et d'études du Gouvernement général de l'Algérie. Rapport hebdomadaire et bimensuel (Továbbiakban: CIE rapport), 1940 január. Archives d'outre-mer. Aix en Provence (Továbbiakban AOM) 11 H 48.
- 6 *Schröder, M. J.*: Les rapports des puissances de l'Axe avec le monde arabe. In: La guerre en Méditerranée 1939-1945. Szerk.: *Henri Michel*. Paris 1971., Renseignements et études du Centre d'information et d'études de Gouvernement général de l'Algérie (Továbbiakban CIE), AOM 11H50.) A stuttgarti és a genfi francia konzul jelentése 1938. április 13., május 15., augusztus 1.
- 7 *Mahfoud Kaddache*: L'opinion politique musulmane en Algérie et l'administration française (1939-1942). Revue d'histoire de la 2ème guerre mondiale, 1979. 114. sz. 113-114.
- 8 Lettre du controleur civil de Grambolia 1940. június 14. Archives Nationales de Tunisie (ANT), carton (c.) 39. dossier (d.) 2.
- 9 Notes de renseignements 1940 július, augusztus, szeptember ANT c. 39. d. 2.
- 10 Rapport sur les activités de Habib Thameur, Directeur des Services de Sécurité du Gouvernement tunisien 1941. január 4. In: Histoire du mouvement national tunisien (HMNT) 8. k. Tunis, 1970. 184-185.
- 11 CIE Rapport 1941 január. AOM 11H 48
- 12 Idézi: *Abdelmajid Bejelloun*: Approches du colonialisme espagnole et du mouvement nationaliste marocain dans l'ex-Maroc khalifien. Rabat, 1988. 222.
- 13 Rapport au maréchal Pétain In: *Ferhat Abbas*: Le jeune Algérien. (2. kiadás) Paris, 1981. 173-208.
- 14 CIE Rapport, 1941 november. AOM 11 H 48, *Mattone Antonella*: Velio Spano. Vita di un rivoluziano di professione. Gagliari, 1978. 59-60.
- 15 *Alexandre Kuma Nolumbe*: Hitler voulait l'Afrique. Paris, 1980. 87-88.
- 16 HMNT 9. k. 93.
- 17 Uo. 135-136.
- 18 *Mustapha Kraiem*: Contribution a l'étude de l'histoire du mouvement national tunisien pendant la seconde guerre mondiale. Revue d'histoire maghrébine, 1978. 10. 11. sz. 58.
- 19 HMNT 9. k. 134.
- 20 *Mohamed Hédi Cherif*: Mouvement national et occupation germano-italienne de la Tunisie (novembre 1942 – mai 1943). In: La Tunisie de 1939 à 1945. Tunis, 1989. 162.
- 21 HMNT 9. k. 143.
- 22 *Abdelhamid Hassan*: Moncef bey et le mouvement moncefiste (1942-1948). Revue d'histoire maghrébine, 1988. 49-50. sz. 31.
- 23 *Luella J. Hall*: The United States and Morocco 1776-1956. The Scarecrow Press, 1971. 900-901., CIE 1943. január, AOM 11H 50.
- 24 *Robert Murphy*: Un diplomate parmi les guerriers. Paris, 1965. 77.
- 25 *Hassine Raouf Hamza*: Les Etats-Unis et la question tunisienne (1939-1943): à la recherche d'une politique. In: La Tunisie de 1939 à 1945. Tunis, 1989. 227-231.
- 26 CIE 1943 január, április. AOM 11 H 50.
- 27 *Robert Murphy*: i.m. 193., *Elliot Roosevelt*: Apám így látta. Budapest, 1947. 94-96.
- 28 *Abdelmajid Bejelloun*: i.m. 242.
- 29 Istiqlal Party. Documents 1944-1946. Paris, 1946. 2.
- 30 *Allal al-Fassi*: The Independence Movements in Arab North Africa. New York, 1970. 225.
- 31 Az Isztiklál február 1-i röplapja. In: *Taillard*: Le nationalisme marocain. Paris, 1947. 33.
- 32 Lettre de Most au Commissaire aux affaires étrangères 1943. szeptember 16. Questions nord-africaines. Tunisie. Parti communiste. Archives du Ministère des Affaires Etrangères P. 3. 866.

(Mikrofilmen Tuniszban a Centre National Universitaire de Documentation Scientifique et Technique-ben)

- 33 Avenir de la Tunisie, 1944. március 25.
- 34 *Habib Achour: Ma vie politique et syndicale. Enthousiasme et déceptions 1944-1981.* Tunis, 1989. 11.
- 35 Rapport mensuel 1945 január. ANT Activités nationalistes 1937-1947. C. 39. d. 5.
- 36 *Abdesslem Ben Hamida: Le syndicalisme tunisien de la deuxième guerre mondiale à l'autonomie interne.* Tunis, 1989. 119-120.
- 37 CIE. 1943 január, április, május. AOM 11 H 50.
- 38 A Manifestum teljes szövege in *Claude Collot-Jean-Robert Henry: Le mouvement national algérien. Textes 1912-1954.* Paris, 1978. 155-165.
- 39 Uo. 166.
- 40 Uo. 168.
- 41 Szövege In: *Paul-Ernie Sarrasin: La crise algérienne.* Paris, 1949. 200-203.
- 42 Egalité, 1944. szeptember 15.

GAZDAG LÁSZLÓ

ERŐSZAKOS UTOLÉRÉSI TÖREKVÉSEK ÉS KUDARCUK OROSZORSZÁGBAN

Rettegett Ivántól Sztálinig

„Sztálin faekével vette át Oroszországot és atombombával adta tovább.”
Winston Churchill

Iván, a „Nagy”

Oroszország a végtelen hómezők birodalma, ahol a roppant távolságok nyelik el minden idegen hódító seregét, kezdve a svédektől, Napóleonnal át Hitlerig. Európából nézve Ázsia, Ázsiából nézve Európa, amolyan önálló kontinens, egy robosztus, de műveletlen, elmaradott medve, akit félnek és lenéznek ugyanakkor.

Ha pedig Oroszországból tekintünk ki, akkor látjuk a dekadens, apró államocskákra szabdalt Nyugatot, amelyet az oroszok néznek le, ám kultúráját, technikai fölényét titkon csodálják. E megvetéssel elegyített csodálat szüli azt az intoleráns idegenfóbiát, amely minden oroszországi hatalmat arra inspirál, hogy népét, népeit hermetikusan elzárja a világ többi részétől s főként a Nyugattól. Nagyon hasonlít ez az attitűd a Nagy Mennyei Birodaloméhoz, „kissé” keletebbre...

Ugyanakkor a titkolt csodálat egyben állandóan felszínen tartja az utolérés kényszerét, mely áthatja minden kormányzat törekvéseit évszázadok óta. Az egyik oldalon a hermetikus elzárkózás, a másikon az erőszakolt nyitási kísérletek, de nem egymást váltogatva, hanem mindig egy időben, egymást kiegészítve vannak jelen. Nagy Péter elviszi az egész udvari arisztokráciát Hollandiába, és arra kényszeríti, hogy szakmát szerezzen mindegyik, valamilyen lenézett polgári szakmát, és ő is kitanulja a hajóácsi mesterséget; ám ugyanez a Péter megtilt minden kereskedést a Nyugattal, ami nem az államon keresztül bonyolódik, s persze meg sem fordul a fejében az elmaradott, analfabéta jobbágymilliók tekintetét a Nyugat felé fordítani, sőt még hermetikusbabra vonja a szeparáció láthatatlan falát saját alattvalói és a külföld között.

De nem ő az első uralkodó, aki szembesül birodalma tragikus elmaradottságával, megismerve valamennyire kontrasztként a Nyugat fejlettségét.

III. (Nagy) Iván 1475-1499 között még az orosz államszervezet kiépítésével van elfoglalva, és adót fizet az Aranyhordának. Ekkor már Európa nyugati felében közel egyévezredes államok sora létezik, és keleti felében is legalább fél évezredre tekintenek vissza az ottani szuverén országok. 1480-ban III. Iván Ugránál felvonultatja hadseregét és megtagadja az adófizetést a tatároknak. (Ugrai „farkaszemnézés”.) Iván nem király volt, nem cár, hanem nagyfejedelem, ami az európai uralkodókhöz képest bizony alárendelt rangnak számított. Még messze vagyunk az autokratikus orosz monarchiától, és valójában még nem létezik európai értelemben vett, alávetett jobbság sem; az egyes fejedelemségekben még szabályos törzsi demokrácia uralkodik, igen erőteljes a mobilitás, szó sincs még röghöz kötésről, az obszcina, a faluközösségi tulajdon sok vidéken meghatározó.

Az erős fáziskésés, a megkésett fejlődés igen gyenge feudális talapzatot teremt a 15. század végére, itt még nyoma sincs az ázsiai despotizmusnak, a lakosság igen jelentős része nagyon kezdetleges földművelést és inkább vadászó, halászó, gyűjtő-gető életmódot folytat, az ehhez tartozó, viszonylagos személyi szabadsággal.

Furcsa helyzet azonban, és Oroszországról kialakult sztereotípiáinkkal gyökeresen ellentétes, hogy a 15. század második felében az orosz paraszt bizonyos szempontból szabadabb Európa nyugati felében élő társainál.

III. Iván az erős, centralizált államot katonai monarchia formájában építi ki, azonban a fejletlen kereskedelem, az áru- és pénzviszonyok kezdetlegessége miatt nem is gondolhat nyugati mintájú soldoshadseregre. Egyetlen lehetősége van a katonák kifizetésére: a viszonylag korlátlannak tűnő földekből való juttatás.

Nincsenek európai értelemben vett városok sem, bár a 16. században 160 várost számlálnak meg Oroszországban, ezek azonban inkább a kialakuló katonai bürokrácia lakhelyei, semmint a polgárosodás gócpontjai. Jellemző, hogy nincsenek céhek sem, az ipar inkább ázsiai jellegű házi kisipar, semmint önálló szakma. Az elmaradott, archaikus mezőgazdaság az európai átlagnál mostohább viszonyok között nem volt képes az ipar különválásához szükséges terméktöbbletet megtermelni.

III. Iván a szolgáló nemességnek a katonai szolgálat fejében földet juttatott, és így jelentősen átalakította egyes vidékek, mint például a novgorodi körzet, birtokszerkezetét. Jelentősen megszilárdult egy addig nem nagy jelentőséggel bíró tulajdonforma, az ún. pomesztye, a katonai birtok, ami leginkább az európai beneficiumhoz, az adománybirtokhoz hasonlított.

Nagy Iván egységes állammá szervezte az orosz fejedelemségeket, egy korai feudális jellegű felépítményt alkotva ezzel. Ha valaki azt gondolná, hogy az orosz despotikus berendezkedés valami ősi orosz képződmény, illetve hogy szerves folytatása az óázsiai formációnak, akkor ebből ki kell ábrándítani. A beneficium jellegű pomesztye, valamint az allodium (szállásbirtok) jellegű, örökölhető votcsina inkább emlékeztet a korai frank állam gazdasági talapzatára, mint az óázsiai típusú faluközösségre. III. Ivánig tulajdonképpen élnek az ősi törzsi demokrácia elemei is a fejedelemségekben és alfejedelemségekben, a parasztok szabadon költözhetnek, az egyetlen röghöz kötött réteg a fejedelmi uradalmakban található, a félrab-szolga sorsú holopok. A szabad költözködés jogát először III. Iván korlátozza 1497-ben.

Iván, a „Rettegett”

III. Iván művének folytatója unokája, IV. (Groznij) Iván, 1533-1584. Fél évszázados uralma alatt épül ki valójában az általunk ismert despotikus, autokratikus központi hatalom, amely egészen a 20. század második feléig meghatározója volt Oroszországnak. IV. Iván 1547-ben nyilvánítja magát minden oroszok cárjává. Véres erőszakkal tizedeli meg a bojárok sorait, hatalmas adókat vet ki a parasztságra; ez az amit „marxista” (értsd: sztálinista) történetírás a feudális anarchia megtöréseként állít be. Ha ebből indulnánk ki, akkor a legtökéletesebb feudális anarchia Angliában volt, hiszen ott már 1215-ben korlátozták a királyi hatalmat, a „rózsák háborújában” pedig szinte önmagát irtotta ki az angol főnemesség. Mégis onnan indult ki a nagy európai fejlődés.

A parasztságot sújtó adók Oroszországban azért voltak különösen fontosak, mert az itteni mostohább éghajlati viszonyok, valamint az elmaradott agrártechni-

ka következtében a parasztság csak nagyon minimális többletterméket tudott produkálni. Hogy az erős központi államot eltarthassa ez a gazdaságilag gyenge parasztság, minden többletterméket el kellett tőle vonni, ki kellett belőle mindent préselni, vagyis nyugat-európai társaival szemben az orosz parasztnak nem maradt semmi saját gyarapodásához. Ugyanakkor gazdaságon kívüli kényszert kellett alkalmazni – egyszerűen az elvonás drasztikus mértéke miatt –, és mindez már valóban emlékeztetni kezdett az óázsiai formáció bizonyos elemeire. A magas adó megfojtotta a csíraállapotban levő árutermelést is, hiszen a parasztnak nem maradt olyan többlete, amit a piacra vihetett volna. Így az ipar sem tudott fejlődni, és a 16. század közepén még nyoma sincs a céheknek Oroszországban, amikor Európa nyugati felében már a manufaktúrák kezdik meg küzdelmüket a céhrendszerrel szemben.

Valójában szükség volt az erős központi hatalomra, hiszen kelet, délkelet felől még sokáig fennállt a tatár veszély, nyugat felől a lengyel-litván állam, azt megelőzően a Német Lovagrend, illetve hamarosan Svédország fenyegette az éppen kialakuló orosz államot.

Hasonló volt a helyzet, mint Mátyás Magyarországnál néhány évtizeddel korábban. Magyarországnak akkor a török veszély miatt volt szüksége erős központi hatalomra, amely viszont magas adókat, az erőforrások központosítását igényelte.

De utalhatnánk XIV. Lajos, a „Napkirály” Franciaországára vagy a spanyol zsákutcára, ahol mérhetetlen kincseket halmoz föl a királyi udvar, ám ez a kincs nem képes a gazdaság kovászává válni, miután éppen onnan vonták el, ahol ilyen kovásszá válhatott volna, tudniillik a parasztság polgárosodásra hajlamos rétegeitől, megakasztva ezzel a városfejlődést is.

Az erős központi hatalom mítosza a marxizáló történetírásban, mármint e hatalom áldásos volta a középkori feudalizmus idején, éppen a sztálini diktatúrában kap majd aktuálpolitikai szerepet, igazolva a féktelen terrort, a hatalom irracionális mértékű központosítását, hiszen példaként lehetett visszautalni a történelemre, egészen pontosan ez esetben Oroszország történelmére: lám, akkor mentek jól a dolgok, amikor erős állam volt.

Az sem véletlen, hogy Sztálin kedvenc történelmi figurája éppen Rettegett Iván; és Eisensteintől a róla szóló filmtrilógiát rendeli meg, nem kímélve a pénzt erre még a háború esztendeiben sem. Sztálin még Nagy Péter alakjánál is jobban vonzódott Rettegett Iván alakjához.

IV. Iván tovább erősítette az állam katonai jellegét, folytatta a katonai szolgálat földdel való megfizetésének gyakorlatát, azonban most már nem az állami földekből, hanem a kivégzett, börtönbe vetett vagy elüldözött bojárok földjeiből. Teljesen háttérbe szorította a bojárok tanácsát, a Dumát, a parasztokat végképp röghöz kötötte. 1555-ben elkezdte felépíteni a moszkvai Vaszilij Blazsennij-székesegyházat, mintegy a vatikáni Szent Péter-székesegyház ellenpólusaként. Igyekezett ugyanakkor az egyházat is az állam uralma alá hajtani, s a papok fontos feladataként szabta meg a „jóságos Cár atyuska” ekkor kialakuló képét a népbe sulykolni.

Tulajdonképpen ő építette ki végső formájában azt az autokratikus, despotikus hatalmat, amelyet ma Oroszország nevével kapcsolunk össze.

Iván számára a Nyugat még nagyon elvont, nagyon távoli valami; ő nemigen szembesül még a lemaradottság problémájával, ami ekkor főként az agrárszférában mutatkozik meg. Legfőként a nyugati országok fejlett államszervezete, egyházszervezete az, ami ekkor mintát jelent. A tényleges szembesülés a Nyugat fölényével majd egy évszázad múlva következik be.

Péter, a „Nagy”

1689-1725 között uralkodik. Az angol polgári forradalom lezárulása, a „dicsőséges forradalom” győzelme után lép trónra, és e történelmi véletlen szinte jelképerejű. Ekkor válik mind markánsabban érzékelhetővé a La-Manche-től az Urálig terjedő „civilizációs lejtő”, amelynek eltüntetése még ma is csak a jövő nemzedékeinek nagy történelmi feladata lehet.

Péter idejében megy végbe a félrabszolga sorsú holopok és az eredetileg szabad parasztok egybeolvadása, mégpedig a holopok szintjén. IV. Iván kezdi meg a röghöz kötést, de csak I. Péter fejezi be. A de jure röghöz kötést tulajdonképpen az 1649-es Törvénykönyv mondja ki először. Erre az aktusra azért volt szükség, hogy a pomesztye-birtokokon a szolgáló nemesség számára ne csak földet, hanem munkaerőt is lehessen biztosítani. Rettegett Iván 1565-ben vezeti be a nyílt, egyszemélyi diktatúrát, a megtizedelt bojárok földjeit pomesztye-földekként adományozza, de már az ott élő paraszttal együtt. Azonban ekkor még messze vagyunk az orosz muzsik szánalmat ébresztő alakjától, valamint attól, hogy majd II. (Nagy) Katalin a megunt szeretőinek úgy adományozza a jobbágyokat, mint a Római Birodalom urai a rabszolgákat.

I. Péter nem csupán a parasztságot nivellálja jobbágyi szinten, hanem a nemeséget is, tudniillik egybeolvad uralma idején a „szolgáló nemes” és az „ősi jogon nemes”, vagyis a bojár. Sajátos folyamatot látunk, a feudális társadalom nem egy alulról fölfelé építkező organikus folyamat eredményeként alakul ki, hanem egy fölülről lefelé való „leosztás” útján, s ez a tény már hordozza magában az Európától való elkanyarodás csíráit.

A Rettegett Ivánnal kezdődő és II. Katalinnal lezáruló „hosszú évszázadnak” az ideje alatt Oroszországban kiépül a feudális társadalom, azonban erősen „keleties”, aziatikus jelleget kapva.

Míg Európában, s főként annak nyugati felén, a Római Birodalom államszervezetének, illetve a germán törzsi demokráciának a romjain kicsírázik egy új típusú társadalmi-gazdasági struktúra, addig évszázadok telnek el, s a látszólagos visszaesés, a korai feudalizmus századaiban (476-1000 között), a „hatalmi vákuum” korszakában van ideje kifejlődni egy civil vagy kvázi civil társadalomnak, az egyén bizonyos jogokat, méltóságot, autonómiát szerez, függetlenül attól, hogy mely társadalmi réteg, csoport, osztály tagja, persze e hovatartozástól azért függő *mértékben*, s ezt de facto, illetve pl. a Magna Charta és a hozzá hasonló, Európa-szerte kiadott különböző bullák (lásd: Magyarország, 1222) alapján de jure is manifestálják; hogy tudniillik a hűbéri láncolatban megjelenik egyfajta kölcsönösség, egyfajta „szerződésjellel”, amely mindkét félre nézve kötelezettségeket és jogokat tartalmaz, vagyis mindaz, amit „organikus” rendnek és fejlődési útnak nevezünk.

Az állam és az egyén viszonya polgári és nem politikai színezetet kap, még sok elemét tekintve a földesúr-jobbágy kapcsolat is. Mindezek hiányoznak Oroszországban, így nincs meg a kölcsönösség, a szerződésjelleg, az egyén autonómiája, nincs partikularitás, „egyen joga”, csak kötelezettségek és nyers erők, a kapcsolat mindig politikai és nem polgári-gazdasági jellegű.

Ez az az ár, amit az orosz nép, az orosz ember fizet a birodalmi nagyságért, hazája belépéséért az európai történelemben. Kétségtelen, hogy ezt a belépést Nagy Péter hajtja végre, s neki köszönhető, hogy Oroszország játszik majd egyre meghatározóbb szerepet az „európai kontinens” politikai-hatalmi életében; és nem lesz

alárendelt, alávetett függelék, esetleg az oly sokáig hatalmas lengyel-litván állam gyarmata. Míg a tatár iga alóli felszabadulás sokkal inkább a mongol állam belső szétesésének, bomlásának a következménye, addig a svéd, illetve a lengyel-litván terjeszkedési törekvések meggátlása már az Európa keleti peremén feltörekvő új birodalom erejét manifesztálja.

Péter állama már a klasszikus értelemben vett „totális állam”. Míg XIV. Lajos az arisztokráciát Versailles-ba kényszeríti, és selyempórázon tartott udvari „lakáj-arisztokráciát” kreál belőle, addig Péter egyszerűen kiirtja a hagyományos orosz arisztokráciát, amihez az ürügyet a különböző összeesküvések szolgáltatják. A hatalommegosztás kérdése, akár a rendi szerződés útján, akár más formában így föl sem merül, és a társadalom pórusaiban nem alakulnak ki a szabadságok bibói mikrokörei. Péter a reformjai során nem támaszkodik a városokra, amelyeknek így ki sem fejlődhet semmiféle autonómiája, ahogy pedig ez Európában oly jellemző volt.

A feudális szerkezetben az igazgatási, rendfenntartói, katonai, igazságügyi, adóügyi stb. funkciók vagy elszakadnak a királyi hatalomtól, vagy kezdettől fogva össze sem fonódnak azzal, és a különböző szinteken „szétkenődve” integrálódnak ezen lépcsőkbe. Oroszországban ez nem következik be, az uralkodói hatalom maga alá rendeli a társadalmi lét szinte minden szféráját, beleértve a magánéletet és a vallást is.

Péter jelentősen fékezi a társadalmi mobilitást egyfajta sajátos kaszttrendszer bevezetésével, amely már valóban rendkívüli módon hasonlít a keleti, ázsiai típusú kaszttrendszerhez, azonban hangsúlyoznom kell, hogy nem abból nőtt ki, attól független képződmény, tehát csak felszíni-formai hasonlóságról beszélhetünk. Az ún. „Rangtáblázat” a nemességet nyolc rangosztályba sorolta örökletes jelleggel, azonban itt nem a foglalkozások és mesterségek örökletessé válásáról volt szó, mint a klasszikus kaszttrendszerben.

Péter idejében olvad össze a votcsina és a pomesztje is. Ettől kezdve a birtok már kizárólag cári adományként jelenik meg, és nem „ősi jogon”, mint ahogy az allodi-umjellegű votcsina esetében.

Erőszakos iparfejlesztés

Nagy Péter már nem csak azért erősíti a központi hatalmat, mert erre a külpolitikai-stratégiai konstellációk miatt szükség van, hanem azért is, mert a Nyugattól való elmaradás felszámolását tűzi ki célul, ehhez pedig saját népével, nemességével, egyházával kell szembeszállnia. Ő rendkívül „modern” uralkodó, szakmát tanul, világot lát, ipart teremt. Nyugat-európai mintára „bevezeti” a céheket, cári ukázzal, természetesen minden eredmény nélkül. Főlfigyel a nyugati manufaktúrákra is, alapít állami manufaktúrákat, főként a hadsereg szükségleteinek kielégítésére. Hasonló állami manufaktúrák ezek, mint XIV. Lajos Franciaországában, vagyis nem magánvállalkozók üzemei, s mint ilyenek nem a kapitalizmus csfráinak hordozói, hanem a cári rendelkezéseket végrehajtó, állami termelő üzemek, melyekben nem szabad munkavállalók értékesítenek munkaerejüket, hanem tulajdonképpen rabszolgák szintjére taszított parasztok dolgoznak kényszerből. Már Nagy Péter után, egy 1736-os, illetve egy 1744-es rendelet fejezi be ezt a rabszolgasorba vetést, amikor a „manufaktúrához tartozást” örökletessé teszi: vagyis az ott dolgozókat,

családtagjaikat és leszármazottaikat is örökre a manufaktúrához fratják. Akár egész településeket „frathatnak” egy-egy manufaktúrához vagy bányához. Így tehát még az erőszakos iparosítás sem a kapitalizmus kibontakozását szolgálja, hanem ellenkezőleg, lezárja a tőke genézise előtt az utat.

Péter teljesen állami monopóliummá és ezzel kizárólag az állami bevételek növelésének eszközévé teszi a külkereskedelmet. A nyugati mintára, nyugati szakemberekkel felépített manufaktúrák a hadsereg szükségleteinek kielégítése mellett exportra termelnek, a francia merkantilista elvek alapján nemesfémhez juttatva a cári udvart. Oroszországban ekkor még minimális volt a nemesfém-termelés, a birodalom egyszerűen rászorult a külkereskedelem révén történő nemesfém-behozatalra. Márpedig a hódító politika megkövetelte a bevételek növelését. 1700-1721 között zajlik az északi háború a baltikumi hegemonia megszerzéséért. 1703-ban Péter megalapítja Szentpétervárt, ami szintén költséges tevékenység. 1710-11-ben török-orosz háborúra kerül sor, és Oroszország kénytelen feladni Azovot, valamint egész Lengyelországot. 1722-23-ban orosz-perzsa háború zajlik a Kaszpi-tenger partvidékének birtoklásáért. Nagy Péter befejezi Szibéria meghódítását, majd elfoglalja Kamcsatkát 1696-ban.

Igyekszik szövetségeseket is szerezni, így felveszi a kapcsolatot II. Rákóczi Ferenc magyar fejedelemmel, a svédekkel szemben pedig Dániával és a szász választófejedelemmel fog össze.

A birodalmi politika költségeit a fokozódó adóprés fedezi, valamint a kivégzett, kiirtott bojárók, sztrelecek, nemesek elkobzott vagyona. Attól sem riad vissza azonban, hogy a svéd betörés idején begyűjti a harangokat és azokból öntet ágyúkat. Ezzel saját egyházával kerül szembe, valamint a mélyen vallásos tömegekkel. Péter ugyanúgy lövet a papok által felhergelt muzsikokra, mint az ellene lázadó nemesi testőrségre, a sztrelecekre. Hatalma a kíméletlen terroron alapul, amelynek egyes becslések szerint a lakosság egy ötöde esik áldozatul.

A hatalmas termetű, két méter magas óriás tipikus esetévé válik a saját népét, annak akarata ellenére, erőszakkal is boldogítani akaró megváltóknak, reformereknek. Oroszországot igazi európai hatalommá teszi, azonban már ekkortól érvényes az „agyaglábakon álló óriás” képzete, hiszen a birodalom ereje valójában nagyon is extenzív tényezőkn, a hatalmas területen, a népesség nagy számán, a kiszipolyozó adóterheken alapul és nem az ipar, a kereskedelem fejlettségén. Az iszonyú áldozatokat követelő, erőszakos modernizálás eredménytelen marad, az állami rabszolga-manufaktúraipar légüres térben termel, nem képes visszahatni az egyre aziatikusabb vonásokat magára öltő alapra, meg sem érinti az orosz falut.

Oroszországban Nagy Péter idején egyszerűen nem voltak meg a kapitalizmus kicsírázásának feltételei. Az egyik ilyen feltétel az agrártermelés megfelelő fejlettsége, amely lehetővé teszi, hogy a parasztság a megtermelt terméktöbbletből el tudja látni a városi lakosságot élelmiszerral. Oroszország természetföldrajzi, s főként klimatikus adottságai jelentős hátrányt jelentettek Nyugat-Európával szemben az agrártermelés termelékenységé terén. Másrészt a kiszipolyozott parasztságnál nem maradt terméktöbblet, ami lehetővé tette volna anyagi gyarapodását. Természetesen nem volt a parasztságnak vásárlóereje sem, ezért az iparcikkeknek nem volt hazai tömegpiaca.

A másik feltétel az olcsó, nagytömegű, személyében szabad munkaerő szintén nem állt rendelkezésre, miután a parasztot a földhöz béklyózták, az állami manufaktúrák és bányák munkásait pedig rabszolgasorba süllyesztették.

Így Nagy Péter modernizációs törekvései éppen ellenkezőjükkbe fordultak, lezárták az utat a tényleges modernizáció előtt.

Utódai közül Erzsébet cárnő (1741-1762) folytatja Szentpétervár építését, többek közt felépfitteti a híres Téli Palotát. II. (Nagy) Katalin 1762-1796 között uralkodik, tulajdonképpen befejezi Szentpétervár igazi világvárossá való fejlesztését, valamint lezárja a Nagy Péter-i reformfolyamatot, elfoglalja a Krím-félszigetet, bekebelezi Lengyelország jelentős részét, meghódítja a Távols-Keleten a Czukcs-földet. Jelentős belpolitikai intézkedés a vallásszabadság biztosítása. 1773-74-ben szembe kell néznie a hatalmas birodalmat megrengető Pugacsov-féle jobbágyfelkeléssel, ami már egy új kor előhírnöke, a lázadásoké, a forradalmaké, melyek majd oly nagy szerepet kapnak Oroszország tragikus történelmében.

Nagyot kell ugranunk az időben a következő nagy modernizációs kísérletig. 1861-ben ugyan sor kerül a jobbágyfelszabadításra, II. Sándor cár fölülről kiinduló reformjaként, azonban ezt nem kíséri semmiféle földreform. Márpedig a földreform nélküli jobbágyfelszabadítás de jure ugyan emelkedést jelent a parasztságnak, de facto azonban sülyedést gazdasági téren. A jobbágy-földesúr viszonyban ugyanis volt a földesúrnak is bizonyos fokú kötelezettsége jobbágyával szemben, nemcsak fordítva. (Kötelező jobbágytelek, munkalehetőség, öregség, betegség esetén gondoskodás stb.) Ezek most megszűntek, a muzsik bizonyos szempontból még kiszolgáltatottabbá vált. Az 1848-as nagy európai megrázkódtatásból Oroszország úgy kimarad, mintha egy teljesen más kontinensen lenne. Amennyiben mégis érinti, az kizárólag a magyar függetlenségi törekvések elfojtásában játszott katonai szerepe.

1881-ben meggyilkolják II. Sándor cárt, teret kezd hódítani Oroszországban az anarchizmus, valamint Marx forradalomelmélete, természetesen egyelőre csak szűk értelmiségi körökben.

A modernizáció problémája ettől kezdve új módon merül fel, tudniillik nem az uralkodó vagy az uralkodó osztály törekvéseként, hanem politikai síkon, a fennálló rend megdöntésének aktusa útján.

Az első nagy összecsapásra 1905-ben kerül sor, majd következik 1917. Itt valójában egy iszonyú történelmi csődtömeg eltakarításáról lenne szó, a kérdés, hogy milyen úton, milyen módszerekkel? Március 3-án lemond II. Miklós cár, polgári kormány kezébe kerül a hatalom, amelynek azonban nem csak a csődtömeeggel kell megbirkóznia, hanem a világháború nyomasztó terhével is. Ez utóbbival képtelen megbirkózni, hiszen ha kilép egyoldalúan a háborúból, Oroszországot hatalmas területi és egyéb veszteségek fogják érni, a folytatáshoz szükséges anyagi erő pedig nem áll a rendelkezésére. Elkerülhetetlen tehát a bukása, amit az is siettet, hogy megoldatlanul hagyja a földkérdést, márpedig ez Oroszországban minden változásnak az alfája és omegája.

1917 és Lenin

Az 1917. november 7-i forradalom megoldja a háború és béke kérdését, valamint a földkérdést is. Ezt nagyon fontos hangsúlyozni, mert enélkül a tragikus orosz-szovjet zsákutca kezdete nem érthető meg. A szovjetek II. oroszországi kongresszusa november 7-én bejelenti a békéről és a földről szóló dekrétumot, Oroszország kilép a háborúból. Ez majd valóban jelentős területi veszteségek útján realizálódik, azonban ekkor ez volt a társadalom legsürgetőbb követelése. A földről szóló dekrétum kimondja a föld nacionalizálását, azonban az állami tulajdonba vett

földet ingyen adják át a parasztnak művelésre. A földhöz jutott orosz muzsik számára az állami tulajdon elvont fikció, őt az érdekelte, hogy saját földjét művelheti végre. Ne feledjük el, hogy szó sincs ekkor még kollektivizálásáról; hiszen az csak 12 év múlva, 1929-ben kezdődik. Mindez érthetővé teszi a bolsevikok népszerűségét, váratlanul kialakuló tömegbázisát.

Véleményem szerint 1917. november 7-e még a nagy orosz forradalmi folyamat része volt. Megoldotta azokat a történelmi problémákat, melyek megoldásában az Ideiglenes Kormány megállt a félúton.

A bolsevik ellenforradalom

Az igazi ellenforradalmi fordulat valójában 1918. január 18-a, régi orosz naptár szerint január 5-e, amikor a bolsevikok szétkergetik a demokratikusan megválasztott alkotmányozó nemzetgyűlést. 1917 történéseiből különös módon igen kevésé ismert, hogy egyrészt az októberi forradalom koalíciós vállalkozás volt, másrészt, hogy utána, november-decemberben viszonylag demokratikus alkotmányozó nemzetgyűlési választásokat tartottak.

A végső összecsapás kimenetelét eldöntő Balti-flotta például eszer befolyás alatt állott, ugyanis a flottához többnyire parasztfiatalokat hívtak be a cári hadseregben. Nem bolsevik, hanem eszer matróz adta le a „történelmi ágyúlóvást”, egyébként vaklőszerrel. Ugyanez az eszer legénység lázad fel Kronstadtban majd a bolsevik diktatúra ellen 1921 februárjában.

Részt vettek a hatalomátvételben a baloldali mensevikok is, valamint figyelemre méltó, hogy a mensevik párt nem fordult azonnal szembe az új hatalommal. Az alkotmányozó nemzetgyűlési választások elodázása, szabotálása volt az Ideiglenes Kormánnyal szemben az egyik legfőbb vád, és az októberi forradalom után sor került erre a választásra.

November 7-én volt egy harmadik dekrétum is, a hatalomról szóló, amely kimondta, hogy minden hatalom a munkás-, paraszt- és katonatanácsok, azaz szovjetek kezébe megy át. Ez még mindig nem jelentett bolsevik diktatúrát, hiszen a szovjetekben különböző pártok tevékenykedtek, és a bolsevikok még csak többségben sem voltak országos viszonylatban, csupán a nagy ipari központokban érvényesült dominanciájuk. November 7-e után nem tiltották be a pártok tevékenységét. Az Ideiglenes Kormány 1917 júniusában azonban betiltotta a bolsevik párt működését, Lenin ellen pedig letartóztatási parancsot adott ki. Erre alapos oka volt, hiszen Lenin és körei már nyíltan hirdették a permanens forradalom elméletét, és az Áprilisi tézisek nem hagytak kétséget aziránt, hogy hatalomra törnek.

Az Ideiglenes Kormány nem zárta le a háborút, nem oldotta meg a földkérdést és nem rendezte meg a demokratikus választásokat.

Az alkotmányozó nemzetgyűlési választásokat megtartották az egész hatalmas birodalomban, Szentpétervártól a Czukcs-földre, és a bolsevikokat kellemetlen meglepetés érte, mert súlyos vereséget szenvedtek, csak a nagy ipari központokban tudtak győzni. Egyébként a választásokon bármelyik párt indulhatott, bármilyen programmal, és tízmilliók először izlelheték meg a demokráciát.

A bolsevikoknak eszük ágában sem volt demokráciát teremteni, azonban 1917 november-decemberében még azt hitték, hogy békés úton, demokratikus választások révén átvehetik a hatalmat, a többi baloldali pártot statisztaszerepre kényszerítve.

1918. január 18-án azután összeült az alkotmányozó nemzetgyűlés, ülése egyetlen napig tartott. Ma sem tudjuk, hogy Lenin pontosan hol tartózkodott ezen a napon. Egyes források szerint 17-ről 18-ra virradó éjszaka érkezett haza külföldről, és az egész nemzetgyűlést végigaludta egy páholyban, egy katonaköpenyen. Tény, hogy nem ő, hanem Buharin tartotta a bolsevikok nevében a hozzászólást, aminek lényege az volt, hogy a nemzetgyűlés a burzsoák eszköze, ezért a bolsevikok kivonulnak belőle. Ezt meg is tették, a baloldali eszer képviselővel együtt, majd este 23 órakor feltárult az ülésterem ajtaja, és egy tagbaszakadt, szakállas bolsevik palotaőr elordította magát: „Na, dobjátok ki ezt a szemetet.” Más források szerint nem szemetet mondott, hanem egy másik sz-betűs szót...

Lenintől Sztálinig

Az alkotmányozó nemzetgyűlés szétkergetése után még koalíciós kormány alakult a bolsevikok, a baloldali eszerek, valamint néhány baloldali mensevik részvételével. Ott volt a mensevikektől csak nemrég a bolsevikokhoz átigazolt Trockij is. A diktatúra mozgásba jött gépezetét azonban már nem lehetett megállítani. 1918. június 6-án kitört a kétségbe esett eszer felkelés, amit a bolsevikok levernek, augusztusban Dora Kaplan, eszer nő mérgezett golyóval megsebesíti Lenint, amelynek nyomán végképp elszabadul a „forradalmi”, valójában ellenforradalmi terror. Minden pártot betiltanak, kivéve a bolsevik pártot.

Már 1918 februárjában Lenin törvényt ír alá az élelmiszerrejtegetők főbelvételéről, és ezzel megkezdődik a gazdasági élet terror által való vezérlése is. Valamint megkezdődik a törvénytelen ségek véget nem érő láncolata.

És persze megkezdődik a voluntarista fejlődésgyorsítási kísérletek sorozata, amelynek egyik első állomása a pénz elleni küzdelem. Lenin 1920. december 4-én dekretumot ír alá a pénz megszüntetéséről. A bolsevikok Marx kapitalizmuskritikájából általános piackritikát csinálnak, általános árutermelés-kritikát, dekretumokkal kívánván hatályon kívül helyezni a gazdasági törvényeket.

A hadikommunizmust egyébként — a közhiedelemmel ellentétben — a bolsevikok nem kivételes eszközrendszernek tartották, hanem a kommunizmus építése normális szisztémájának, így ők nem is nevezték ezt hadikommunizmusnak. Az 1921-ben bevezetett NEP-et (Novaja ekonomicseszkaja polityika) ebből következően maga Lenin is csupán átmeneti visszavonulásként értékelte, amelyet a konszolidáció után azonnal felvált majd az általunk hadikommunizmusnak nevezett rendszer.

A voluntarista kísérletek sorra összeomlottak a bolsevik diktatúra első évtizedében, még a pénzt sem sikerül Lenin dekretumával hatályon kívül helyezni, ugyanis vidéken a parasztok — több közgazdasági bölcsességről téve tanúbizonyságot — nem hajlandók belemenni a naturálcserébe, és pénzt követelnek a terményeikért. Az az elképzelés sem válik be, hogy majd az infláció elvégzi mindazt, amit az elnöki dekretum nem tudott, ugyanis a bankóprés útján tudatosan tönkretett állami rubel helyett megjelennek az állam által már nem is ellenőrzött új pénzek. (Kék rubel, fehér rubel.)

1921-ben iszonyatos éhínség pusztít a Volga-vidéken, a kazahsztáni Éhség-sztyeppén stb. Igaz, 1918-22 között polgárháború zajlik, és külföldi intervencióval is szembe kell nézni, azonban a gazdaság katasztrofális összeomlásáért nagy mértékben felelős a bolsevikok voluntarista gazdaságkísérlete is.

Mégis, mindezek ellenére győznek a polgárháborúban; 1920-ban Varsóig úzi Tuhacsevszkij a lengyel intervenció haderőt, 1922-ben pedig Blücher veri ki az országból a japán és amerikai csapatokat. 14 állam vesz részt a többek között Churchill által is szervezett intervencióban, a fehérgárdisták külföldi segítséget kapnak, mégis vereséget szenvednek. Hogyan lehetséges az, hogy a kegyetlen bolsevik diktatúra, a gazdasági összeomlás ellenére a bolsevikok képesek a tömegek nagyobbik részét maguk mellé állítani és katonai győzelmet aratni? Az államosításokkal megnyerték maguknak az ipari munkásságot, hiszen a „tiétek a gyár” demagógiája egy olyan országban, ahol a munkásosztály egy dickensi világban, a legbrutálisabb kizsákmányolás körülményei között élt a cári uralom idején, nyilván igen hatásos volt. A parasztság jelentős részét tulajdonképpen a földről szóló dekrétummal állították maguk mellé, tízmilliókat saját földhöz juttatva, a nagybirtokrendszert teljesen szétzúzva. Ugyanakkor a bolsevikok valójában jelentős erőfeszítéseket tettek az általános oktatás, az egészségügyi ellátás stb. kiépítése érdekében. Az oktatási kampányok keretében analfabéta parasztszázmillióit tanították meg írni-olvasni. A cári uralom idején megnyomorított, megfélemlített orosz muzsik most azt tapasztalta, hogy emberszámba veszik, a gyermeke tanulhat, felemelkedhet. Főleg a szegényparasztság számára jelentett felemelkedést a bolsevik diktatúra, amely igyekezett a tehetséges parasztfiatalokat bevonni a helyi politikai, kulturális életbe. Mindezt látnunk kell, hiszen enélkül nem sokat értünk sem a húszas évekből, sem a sztálini terror évtizedeiből. S főként azt nem értenénk, hogy a bolsevik diktatúra nem egy maroknyi elvetemült vagy fanatikus ember műve volt, hanem mindvégig jelentős tömegbázisra tudott támaszkodni, még a legszörnyűbb terror időszakában is.

1924-ben meghal Lenin, és megnyílik Sztálin előtt az út a hatalom megragadására.

Sztálin diktatúrája

1922-ben Lenin már azon kesereg, hogy talán mégsem kellett volna megszüntetnie a többpártrendszert, valamint hogy „nálunk minden elsüllyedt a bürokrácia mocskos mocsarában”. 1925-ben egy idős bolsevik, bizonyos Oszsovszkij követeli a többpártrendszer visszaállítását. Valójában a Lenin által alkotott egy(se)pártrendszer, a pártállami struktúra már öntörvényei szerint mozog, kíméletlenül elfojtva minden változtatásra irányuló törekvést.

Sztálinnak nincs más dolga, minthogy Lenin gépezetét a saját céljaira működésbe hozza. A gazdaság továbbra is katasztrofális állapotban van, 1925-ben még mindig csak a textilipar termelése éri el az 1913-as szintet. A teljes ipari termelés 1927-ben áll az 1913-as színvonalon, nagyjából az első világháború előtti technikát reprodukálva. Ekkor, 1928-ban veszi kezdetét az első öt éves terv, a nagy modernizációs kísérlet első felvonása.

Ugyanakkor 1929-ben kezdetét veszi a kollektivizálás, amely csak 1935-ben fejeződik be. Erre az iszonyatos módszerekkel végrehajtott aktusra a vidék, a parasztság gleichschaltolása miatt volt szükség. A húszas évek végéig a parasztság viszonylag önállóan fejlődött, nem nagyon érintették a politika felhőrégióinak viharai. Földjáradékot, földadót nem kellett fizetnie az államnak, így joggal érezhette azt, hogy a családja kezelésében levő föld az ő tulajdona is egyben, holott

tudjuk, hogy nem így volt. A kötelező beszolgáltatás eltörlése óta (1921) nem nagyon érezte a bolsevik diktatúrát, ellenben élvezte az új hatalom bizonyos előnyeit, mint például a falusi élet megszervezése, az általános oktatás, az egészségügyi ellátás javítása stb.

Ez az autonóm, egyre gyarapodó parasztság nem illett bele az egész társadalmat egyetlen központból parancsnokolni akaró sztálini elképzelésekbe. A kollektivizálás megint a gazdaság katasztrofális összeomlását eredményezte, amelynek eredményeként az 1930-as évek elején milliók haltak éhen. Ugyanakkor az erőforrások koncentrációja révén megkezdődött a nehézipar látványos fejlődése, ami főként a kitermelőipar, a kohászat, valamint a gépgyártás területére terjedt ki. A második öt éves terv idején (1932-37) sikerült „konszolidálni” a gazdaságot, így az agrárszférát is, folytatódott a nehézipar dinamikus növekedése, és megkezdődött a könnyűipar kiépítése is. A kollektivizálás által előidézett összeomlás után gazdasági növekedés következett a Szovjetunióban. A második öt éves terv már érzékelhető eredményeket hozott, a nagyvárosok ellátása számottevően javult. 1932-37 között a nemzeti jövedelem 18-20 százalékkal nőtt évente, a nehézipar termelése pedig több mint húsz százalékkal. Ez világrekord volt, és a Szovjetunió számított a világ leggyorsabban fejlődő országának. Ma már sokan joggal megkérdőjelezik a szovjet statisztikai adatok hitelességét, tehát azt is, hogy valóban ilyen dinamikus volt-e a szovjet gazdaság növekedése a harmincas években. Azonban úgy gondolom, hogy nem a gazdasági növekedés üteme volt a fő probléma. Nehezíti a tisztánlátást, hogy a szovjet gazdaság fejlődését kétségtelenül súlyosan megzavarta a II. világháború. Hetvenezer település pusztult el vagy rongálódott meg, közte 1710 város. Ezért sokakban az a képzet alakulhat ki, hogy az első két öt éves terv nagy fellendülése már közelítette a Szovjetunió fejlettségét a Nyugathoz, és ha nem jön közbe a háború, akkor hamarosan utoléri a Nyugatot. Ez a tévhit a II. világháború után kb. három évtizedig tartotta magát, és csak az 1970-es évek közepétől vált nyilvánvalóvá, hogy itt egész másról van szó, nevezetesen, hogy nem működött semmiféle utolérési effektus, a bajok gyökerei sokkal mélyebben kerekednek, mint a háború fejlődést megakasztó hatásában.

Valójában a harmincas években rohamtempóban, iszonyú áldozatok árán egy elavult, 19. századi gazdaságszerkezet épült ki, elavult, első világháború előtti technikai színvonalon. Ezt a gazdaságot, mindezekon túl jellemezte az erőforrásokkal, így a munkaerővel, a nyersanyagokkal, energiahordozókkal, a technikával való mértéktelen pazarlás, ami eleve jóval alacsonyabb életszínvonalat tett lehetővé, mint ami a lakosság áldozatvállalása alapján elvárható lett volna.

Kétségtelen tény, hogy a II. világháború megnyeréséhez szükség volt egy nagy teljesítőképességű nehéziparra, azonban ez a nehézipar sokkal kisebb áldozatok árán is kiépülhetett volna, valamint ekkora erőfeszítések árán sokkal korszerűbb lehetett volna. Ez a nehézipar inkább volt túlméretezett, nagy kibocsátóképességű, semmint korszerű, bár a hadiiparhoz közvetlenül kapcsolódó részei sok tekintetben elérték a háború alatt a világszínvonalat. (A T-34-es harckocsihoz gyártott acél például felülmúlta a német Tigris-harckocsik acéljának minőségét.)

A nehézipar kiépítése olyan szigorú kézivezérléssel zajlott, hogy például a magnytogorszki kohómű építéskor Ordzsonikidze nehézipari népbiztos naponta megkapta a kohóba beépített téglamennyiségről szóló jelentést. A nehéziparnak a hadiiparhoz szorosan kapcsolódó ágai nem a „tervgazdálkodás” miatt voltak ilyen magas színvonalúak, hanem annak ellenére, vagyis hogy az erőforrások koncentrá-

lásával itt sikerült pótolni a piac fejlődésserkentő hatásának hiányát. Ezek az ágazatok azonban ritka kivételt képeztek, mintegy szigetként emelkedve ki a szovjet gazdaság általános elmaradottságának óceánjából.

A sztálini terror lesújtott az értelmiségre, ezen belül különösen a műszaki értelmiségre, és ezt az érvágást a szovjet gazdaság nem tudta kiheverni.

1953. március 5-én meghal Sztálin, aki valóban „faekével vette át Oroszországot, és atombombával adta át” utódainak, ahogy Churchill fogalmazott. Ám a népre kényszerített iszonyú áldozatok messze nem hozták meg gazdasági téren azt az eredményt, amelyet ilyen áldozathozatal mellett kell. 1953-ban a Szovjetunió technikai színvonala 25-30 évvel elmaradt a fejlett Nyugattól, s mindezt tetézte a társadalmi-gazdasági szerkezet iszonyúan pazarló, erőforrásokat herdáló működése. A pártállami apparátus, a terrorgépezet fenntartása ezerszer, milliószor nagyobb gazdasági ráfordítást igényelt, mint amekkora az ország nagyságának megfelelő tőkésosztály luxusfogyasztása lett volna.

Természetesen nem csak ez a tény rontotta le katasztrófálisan a rendszer hatékonyságát, hanem a piac hiánya, a „tervgazdaságnak” elkeresztelt gazdasági anarchia, az érdekkonstrukció súlyos torzulása. Teljesen hiányzott az érdekelttség a több és jobb munkára, a technika fejlesztésére, a gazdaságtalan mamutvállalatok emésztették a társadalom erőforrásait eladhatatlan termékek raktárra való termelésével, pazarló tervülteljesítési kampányokkal. A technika fejlesztése teljesen gazdátlan maradt. Az állami vállalatok csak a termelés természetes fokozásában voltak érdekelték, az önköltség csökkentésében, a tökéletesebb, jobb megoldások keresésében, az új termékek kifejlesztésében nem. Egy elavult makroszerkezet dinamizálása mindig az adott gazdaság kimerüléséhez vezet, és a Szovjetunióban ennek igazságáról csak a háború kirobbanása miatt nem győződhattünk meg már az 1940-es évek elején.

A helyreállítási periódus megtévesztő hatása

Jánossy Ferenc mutatott rá arra, hogy háború vagy bármely katasztrófa után egy társadalom mozgósítja rövid távú tartalékait és ezáltal nagyobb gazdasági növekedési ütemet produkál, mint „normális” években. Ez a magasabb ütem általában addig tart, amíg a termelés hosszú távú trendje nagyjából bele nem simul a katasztrófa előtti hosszú távú trendbe. Magyarán, amikor a háború utáni termelés színvonala eléri azt a szintet, amit elért volna, ha nem jön közbe a háború, akkor a gyors növekedés trendje megtörik, és a fejlődés ott folytatódik, ahol folytatódott volna, ha nem jön közbe a háború. Jánossy mindezt a népesség számának növekedésére is alkalmazta, melyet alátámaszt a háborúk utáni babyboom jelensége, amit nagyon sok társadalom esetében megfigyeltek már, főként az első és a második világháború után vagy legutóbb például a Pol Pot-féle vérengzést követően Kambodzsában.

A Szovjetunió két nagyon elhúzódo, erőteljes helyreállítási periódust élt át ebben az évszázadban. Az egyik 1922-től, a polgárháború és az intervenció befejezésétől kb. 1937-ig tartott. Azért ilyen iszonyúan hosszú ideig, mert a kollektivizálás ezt a folyamatot megakasztotta. Az első világháború előtti növekedési trendbe 1935 második felétől kezdett belesimulni a Szovjetunió nemzeti jövedelmének trendje, pontosabban ekkor kezdett ehhez közelíteni, ugyanis annál azért magasabb maradt a növekedési ráta a helyreállítási periódus trendjének megtörése után is. Mégis, ezt a törést nem voltak képesek Sztálinék megérteni, megkezdődött a bűnbakkeresés,

jött az imperialista szabotázs rémmeséje, tetőpontra hágott a „tisztoztatás”, amelynek szinte az egész gazdasági élet vezérkara áldozatul esett, a miniszterektől egészen a vállalatvezetőkig.

A második helyreállítási periódus 1945-55 között tartott, és ennek trendjét hosszabbította meg Sztrumilin akadémikus, amikor kiszámította, hogy a Szovjetunió egy főre jutó nemzeti jövedelme 1980-ra már túl fogja haladni az Egyesült Államokét. Hruscsov pedig erre alapozva jelentette ki, hogy „már ez a nemzedék meg fogja érni a kommunizmust”. Természetesen a helyreállítási periódus végén a trend megtört, és a gyors utolérés illúziója szertefoszlott. Valójában nem csak a növekedési ütem megtörése, sőt, főként nem ez volt az utolérés gátja, hanem az, hogy a helyreállítási periódus gyors növekedése is egy elavult, II. világháború előtti gazdaság szerkezetet és technikai színvonalat reprodukált, miközben a gazdaság cipelte tovább a sztálini modell súlyos örökségét, így az iszonyú pazarlást, a rendkívül költséges, 18-20 milliós pártállami bürokrata apparátust.

Közös egyéni sors

„Isten nem bottal ver” – tartja a közmondás, és van valami különös, jelképes abban, ahogy Oroszország három legvéresebb kezű zsarnoka magánéletének tragikumával „fizet” bűneiért. Rettegett Iván királyi jogarával üti agyon saját fiát egy haragos pillanatában, a szörnyű jelenetet – mint ismert – Repin örökíti meg döbbenetes festményén.

Nagy Péter kénytelen tudomásul venni, hogy fia nem az apa, hanem a cárral szemben álló anya befolyása alá került, és belekeveredett az uralkodó elleni összeesküvésbe. Külföldről kell erőszakkal hazahozatnia, végig kell néznie kínvallatását, halálát.

Sztálint a saját fia is zsarnoknak tartja (ő viszont a fiút puhánynak), és amikor az ifjú német fogságba esik, az apa nem hajlandó őt kicserélni egy német tábornokért. Amikor a németek ezt megértik, a Dachauba hurcolt fiúval ördögi gaztettet akarnak elkövetni, kínhalálát filmre akarják venni, hogy azt Sztálinnak elküldjék. Sztálin fia, megértve a haláltábor udvarán történő készülődés célját, az árammal telt drótnak rohan.

A zsarnokok sohasem képesek emberi érzésekre, szeretetre, az ego vezérli őket, még az „önző géneket” is legyőzve. A legtöbb ember, de még az állatok is képesek életüket áldozni utódaikért, nem így narcizmusban szenvedő diktátorok. A korlátlan hatalommal bíró, a népet „boldogító” tribunok tragikus magányossága közmondásos.

„Ne a világot szeresd, hanem a szomszédodat” – tartja egy kínai közmondás. A világmegváltók altruizmusa mögött mindig végtelen egoizmus rejlik, s az orosz történelem tragikus módon bővelkedik ilyen megváltókban, népboldogítóknak, akik adott történelmi pillanatban képesek a legszörnyűbb zsarnokká válni.

Sztálin után

Sztálin halála után maga a struktúra nem változott, csupán finomodott, és tompultak legbrutálisabb vonásai. Mégis, Hruscsov idején látványos eredmények születtek, így 1957. október 4-én valósággal sokkolta a Nyugatot az első szputnyik. Nem „Amerika”, hanem a Szovjetunió nyitotta meg az űrkorszakot. 1961. április

12-én Gagarin űrrepülése az újabb sokk. Az atomenergia békés és katonai felhasználása terén is fej-fej mellett halad a Szovjetunió az Egyesült Államokkal. Az első használható atomerőművet a Szovjetunió helyezi üzembe 1953-ban Obnyinszkban.

1969-re kialakul a két szuperhatalom között a katonai paritás. Ennek eredménye a SALT-megállapodás Nixon és Brezsnyev között.

A gazdaság néhány stratégiai ágazatában a Szovjetunióé lett a mennyiségi elsőbbség, a kohászat, az energetika, a kőolaj- és földgáztermelés, a széntermelés stb. terén megelőzte az Egyesült Államokat.

Külpolitikai téren is látványos előretörés volt jellemző. A gyarmati rendszer felbomlása idején, főként az 1950-es, 60-as évek fordulóján sok felszabadult gyarmati ország közeledett a Szovjetunióhoz, meghirdetve a fejlődés „nem kapitalista” útját. Kína kommunistává válása a szakításig szintén az eurázsiai szuperhatalom sikerének tűnt. Kuba szovjet befolyási övezetbe való kerülése már az USA partjától 120 mérföldre hozta el a bolsevizmus rémét, valamint az ellenséges rakétákat.

Mindezen sikerek mellett pedig ott vannak nyomatékkal a Nyugatot aggasztó gazdasági növekedési adatok. A Szovjetunió és bolygóudvara évről-évre dupla akkora növekedési ütemet produkált, mint a nyugati országok, egyedül Japán állta a versenyt e téren.

A világ első atomjégtörője, a Lenin, azután a legnagyobb vízierőműve először Bratszkban, majd Krasznojarszkban, „Amerika” sorra elveszti a „leg”-eket, ugyanakkor Nyugaton munkanélküliség, időnként infláció, kisebb recessziók, növekvő bűnözés, kábítószerfogyasztás, Kennedy, Martin Luther King meggyilkolása, négerláadások az amerikai nagyvárosokban az 1960-as évek második felében, diáklázadások, sztrájkok 1968-ban Nyugat-Európában. A perspektíva Nyugat számára időnként félelmetes. Sokakat megtévesztettek ezek az eredmények, például Fritz Baade a „Versenyfutás a 2000. évig” c. 1959-ben megjelent művében nagyon optimista jövőt fest az ún. „szocialista világrendszer” elé az ezredfordulóig. Pedig a nyugatnémet közgazdász professzor nem volt szocializmus-apológéta. Valójában az űrtechnikában, a haditechnikában, az atomenergetika terén és még néhány ágazatban elért szovjet sikerek nem a gazdaság immanens teljesítőképességéből származtak, hanem éppen ezen alacsony fokú teljesítőképességet tagadva és el is fedve, az oda koncentrált óriási erőforrások eredményeként, a társadalomra rákényszerített iszonyatos áldozathozatal útján születtek. Ezek az ágazatok most is ugyanúgy szigetként emelkedtek ki az elmaradottság óceánjából, mint a 30-as években a nehézipar. Ugyanakkor a Szovjetunióban nem volt meg soha az a közvetlen kapcsolat a polgári termelőágazatok, valamint a hadiipar és „holdudvara” között (melybe szorosan beletartozott az űrkutatás is), mint az USA-ban. Sőt, ezek hermetikusan el voltak szigetelve egymástól. Így aztán még az Egyesült Államokban a hadiipar és kapcsolt ágazatai a beléjük koncentrált erőforrások megtermékenyítő hatását tovább tudták gyűrűztetni a polgári termelésbe, addig a Szovjetunióban e csúcságazatok mindvégig elzárt enklávék maradtak, természetidegenként a nemzetgazdaság testében. (Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy a szovjet tömb és bolygóállamai egész történelmük során csupán egyetlen olyan fogyasztási cikkkel tudtak kirukkolni, amely a nyugati technikai bázistól teljesen független, önálló elvek alapján született meg: a Magyarországról származó Rubik-kockával.)

Az enklávé-csúcságazatok így nemhogy megtermékenyítő hatást nem tudtak gyakorolni a nemzetgazdaságra, de még az erőforrások jelentős részének lekötése miatt tulajdonképpen gátolták is a fejlődést.

Végül az 1970-es években lezajlott nagy világgazdasági korszakváltás megadta a kegyelemdőfést az egész sztálini szovjet modellnek, miután a Nyugat sikerrel vezérelte le a strukturális válságot és hajtotta végre a korszakváltást, míg a szovjet tömb erre teljességgel alkalmatlannak bizonyult – saját immanens törvényeiből következően. Ez a tömb egy, a 19. századra erősen emlékeztető gazdasági makroszerkezettel érkezett a 21. század küszöbére. Pedig a gazdasági növekedés üteme a „szocialista vilárendszerben” magasabb volt a II. világháború után kb. három évtizeden át, mint a fejlett nyugati régióé. Csakhogy egy elavult makroszerkezet megfeszített dinamizálásáról volt szó, ami törvényszerűen vezetett el az 1980-as évek nagy gazdasági-politikai összeomlásáig.

Egész Oroszország történelme arra hívja fel a figyelmet, hogy az erőszakos, felülről kiinduló modernizálási törekvések rendszerint nem pótolhatják az alulról építkező, organikus fejlődést. Ebben a szerves fejlődésben jelentős szerepe van a piacnak, a piac által generált egészséges gazdasági érdekstruktúrának, történetfilozófiai oldalról nézve pedig az egyének és mikroközösségek autonómiájának, partikularitásának, a szabadság „bibói köreinek”, a modern civilizáció olyan vívmányainak, mint a hatalom megosztása (törvényhozói, végrehajtói, igazságügyi hatalom stb.).

SZEMLE

FOREIGN LANGUAGE LITERATURE ON THE NORDIC LABOUR MOVEMENTS.

(Az északi munkásmozgalom idegennyelvű irodalma)

Kobenhavn, Arbejderbevegelsens Bibliotek og Arkiv, 1992. 143.

A bibliográfiai összeállítás abba a skandináv világba vezeti el az olvasót, ahol a munkásmozgalom a századforduló óta ráütötte a bélyegét az országok politikai, szociális arculatára, ahol legalább két nemzedéken át él „a svéd modell”, de tulajdonképpen eme „északi modell” (hiszen „a svéd modell” érvényesült Dániában, Norvégiában és részben Finnországban is) éppen a szociáldemokrata kormányok révén valósult meg, az erős szakszervezeti mozgalommal kölcsönhatásban.

A bibliográfiai összeállítást eme négy ország munkásmozgalmi könyvtárai és archívumai állították össze (amelyek mindenütt szociáldemokrata irányultságúak), s kisebb mértékben kitekintést nyújtanak az ötödik északi országra, Izlandra is. A bibliográfia „nyelvi” merítése is érdekes, nemcsak a három klasszikus nagy nyugati nyelvet, hanem négyet vettek alapul: az angol, a német és a francia mellett az orosz(!) is. Emellett még két nyelven, olaszul és spanyolul megjelent munkákat kapcsolnak be a felvételbe, de nem oly rendszerességgel. A bibliográfia időbeli határai: a munkásmozgalom kezdetétől az 1990-es év végéig.

A kötet szerkezeti felépítését illetően találunk olyan általános fejezeteket, amelyek több (legalább két!) országot érintő témákat mutatnak be, s emellett azután ablakot nyitnak az egyes országok történetére. Ilyen átfogó nagy témák: a munkásmozgalom 19. századi „születése”, kibontakozása, külön nagy fejezet a szakszervezeti mozgalom, a szociáldemokrata pártok története, majd ismét külön a kommunista pártoké. A szerzők az összes többi, másjellegű munkáspártot egy fejezetben tárgyalják — lévén, hogy e régióban közismerten mindig a szociáldemokrata mozgalom volt domináns, és a többi inkább csak szórványjelenség. „Természetesen” külön fejezetet kap a szövetkezeti mozgalom, valamint „a munkáskultúra” — amire nálunk különféle okok miatt sem a múltban, sem jelenleg nem fordítottak nagyobb gondot. Ez a fejezet az egyszerű címfelvételekkel és a rövid kétsoros annotációval is 8 oldalt tesz ki e kötetben.

A kötet bevezetőjében a szerzők jelezték, hogy „az északi modell” minden vonatkozására nem tudtak kitérni, az ő feladatuk e modell munkásmozgalmi vetületének, az ipari kapcsolatok és a munkásmozgalom összefüggéseinek felmérése volt. Ez azután szintén külön fejezetet kapott.

Feltűnő, hogy a kötet összeállítói s a skandináv szociáldemokrata intézetek milyen nagy súlyt fektettek az internacionalizmus különféle oldalról történő bemutatására. Külön nagy fejezetet nyitottak e témának, amelyben távolról sem pusztán az Internacionálékhoz kapcsolódó könyveket sorolták fel, hanem a különféle antimilitarista mozgalmakkal, az északi béke-mozgalmakkal és persze a „Stockholmi konferencia” történetével foglalkozó frásokat is — s a felsorolást még hosszabban kellene folytatnunk. Külön érdekes színfoltot jelent két fejezet: az egyik a skandináv országokba bevándorolt munkások, a másik a Skandináviából kivándorolt munkások történetéről szóló írásokat gyűjti egybe.

Végül két fejezetről: az egyik a szociál- és gazdaságpolitika címet viseli, a másik a politikai elméletekét. Vagyis a kötet nagyon széles horizonton ad áttekintést, s minthogy az „északi modell” iránt méltán jóval nagyobb az érdeklődés annál, hogy csak azok szerezhessenek róla értesüléseket, akik e nyelveket ismerik — ez a kötet elsőrendű segítséget nyújt „a szélesebb világ” számára. S persze azt is tanúsítja, hogy a munkásmozgalmat a fejlett Európa e fontos régiójában mennyire nem lehet a lezárt múlt zárójelei közé helyezni.

Jemnitz János

CAROLE FINK

MARC BLOCH: A LIFE IN HISTORY.

(Marc Bloch: Egy élet a történelemben)

Cambridge University Press, 1989.

Talán a cím nem elég találó Marc Bloch életrajzához: Egy élet a történettudományban. De angolul History a történelem is, így egy élet a történelemben találó. Hiszen Marc Bloch, az akadémikus legszívesebben francia hazafinak tartotta magát. S ez a nagy francia hazafi 1944 júniusában, 58 éves korában egy Lyon melletti mezőn 27 ellenállóval együtt halt hősi halált a Gestapo golyójától.

Bloch nagyatyja az 1793-as forradalmi seregben harcolt, apja a poroszok ellen 1870-ben, ő maga megsebesült, és kitüntetést kapott az első világháborúban. A második világháború folyamán a francia ellenállásban vett részt, s remélte, hogy a háború után hozzájárulhat a francia oktatásügy megreformálásához. Korai halála az egyik legkitűnőbb középkori történész-től fosztotta meg a francia tudományos életet.

Bloch alapította meg 1929-ben – strassburgi kollégájával Lucien Febvre-rel együtt – az Annales nevű folyóiratot. E folyóiratnak a szellemisége, közleményei nemcsak a francia történetírást, hanem Európa-szerte más országokét is forradalmasította. Bloch és Febvre egy szélesebb, emberibb történetírást tűzött ki célul, a mélyen ható gyökereket és az interdiszciplináris módszert keresték és alkalmazták.

Bloch történetírása tükrözte soha nem szűnő kíváncsiságát mindaz iránt, ami emberi tevékenység. Első munkája egy esszé, legalább annyira földrajzi, mint történelmi tanulmány, az Ile de France-ról. Ezt követte egy tanulmánya környékbeli jobbágyság eltűnéséről. 1924-ben adta ki Les Rois Thaumaturges címmel azt a ragyogó eszmetörténeti írását, amelyik azt az angol és francia királyokba vetett hitet elemezte, hogy azok érintéssel gyógyítani tudták a scrofulát. 1931-ben ismét egy nagy eredeti művel lepte meg a világot Bloch: „Les Caractères Originaux de l’Histoire Rurale Française” – francia agrártörténet a korai középkortól a francia forradalomig. Ebben a műben benne foglaltatik a talajtörténet, a klíma története, a vetéskörnyék története, az alkalmazott technológia története, archeológia és gazdaságtörténet, néprajz és minden egyéb, ami a mezőgazdaságot érinthette.

1930-tól energiájának nagy részét az Annales-nak szentelte. Rengeteg cikke, mintegy 700 könyvismertetése és több tanulmánya jelent meg a folyóiratban – köztük a klasszikussá vált tanulmánya a vízimalmokról. 1939-40-ben jelent meg a fő műve, mesterműve: „La Société Féodale”, a beleértésnek és tudósi gondolatnak e remekműve. Ez a mű kifejezte a történetírásban mint tudományba vetett hitét, egy olyan tudományéba, amelynek végkövetkeztetései átmeneti jellegűek. A történész feladata – szerinte – a kérdéseket feltenni s a forrásoktól számonkérni a leghitelesebbnek tűnő válaszokat. (Érdekesség, hogy igen kedvelt olvasmányai voltak Agatha Christie és Dorothy L. Sayers detektívregényei, és ő maga is készült írni hasonló történetet.) Bloch érdeklődése a múlt iránt együtt járt a jelen iránti elkötelezett érdeklődéssel. Amikor 1940-ben Hitler lerohanta Franciaországot, Bloch az összeomlás okait kereste és elemezte a hirtelen haragjában, elkeseredettségében írt művében, amelyet a háború, halála után „L’Étrange Défaite” címen adtak ki.

Carole Fink amerikai történész műve igen lelkiismeretes portré Marc Bloch igen vonzó egyéniségéről. Az életrajz nagy érdeme, hogy szerzője azt a huszadik századi francia intellektuellt mutatja be, akit képességei, családi hagyományai és az az értelmiségi és politikai környezet is alakított, amelyben élt. Az egyén és környezet, a múlt és jelen rajza e műben harmonikus. Éppen olyan harmonikus, mint March Bloch élete volt. Életének célja, tevékenysége, halála megegyezett elveivel.

H. Haraszti Éva

VICTOR ROTHWELL

ANTHONY EDEN. A POLITICAL BIOGRAPHY, 1931-57. Manchester University Press, 1992. 298.

A. Eden, volt brit külügyminiszterről 1957. évi halálát követő évtizedekben két szakszerű, terjedelmes életrajz jelent meg, egy nem hivatalos (David Carlton: *A Biography*, 1981, 528 p.) és egy hivatalos (Robert Rhodes James: *Anthony Eden*, 1986, 665 p.).

1992-ben jelent meg Rothwell munkája jóval rövidebb terjedelemben. Kiadók, könyvtárosok panaszkodnak Nagy-Britanniában, hogy az ország gazdasági problémái közepette ők is rosszul járnak: kevesebbet jelentethetnek meg, mert kevesebben vásárolnak könyveket. Az olvasóközönség igényeit főleg a helyi könyvtárakból elégíti ki. A könyvtárosok viszont arról panaszkodnak, hogy évi költségvetésük egyre kevesebb könyv vásárlására ad keretet. Ily módon felmerül az a kérdés: mennyiben indokolt csaknem egy évtizeden belül egy politikusról, ugyanarról a személyről három életrajzot is megjeleníteni. A harmadik mű talán kelendőbbnek ígérkezik, mert jóval rövidebb, mintegy feleannyi a terjedelme, mint az előző kettőnek.

Vizsgálat alá véve Rothwell tételeit: jól egyesítette az Eden politikai pályája bemutatásakor a korábbi életrajzírók által felvetett kérdéseket és talán finomabban, egyszerűsödően jellemezte.

Eden, a konzervatív párt jobboldalán helyet foglaló, kitűnő kapcsolatokkal és megnyerő külsővel megáldott fiatal politikus ambíciói már jó előre a külügyek felé irányultak, s Eden rövidesen a külügyminiszter parlamenti államtitkára lett. A szerző a két másik életrajzíróval szemben Eden 1931-57 közötti politikai életpályájára szorítkozott. Jobban ráirányítja az olvasó figyelmét arra, hogy Eden milyen mértékben és milyen érzékenyen figyelt a politikai közvéleményre, és mennyire átszötte német- és olaszellenességét saját karrierjének szem előtt tartása. Rothwell egyértelműbbé teszi karakterjegyeit: egyezkedő, azaz inkább döntésektől húzódozó magatartású. Eden nem volt egyértelműen döntésképtelen, karrierista és hiú – ugyanakkor mindez is volt. Mint pl. amikor a müncheni alkuval kapcsolatban kijelentette, hogy 90%-ban Chamberlainnel értett egyet, de mégis – korábbi munkatársaival egyetemben – állást foglalt Münchennel és Chamberlainnel szemben. Ekkor már Halifax az utóda a külügyminiszteri székben.

Eden népszerűsége a második világháború éveiben – 1941-től külügyminiszter – jelentősen emelkedett. Rothwell helyeslően emeli ki, hogy Eden mennyire becsülte Charles de Gaulle-t és mennyire figyelembe vette a francia érdekeket Roosevelt elnök személyes előítéleteivel ellentétben, utóbbiakkal Eden jobban megküzdött, mint Churchill.

A szerzőnek finomítania kellett volna Eden jellemzését mint a Churchill vezette konzervatív kormány külügyminiszteréét az ötvenes évek első felében. Igaz, hogy Eden sikeresen tevékenykedett az 1954-es genfi egyezmény létrehozásában, de már előre vetette árnyékát alapvető bizonytalansága belpolitikai kérdésekben és igen sok bírálatot kiváltó szerepe a szuezi válság idején. Eden ekkor már beteg ember volt, de, hogy ez mennyire befolyásolta állásfoglalását és döntéseit Szuezzel kapcsolatban, ezt elemezni nem történész dolga. Eden igen mértéktartóan bán az igazsággal – ahogyan az angolok sokszor megfogalmazzák a hazudozást és titkolózást – a szuezi válság idején a parlamenti beszédeiben s a parlamenten kívül. (Az 1956-os októberi eseményekre utalok itt, a sèvres-i titkos megállapodásra Franciaországgal és Izraellel.)

Eden 1957 januárjában mondott le, s minden valószínűség szerint a királynő maga is elősegítette vagy legalábbis siettetett lemondását – Szuezi miatt. Ezt már a korábbi életrajzíró, Carlton is állította. Rothwell ezt valószínűsíti, azt írja, hogy Eden volt az első miniszterelnök Gladstone óta, aki elvesztette az uralkodó bizalmát.

Rothwell felhívja a figyelmet arra, hogy nem kutatták e kor s általában az 1951-64 közötti konzervatív kormányok gazdaságpolitikáját. Erre azonban ő sem vállalkozott. Nem állhatott módjában két, csak 1991-ben megjelent munkát áttanulmányozni: Keith Kyle (Suez) és W. Scott Lucas (Divided we stand: Britain, the US and the Suez Crisis) munkáit, amelyek egyes részletkérdésekben hasznos kiegészítést nyújthattak volna.

H. Haraszti Éva

ANDERLE ÁDÁM

SPANYOLORSZÁG TÖRTÉNETE Budapest, Móra Kiadó, 1992.

Európa nagyobb országai közül szinte mindegyiknek olvasható magyarul a története. Spanyolországról viszont jobbra különféle elfogultságok, a fekete és rózsaszín legenda hatását mutató műveket ismerhetünk.

Magyarul két Spanyolország története jelent meg századunkban. Luis Bertrand szellemtörténeti irányú, nyíltan fasisztabarát könyve inkább apológia, Pierre Vilar esszéje pedig már csak terjedelme miatt sem volt alkalmas a hispán népek történetéről átfogó képet adni.

Spanyolország története most jelent meg Amerika felfedezésének 500. évfordulója tiszteletére. Magyar szerzőtől ez az első mű.

Anderle Ádám egyetemi tanár 150 nagyalakú oldalon megírt, időtáblával, ajánló bibliográfiával és több mint 100 képpel kiegészített könyve elemzi Spanyolország történetét egészen napjainkig; 13 fejezetben veszi szemügyre az országot, európai koordinátaival.

A könyvet olvasva a recenzen alapélménye a másság tudatosítása volt. Nyugat-Európa országaitól eltérően a római és kora feudális időszakot nem az Európához rendeződés követte, nem a lépéstartás történt meg, hanem az arab hódítás következett.

Az al-Andalúz döntően befolyásolta Spanyolország jövőjét. Nem a mértéktartó elemzésre térnék ki, hanem arra, hogy a „mozaik Spanyolország” ekkor született meg, a mór uralom egymással is hadban álló kis államokra bomlott, de a visszahódítást végrehajtó királyságok is harcoltak dinasztikus érdekeiknek megfelelően; akár a mórokkal is szöveterkezték egymás ellen.

A mór hódítás folyamán, illetve a keresztény előretörés közben Aragónia, a Navarrai Királyság, Kasztília csak hosszú idő után tudott kapcsolódni Európához mint egységes állam.

Anderle Ádám könyvében kiemeli, hogy Spanyolország története az Európához való csatlakozás kísérleteiből áll, amelyek egyben modernizációs próbálkozások is voltak. Ezek túlnyomó része dinasztikus vezetésű volt: „egység felülről”.

Ferdinánd és Izabella uralma minden ellentmondásosságával együtt az egységre és a felvirágzásra tett lépés volt, de a gyarmatosítás ellentmondásossága, a kormányzási nehézségek, a világgazdaság gondjai fékezően hatottak. Itt érdemes kitérni arra, hogy a mór uralom mellett a korai gyarmatosítás volt a másik sajátosság, amely Spanyolországot különlegessé tette Európában.

A másik oldal. A napóleoni korszakban és a Napóleon hozta haladással szemben a nemzeti függetlenség érzése erősebb volt, mint a spanyolokra ráerőltetett haladás. Ezt a kísérletet (1808-1812) Hispánia elutasította.

A 18. században volt végre sikeres modernizáció, majd a spanyol polgárháború után (1936-1939), a Franco-diktatúrában kezdődött újabb modernizáció, amit végül is a demokratikus jogállamot a korszerű gazdasággal egyesítő ország valósított meg.

A szerző könyvében ezek mellett elemzi a spanyol egység „nem dinasztikus úton” vezetett, hanem alulról építkező alternatíváit is.

Anderle Ádám szerint a híres Cid, a 11. században élő Don Rodrigó Diaz de Vivar az Almorádiva-dinasztia idején vált a katonai ellenállás szervezőjévé és vezetőjévé, Valenciára támaszkodva egyaránt harcolt a feudális kisállamok és a berberek ellen, nem figyelve a dinasztikus ambíciókra népi caudillóként az egész félsziget függetlenségéért és egységéért küzdött.

Másként, de lényegében ez volt az alaphelyzet a franciák elleni összefogás esetében is. Napóleon és marsalljai ellen népi háborúban született a „nación” (a nemzet) fogalma a „pais” és a „pueblo” (ország és nép) fogalma mellett.

Ugyanerre példa az első köztársaság (1873-1874) is. Francisco Pi y Margall személye államfőként egyszerre volt elfogadható a konzervatívoknak és a liberálisoknak, a centristáknak és a föderalistáknak is. Az elméletileg magasztos elképzelések a megvalósításban azonban már „riasztó karikatúrának” tűntek, ahogy a szerző fogalmazza.

Felemásra sikeredett a polgárháborúban a népi kezdeményezés megvalósítása. Spanyolország intő példa lett arra, hogy az intolerancia hova vezet — 1 millió halott figyelmeztetett erre.

Az első és a második köztársaság élesen veti fel a tolerancia problémáját. Spanyolország nem csak a kasztíliaiak és az aragónok, hanem a baszkok, a gallegók, a katalánok hazája is. Évszázados küldetésekre vetít fényt a szerző róluk szólva.

Nem lehet véletlen — hangsúlyozza —, hogy a kis nemzetekkel való viszony a demokrácia és a tolerancia fokmérője. A Franco-diktatúra (1939-1975) idején a nyelvhasználatot, az önálló irodalmat, a nemzetiségi létet is tiltották. Lényegében a demokratikus átmenet (1975-1985) adta meg a lehetőséget a sokszínű kibontakozásra.

Spanyolország történetének áttekintésekor sajtószerű módszert követ Anderle Ádám. Az ő felfogásában a történetírás nem statikus, hanem az érvek, a történeti felfogások, alternatívák megrajzolásának színtere. Gazdagon használja a spanyol történetírás nagy alakjainak műveit, a nemzetközi szakirodalmat, többek között idézi Ramon Tamames, Vicens Vives, Lévi Provençal, José Luis Comellas frásait.

A történelem soha nem események egymás utáni láncolata, hanem bonyolult szövet, amelyben a világpolitika érdekei, a lehetőségek, az államférfiak személyes tulajdonságai éppen úgy benne vannak, mint például a kultúra tudatformáló nemes jelenségei.

Az irodalom és a művészet jól kifejezik a nemzet lelkét és karakterét, a világ és az élet kihívásaira adott válaszaik figyelemre méltóak, ezért érdekes magyarázat a politikai hanyatlás és az irodalmi karakter közötti ellentmondás kibontása, hogy csak egy fejezetre utaljak a kultúrtörténeti részek közül.

Tudomány és eszmetörténet, orvosok, a természettudományok, sőt a színház és a társasági élet, a divat is a történelem része. Erre példa bőven van a könyvben.

Végezetül egy fontosnak tűnő kérdésre szeretnék utalni. Az utóbbi időben Spanyolországot gyakran idézik példaként. A könyv Franco diktatúrájával és a pártállam megszüntetésével foglalkozó utolsó fejezete analógiákat tár az olvasó elé.

Spanyolország története így lesz tanulságos olvasmány azoknak is, akik Magyarország történetének jobb megértéséhez keresnek fogódzót.

Rozsnyai Jenő

E SZÁMUNK SZERZŐI

Allen, C. Robert, University of British Columbia
Chevet, Michel, INRA, Paris
Ciriaco, Salvatore, Université de Venise, Olaszország
Dorban, Michel, Université Catholique de Louvain-la-Neuve, Belgium
Główka, Dariusz, Történettudományi Intézet, Varsó
Janeczek, Andrzej, Történettudományi Intézet, Varsó
Kahk, Juhan, Észt Tudományos Akadémia, Tallin
Pośpiech, Andrzej, Lengyel Tudományos Akadémia Anyagi Kultúra Történetének Intézete, Varsó
Samsonowicz, Henryk, Történettudományi Intézet, Varsó
Tarvel, Enn, Észt Tudományos Akadémia, Tallin
Wiesiołowski, J., Történettudományi Intézet, Varsó
Gazdag László, egyetemi adjunktus, Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs
H. Haraszi Éva, a történettudományok doktora, London
Jemnitz János, a történettudomány doktora, tudományos tanácsadó, MTA Történettudományi Intézet, Budapest
J. Nagy László, a történettudomány doktora, egyetemi docens, József Attila Tudományegyetem, Szeged
Rozsnyai Jenő, József Attila Tudományegyetem, Szeged

60.-Ft